

5

№ 5 1990

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Великому подвигу — чверть віку
- Тріумф могутності Радянської соціалістичної держави
- Питання про західний кордон України на конференціях голів урядів СРСР, США та Англії в роки Великої Вітчизняної війни
- Творче застосування марксизму-ленінізму — основа успіхів НДР

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 25-летию победы Советского Союза в Великой Отечественной войне. Г. И. Салманов. Великому подвигу — четверть столетия. О. В. Моисеев. Триумф могущества Советского социалистического государства. П. И. Денисенко. Вклад украинского народа в победу над фашистской Германией. В. С. Коваль. Вопрос о западной границе Украины на конференциях глав правительств СССР, США и Англии в годы Великой Отечественной войны. Ганс-Йохен Фогль. Творческое применение марксизма-ленинизма — основа успехов ГДР. П. С. Гончарук. Вопросы истории в программных документах Кирилло-Мефодиевского товарищества. Сообщения. И. И. Локтионов. Военные моряки днепровцы и дунайцы в боях за Украину в 1941 г. Интернациональные связи и дружба народов в период Великой Отечественной войны. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. On the 25th Anniversary of the Soviet Union's Victory in the Great Patriotic War. G. I. Salmanov. A Quarter of a Century of the Great Exploit. O. V. Moiseev. Triumph of the Might of the Soviet Socialist State. P. I. Denisenko. The Contribution of the Ukrainian People to the Victory over Fascist Germany. V. S. Koval. The Problem on the Western Frontier of the Ukraine at the Conferences of Heads of the Governments of the USSR, USA and Great Britain during the Great Patriotic War. Hansjohan Fogl. Creative Application of Marxism-Leninism — the Ground of the GDR Successes. P. S. Goncharuk. Problems of History in the Program Documents of the Kirill-Mefodiy Association. Communications. I. I. Loktionov. Military Sailors of the Dnieper and Danube Flotillas in Battles for the Ukraine in 1941. International Relations and Friendship of People during the Great Patriotic War. Notes. Returning to Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (110)

ТРАВЕНЬ

1970

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

З М І С Т

СТАТТІ

До 25-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні

- Г. І. Салманов — Великому подвигу — чверть віку 3
О. В. Мойсєєв — Триумф могутності Радянської соціалістичної держави 15
П. І. Денисенко — Вклад українського народу в перемогу над фашистською Німеччиною 24
В. С. Коваль — Питання про західний кордон України на конференціях голів урядів СРСР, США і Англії в роки Великої Вітчизняної війни 33
Гансйохен Фогль (НДР) — Творче застосування марксизму-ленінізму — основа успіхів НДР 43

* * *

- П. С. Гончарук — Питання історії в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства 52

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І. І. Локтіонов (Ленінград) — Військові моряки-дніпровці та дунайці в боях за Україну в 1941 р. 64

*Інтернаціональні зв'язки та дружба народів у період
Великої Вітчизняної війни*

- І. Я. Жученко — Бойова взаємодія радянських і чехословацьких воїнів і партизанів 71
Ф. С. Репринцев (Дніпропетровськ) — Інтернаціональна співдружність українського та угорського народів 82
І. З. Захаров (Ленінград) — Допомога братніх республік у відбудові народного господарства України 86

ЗАМІТКИ

- О. А. Пучко — До питання про підготовку на Україні кваліфікованих кадрів верстатобудівників у роки довоєнних п'ятирічок 90
І. І. Скрипниченко (Ворошиловград) — З історії боротьби донецьких більшовиків за владу Рад у 1917 р. 93
М. П. Савичев — Селянське питання в програмних документах і поглядах членів Товариства об'єднаних слов'ян 99
О. Ф. Сидоренко — Про стан вивчення української метрології 106

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Н. І. Калюшко (Одеса) — Формування класової ідеології пролетаріату Росії в другій половині XIX ст. 112

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- В. Д. Левченко (с. Мізаківські хутори Вінницької області) — Зміни в складі робітників цукрової промисловості України в роки семирічки 115
- Асат Мірзаєв (Самарканд) — Революційна боротьба робітничого класу Болгарії під керівництвом БРСДП (т. с.) в роки першої світової війни . . . 117

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- А. В. Іванченко (Івано-Франківськ) — З досвіду викладання суспільствознавства у школі 119

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- С. О. Висоцький — До реконструкції Золотих воріт у Києві 121

НАШ КАЛЕНДАР

- М. Д. Березовчук (Умань) — В. І. Ленін і незаможні селяни України (До 50-річчя створення комнезамів) 128
- В. В. Лапін — Засновник вітчизняної школи античної археології (До 100-річчя від дня народження Б. В. Фармаковского) 133
- Г. М. Шовкопляс — В. В. Хвойка (До 120-річчя від дня народження) . . . 135

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- І. Х. Сас, В. І. Туваєв — Огляд «Наукових праць з історії КПРС» 138

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Г. Т. Горобець, Д. М. Супрун — Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Том третій 141
- Г. М. Мутлих, І. П. Кожукало — Киевский Краснознамённый 143
- І. Т. Лісевич — Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) . . 145
- І. Х. Ганжа — Ордена Леніна колгосп імені Леніна 146
- Н. В. Комаренко, М. Ф. Котляр — Ганебна фальсифікація російсько-українських історичних зв'язків 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. С. — Нарада історіографів у Москві 150
- Ю. М. (Червоноград), І. М. Кулинич — П'ята наукова міжвузівська конференція істориків-славистів Радянського Союзу 151
- Б. В. Попов — Сесія, присвячена лєнінському ювілею 153
- Д. С. Щедрина — Наукова ювілейна конференція істориків-архівистів України 154
- Т. М. Коляк — Пленум Республіканської ради по координації наукової роботи історії КПРС і КП України 156
- В. П. Колесник (Львів) — Науково-теоретична конференція у Любліні . . . 157
- М. О. Слободян (Кам'янець-Подільський) — Відкриття музею В. П. Затонського 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, І, Кірова, 4,
телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 5, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор Є. І. Кочубей.

БФ 03930. Здано до складання 27.III 1970 р. Підписано до друку 13.V 1970 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10.0. Умовн. друк. аркушів 14.0. Обліково-видавн. аркушів 16.33. Тираж 9924. Зам. К-49.

Друкарня вид-га «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

До 25-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні

Г. І. САЛМАНОВ

Командуючий військами Червонопрапорного
Київського військового округу

ВЕЛИКОМУ ПОДВИГУ — ЧВЕРТЬ ВІКУ

Серед знаменних дат у житті радянського народу особливе місце займає 9 травня 1945 року — свято нашої великої перемоги над фашизмом.

Народ-велетень, народ-герой, вихований і керований Комуністичною партією, розгромив і вигнав гітлерівських загарбників з рідної землі, визволив поневолені фашизмом країни Європи і добив ворога в його лігві.

Перемога у Великій Вітчизняній війні — це перемога радянської зброї, радянської військової науки, яскраве свідчення величчю духу радянських воїнів, демонстрація чудових якостей наших командирів. Це перемога доблесних Радянських Збройних Сил, які захищали священну справу соціалізму, інтереси трудящих. Збулися, ще раз підтвердилися пророчі слова В. І. Леніна: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчували і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»¹.

Наша перемога над фашизмом ще раз показала, що в світі немає сил, які б могли перемогти звільнений від гніту капіталу народ. Наша перемога у Вітчизняній війні — грізна пересторога сучасним імперіалістичним агресорам, суворий і пам'ятний урок історії.

Велика Вітчизняна війна була не тільки найтяжчою, а й найжорстокішою із усіх воєн, які пережила наша Батьківщина.

Німецькі мілітаристи ставили перед собою мету — розгромити першу в світі соціалістичну державу, знищити мільйони людей, зробити рабами народи Радянського Союзу і багатьох інших країн.

22 червня 1941 р. німецько-фашистські загарбники, віроломно порушивши договір про ненапад, раптово розпочали бойові дії проти нашої

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 281.

Вітчизни. На боці гітлерівської Німеччини виступали її сателіти — Румунія, Угорщина, Фінляндія й Італія. Проти Радянської держави ворог кинув значні сили — 190 дивізій — 5,5 млн. чол., близько 3 тис. танків, 5 тис. бойових літаків, близько 50 тис. гармат і мінометів.

Гітлерівці мали перевагу в озброєнні і в чисельності військ, заздалегідь зосереджених у прикордонних районах. В їх розпорядженні були також економічні та людські ресурси майже всієї Західної Європи.

Над Країною Рад і всім прогресивним людством нависла серйозна загроза. Мирна праця радянських людей була перервана. Наш народ, керований Комуністичною партією, вступив у смертельний двобій з найлютішим ворогом — німецьким фашизмом.

Командування німецько-фашистських військ, сп'янівши від легких перемог над країнами Західної Європи, розраховувало блискавичним ударом за півтора-два місяці закінчити бойові дії проти Радянського Союзу. З перших днів нападу ворожих полчищ на нашу країну радянсько-німецький фронт став вирішальним.

Комуністична партія, Радянський Уряд передбачали можливість збройної сутички з агресором і готували країну до оборони. Створена в роки довоєнних п'ятирічок могутня індустрія давала змогу достатньою мірою озброїти Червону Армію. Колгоспний лад надійно забезпечував країну та її армію продовольством. Високий культурно-технічний рівень радянських людей давав можливість швидко оволодіти військовою технікою. Все це обумовило перемогу Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Проте в початковий період війни, який проходив у край несприятливих умовах для нас і вигідних для ворога, радянському народу і його Збройним Силам довелося подолати значні труднощі. Використовуючи тимчасові переваги, противнику вдалося вклинитися в нашу територію. Гітлерівські варвари все громили на своєму шляху, палили міста й села, знищували пам'ятники культури, чинили нечувані насильства і звірства над цивільним населенням.

У небачених за розмахом і напруженням битвах вирішувалося питання про долю нашого народу, долю величних завоювань Країни Рад. Було тяжко. Але наш народ не похитнувся. На заклик Комуністичної партії радянські люди піднялися на захист Батьківщини. В житті партії і країни стався крутий поворот — необхідно було негайно і швидко перебудувати всю роботу на воєнний лад, евакуювати у східні райони тисячі промислових підприємств.

Радянські воїни мужньо відстоювали кожний метр рідної землі. Плавився метал, горіло каміння, а люди, зціпивши зуби, билися до останнього подиху, до останньої краплі крові. Можна з впевненістю сказати, що ніяка інша держава не змогла б вистояти в такому тяжкому становищі, яке склалося для нас в початковий період війни.

Комуністична партія і Радянський Уряд вжили додаткових заходів щодо зміцнення і підвищення бойової могутності армії і флоту. У липні — серпні 1941 р. було перебудовано всю систему стратегічного керівництва Збройними Силами СРСР, створено Ставку Верховного Головнокомандування під головуванням Й. В. Сталіна, реорганізовано Наркомат оборони. Зазнала змін і організаційна структура військ та органів управління ними.

У цей же період формуються і направляються на фронт нові частини і з'єднання. Згідно з рішенням партії провадиться мобілізація комуністів і комсомольців. Для зміцнення командного складу в армію і флот було мобілізовано 47 тис. керівних партійних, радянських, проф-

спілкових і комсомольських працівників². На заклик партії трудящі міст, яким загрожувало вторгнення німецько-фашистських загарбників, вступали в народні ополчення, створювали винищувальні загони. В тилу ворога розгортався партизанський рух.

Наша доблесна армія витримала сильні ворожі удари. Опір її наростав. Легендарні подвиги здійснили захисники Брестської фортеці, мужньо билися радянські чудо-богатири під Смоленськом, Єльнею, в Заполяр'ї та на інших ділянках величезного радянсько-німецького фронту.

З винятковою впертістю відстоювали оборонні рубежі захисники Ленінграда, Севастополя, Києва, Одеси. Це про них, людей з сталевими серцями, писала 11 вересня 1941 р. газета «Правда»: «Серед незліченних подвигів, що їх роблять радянські патріоти у Вітчизняній війні проти фашистських полчищ, героїчна оборона Ленінграда, Києва, Одеси виділяється як хвилюючий приклад беззавітної любові до Батьківщини і до рідного міста, як гідний подиву щодо сили прояв масової безстрашності, колективного героїзму».

Понад 70 днів і ночей тривала героїчна оборона Києва. Гітлерівські полчища вперше були зупинені на тривалий час. Тут, біля берегів Дніпра, радянські воїни показали свою рішучість битися за Батьківщину до останнього подиху, ділом довели, як треба виконувати заклик партії — відстоювати кожну п'ядь радянської землі, битися до останньої краплі крові за рідні міста і села.

У своїй промові 23 жовтня 1965 р. при врученні місту-герою Києву медалі «Золота Зірка» Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Брежнєв високо оцінив подвиги киян: «Як богатырська застава прийняв на себе Київ удари добірних частин ворожої армії. Запеклі атаки гітлерівських дивізій розбивались одна за одною, зустрічаючи рішучу відсіч захисників міста. Ворог втратив тут понад сто тисяч солдатів і офіцерів.

...Десятки тисяч радянських людей, киян, москвичів, жителів інших міст і районів країни, з гордістю носять медаль «За оборону Києва», як знак вдячності Батьківщини за їх подвиг»³.

Радянська Армія в оборонних боях перемолола значні сили німецько-фашистських військ і зірвала гітлерівський план «блискавичної війни». Проте ворог ще був сильний. Стратегічна ініціатива лишалася на його стороні.

Центральною подією 1941 р. стала битва за Москву. На московському напрямку діяло одне з найсильніших угруповань ворога — група армій «Центр», які налічували 77 дивізій, серед них 14 танкових і 8 моторизованих, яких підтримували 950 літаків⁴. Це становило майже половину всіх сил і бойової техніки ворога на фронті.

З нашого боку на західному напрямку діяло три фронти: Західний, Резервний і Брянський. Слід зазначити, що сили радянських військ на цьому напрямку поступалися перед ворожими. Противник мав у 1,5 рази більше людей і ще більше озброєння і бойової техніки.

Гітлерівське командування планувало прорвати оборону радянських військ ударами трьох сильних танкових угруповань в районі Духновщини, Рославля і Шостки, оточити в районах Вязьми і Брянська основні сили цих фронтів. Перед піхотними з'єднаннями ставилося завдання розгорнути фронтальний наступ на Москву, а танковими і механізованими — завдати удару в обхід міста з півночі і півдня, блокувати його, а населення задушити голодом.

² Великая Отечественная война Советского Союза, 1941—1945, М., 1967, стор. 95.

³ «Молодь України», 24 жовтня 1965 р.

⁴ Великая Отечественная война Советского Союза, 1941—1945, стор. 113.

30 вересня 1941 р. почався генеральний наступ німецько-фашистських військ на Москву. Радянські воїни мужньо обороняли свої рубежі, проте їм не завжди під силу було стримати наступ чисельно переважаючих сил противника. Становище ставало дедалі загрозливішим. Перед Комуністичною партією і радянським народом постало завдання величезного воєнно-політичного значення — будь-якою ціною відстояти Москву.

Гітлерівці рвалися до Москви, не рахуючись з втратами, ставили на карту все, щоб просунутись уперед. Радянські воїни билися надзвичайно самовіддано, грудьми перетнули ворогові шлях до улюбленої столиці. Героями були всі. Особливо відзначались війська 16-ї армії — 316-а дивізія І. В. Панфілова, кавалерійська група Л. М. Доватора, 18-а дивізія народного ополчення, 1-а гвардійська танкова бригада та ін. У перших рядах тих, що боролися, були комуністи. Безсмертний подвиг здійснила біля роз'їзду Дубосеково група винищувачів танків на чолі з політруком роти В. Г. Клочковим. Вони стояли насмерть на своєму рубежі. Більшість з них загинули смертю хоробрих, але виконали свій обов'язок. Тоді народились крилаті слова, що виражали почуття й думки всіх захисників Москви, всіх радянських патріотів: «Велика Росія, а відступати нікуди, позаду Москва!».

У тяжких оборонних боях під Москвою народилася радянська гвардія. На захист встали всі жителі столиці, здатні тримати в руках зброю.

Тисячі й тисячі робітників, службовців, діячів науки і культури добровільно влилися в комуністичні батальйони. Рішенням Державного Комітету Оборони Москва була оголошена в стані облоги. В запеклих оборонних боях радянські війська завдали гітлерівцям величезних втрат і в перших числах листопада зупинили наступ ворожих військ на всіх напрямках. Але противник ще сподівався взяти Москву і робив відчайдушні спроби продовжувати наступ.

У такій складній і важкій обстановці радянський народ зустрічав 24-і роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції. 7 листопада на Красній площі перед мавзолеєм В. І. Леніна відбувся традиційний парад військ. З Красної площі воїни — учасники параду — йшли на фронт, на захист рідної Москви. Широко розрекламований Гітлером план проведення у Москві параду німецько-фашистської армії провалився.

За короткий час наша партія, уряд і військове командування зуміли створити всі необхідні умови для переходу Червоної Армії у рішучий контрнаступ. Армія одержала поповнення, бойову техніку. Ставка Верховного Головнокомандування, зосередивши стратегічні резерви, визначила напрямки головних ударів.

5 грудня радянські війська перейшли в контрнаступ. Гітлерівці відчайдушно оборонялись, але не змогли витримати натиску наших військ і, кидаючи техніку, почали відходити на захід.

Контрнаступ під Москвою — це перша у Великій Вітчизняній війні наступальна операція стратегічного значення. В результаті її здійснення ворожі ударні угруповання були розгромлені і відкинуті на 100—250 км. 38 гітлерівських дивізій, серед них 11 танкових було розгромлено. Наші війська визволили 11 тис. населених пунктів, і зокрема обласні центри Калінін і Калугу.

Історична перемога під Москвою надихала радянських воїнів і весь наш народ на нові звершення, зміцнила їх віру в те, що ворог неминуче буде розбитий. Ця перемога поклала початок корінному перелому в ході війни і справила вплив на весь дальший хід другої світової

війни. Контрнаступ під Москвою переріс у загальний наступ Червоної Армії на фронті близько 2 тис. км довжиною. В цьому наступі взяли участь дев'ять фронтів.

Становище Німеччини полегшувалося тим, що вона вела війну тільки на одному радянсько-німецькому фронті. США і Англія, які входили в антигітлерівську коаліцію, не виконали свого зобов'язання про відкриття другого фронту в Європі у 1942 р., хоч і для цього були всі можливості. Радянський Союз по суті один вів війну проти фашистської Німеччини та її сателітів.

Відсутність другого фронту дало змогу фашистському командуванню направити на Схід ряд нових з'єднань. На літо 1942 р. противник уже мав близько 226 дивізій. Гітлерівці розпочали наступ і їм вдалося захопити Керченський півострів, Лівобережну Україну, частину Північного Кавказу, досягли вигину Дону і почали наступ до берегів Волги.

У липні 1942 р. розгорнулася одна з найвидатніших бойових операцій в історії людства — Сталінградська битва. Шість з половиною місяців вирувало полум'я безперервних запеклих боїв. Фашистські генерали прагнули будь-якою ціною захопити місто і вийти до берегів Волги. На окремих етапах цієї грандіозної битви з обох сторін одночасно брало участь понад 2 млн. чол., понад 2 тис. літаків, 2 тис. танків, 25 тис. гармат і мінометів⁵.

Захисники Сталінграда, відбиваючи численні ворожі атаки, нерідко й самі переходили в контратаки. Героїчно билися війська 62-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта Чуйкова і 64-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта М. С. Шумилова. Захисники Сталінграда стійко, мужньо захищали кожен позицію, кожен вулицю, кожний будинок. З честю витримали нелегкі випробування воїни 13-ї гвардійської стрілецької дивізії полковника Л. Н. Гурт'єва, 200-ї стрілецької дивізії полковника І. І. Людникова, багатьох інших частин і з'єднань.

Гітлерівські варвари вщент зруйнували місто на Волзі. Але зламати опір його захисників вони не змогли. За період з липня по листопад 1942 р. гітлерівці залишили на полі бою вбитими й пораненими близько 700 тис. солдатів і офіцерів, понад 1 тис. танків, більш як 2 тис. гармат і мінометів, понад 1400 літаків⁶.

У ході оборонних боїв на берегах Волги радянське командування підготувало операцію по оточенню і знищенню ворожих угруповань. Ставка Верховного Головнокомандування додатково перекинула на сталінградський напрям великі резерви. Проте, по силі радянські війська не мали значної переваги над противником. І лише на основних напрямках, де планувалось завдати ворогові головні удари, було зосереджено у 2—3 рази військ більше, ніж гітлерівських.

19 листопада 1942 р., після тривалої артилерійської підготовки, війська Південно-Західного і Донецького фронтів перейшли у рішучий контрнаступ, який завершився оточенням 6-ї німецької армії фельдмаршала Паулюса загальною чисельністю 330 тис. солдатів і офіцерів.

Всі спроби противника деблокувати оточене в районі Сталінграда угруповання зазнали краху.

До 2 лютого 1943 р. наші війська завершили розгром 22 оточених ворожих дивізій. На полі бою було підібрано 147200 трупів противника, взято в полон понад 91 тис. чол., в тому числі 2,5 тис. офіцерів і 24 генерала⁷.

⁵ М. Х. К а л а ш н и к. Полвека на страже завоеваний Октября. М., 1968, стор. 59.

⁶ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, стор. 179.

⁷ Там же, стор. 219.

Ця визначна перемога поклала початок корінному перелому в ході не лише Великої Вітчизняної війни, але й усєї другої світової війни. Наша доблесна армія знову, і на цей раз остаточно, захопила в свої руки стратегічну ініціативу.

Після Сталінградської битви радянські воїни розгорнули наступ на величезному фронті від Ленінграда до Кавказу. В ході зимової кампанії 1942—1943 рр. вони просунулися на заході на 600—700 км, визволили територію понад 490 тис. кв. км. Почалося масове вигнання фашистських окупантів з радянської землі.

Весною 1943 р. на радянсько-німецькому фронті настало затишшя. Обидві сторони готувалися до нових битв. Не дивлячись на значні втрати, фашистське командування не відмовилося від нових авантур. В Німеччині відбувалося дедалі більше нарощення воєнного виробництва. В порівнянні з 1942 р. випуск танків зріс у 2 рази, літаків — 1,7 рази, готувалися більш досконалі зразки зброї. Гітлер провів тотальну мобілізацію і чисельність військ досягла 10,3 млн. чол. Всього на цей час на радянсько-німецькому фронті противник зосередив 232 дивізії⁸.

Головний удар німецько-фашистське командування вирішило завдати на Курській дузі, де оборонялись війська двох радянських фронтів — Центрального (командуючий генерал армії К. К. Рокоссовський) і Воронезького (командуючий генерал армії М. Ф. Ватутін). В ході операції, яка умовно називалась «Цитадель», гітлерівці поставили мету оточити і розгромити війська цих фронтів, а потім завдати удар по тилах Південно-Західного фронту (операція «Пантера») і знищити радянські війська, які діяли в районі Донбасу.

Радянський Союз серйозно готувався до літніх операцій. Центральний Комітет партії, Радянський уряд робили все можливе, щоб не тільки поповнити втрати, яких зазнали наші війська в запеклих боях, а й збільшити бойовий і чисельний склад Збройних Сил, забезпечити їх новітньою технікою і озброєнням. Армія і флот зміцнили організаційно, здобули значний бойовий досвід, значно зріс моральний дух воїнів.

Виходячи з становища, що скалося на цей час, Ставка Верховного Головнокомандування вирішила сильною обороною на Курській дузі обезкровити противника, а потім, перейшовши в контрнаступ, розгромити ворожі угруповання в цьому районі. Далі ставилося завдання розгорнути наступ на західному і південно-західному напрямках, визволити Лівобережну Україну, Донбас, східні райони Білорусії, вийти на лінію Смоленськ — Сож, до середньої і Нижньої течії Дніпра і визволити Кубань. Основні зусилля зосереджувались на південно-західному напрямку.

У районі Курської дуги діяло 50 німецьких дивізій — близько 900 тис. солдатів і офіцерів, 2700 танків, самохідних гармат, 10 тис. гармат і мінометів, понад 2 тис. літаків⁹. 5 липня гітлерівське командування розпочало наступ.

Південніше Орла і північніше Белгорода розігрались небачені за своїм розмахом битви.

У цих битвах виняткову стійкість і відвагу проявили воїни 13-ї армії генерала М. П. Пухова, 70-ї армії генерала І. В. Галаніна, 6-ї гвардійської армії генерала І. М. Чистякова, 5-ої гвардійської танкової армії генерала П. А. Ротмістрова.

Про запеклість боїв можна судити за бойовими діями, які розігрались в районі Прохоровки між танковим угрупованням ворога і нашою

⁸ Стратегический очерк Великой Отечественной войны (1941—1945), М., 1961, стор. 516—517.

⁹ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, стор. 234.

5-ю гвардійською танковою армією, в яких взяло участь близько 1200 бойових машин. Таких масових танкових битв до Прохоровки історія не знала. До пізнього вечора тривав цей запеклий бій. Гуркотіла канонада, гули мотори, хмари пилу і диму вкрили небо. Тільки за один день противник залишив на полі бою понад 350 танків і 10 тис. солдатів і офіцерів¹⁰.

2 липня обезкровлені і вмотані боями гітлерівські з'єднання були змушені припинити свій наступ і перейшли до оборони. В боях на Курській дузі гітлерівці втратили 70 тис. солдатів і офіцерів убитими і пораненими, 850 гармат, понад 1500 танків, 1400 літаків.

Відбивши атаки противника, наші війська перейшли в рішучий контрнаступ, який переріс у загальний наступ на всьому радянсько-німецькому фронті. На честь радянських воїнів-героїв, які звільнили від німецько-фашистських загарбників міста Орел і Белгород, у столиці нашої Батьківщини Москві 5 серпня 1943 р. вперше пролунав артилерійський салют.

Найважливішим результатом Курської битви було остаточне закріплення за Червоною Армією стратегічної ініціативи. Вона завершила корінний перелом у ході Великої Вітчизняної і всієї другої світової війни. Перемога наших військ під Курськом відкрила шлях Радянським Збройним Силам для великих наступальних операцій, у результаті яких влітку і восени 1943 р. були визволені Донбас, Лівобережна Україна, Смоленщина.

У вересні 1943 р. війська Воронежського, Степового і Південно-Західного фронтів вийшли до Дніпра на загальному рубежі протяжністю 700 км і, з ходу форсувавши його, захопили на правому березі 23 плацдарми. За успішне форсування Дніпра, за виявлену мужність і відвагу понад 2 тис. воїнів були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу¹¹.

Почесне завдання визволення столиці Української РСР Києва від німецько-фашистських загарбників було поставлене перед військами Воронежського фронту*.

На світанку 3 листопада після сильної артилерійської підготовки війська 38-ї і 60-ї армій, які діяли на лютізькому плацдармі, розпочали наступ. Зав'язалися запеклі бої. Контратаки ворога відбувалися одна за одною. За перший день боїв радянські війська просунулись на 6—12 км.

Запеклі бої розгорнулись і на букринському плацдармі, південно-східніше Києва, де включились у бойові дії 40-а і 27-а армії. Для розвитку успіху 4 листопада на рубежі Пуща-Водиця була введена 3-я гвардійська танкова армія генерала П. С. Рибалка і 1-а окрема Чехословацька бригада під командуванням полковника Людвіка Свободи. На кінець дня танкісти у взаємодії з частинами 38-ї армії прорвали другий рубіж оборони противника і вийшли на північну околицю Києва — Святошине. Опівночі 5 листопада воїни 38-ї армії і 5-го гвардійського танкового корпусу увірвались у місто. 207-й танковий батальйон капітана Д. А. Чумаченка оволоділи центром міста. Частини 1-ої окремої Чехословацької бригади зайняли вокзал. О 5 годині ранку 6 листопада Військова Рада фронту доповіла Ставці, що столиця Радянської України повністю визволена від фашистських загарбників.

За мужність і відвагу 65 з'єднанням і частинам Радянської Армії було присвоєно почесну назву «Київських». Близько 700 солдатів,

¹⁰ М. Х. К а л а ш н и к. Назв. праця, стор. 63.

¹¹ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, стор. 262.

* 20 жовтня 1943 р. переіменовано в 1-й Український фронт.

офіцерів і генералів удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу, тисячі відважних воїнів нагороджено орденами і медалями.

Бойові дії на фронті були підтримані систематичними ударами партизанських загонів по тилах і комунікаціях противника. Народні месники знищували ворожі гарнізони, громили штаби, підривали мости, пускали під укіс поїзди з військами і військовою технікою. Партизанський рух набрав широкого розмаху. В Білорусії діяли з'єднання під командуванням В. Є. Самутіна, Ф. Ф. Капусти, Ф. Ф. Тараненка, на Україні — з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, С. В. Руднева, М. І. Наумова і Я. І. Мельника та ін.

Перемога Червоної Армії у 1943 р. — яскраве свідчення могутності нашої соціалістичної держави, непохитної дружби народів СРСР, єдності фронту і тилу, монолітної згуртованості всіх радянських людей навколо партії Леніна.

Видатні успіхи радянських військ на фронтах, героїчна праця наших людей у тилу, послідовна зовнішня політика забезпечили перемогу Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною.

У 1944 р. Червона Армія завдала німецько-фашистським військам одну поразку за другою, руйнувала їхні оборонні рубежі. Особливе місце серед бойових операцій займає Корсунь-Шевченківська, яка завершилася оточенням і розгромом близько 75 тисячного ворожого угруповання.

Червона Армія ще раз показала своє вміння здійснювати операції по оточенню противника, що є найскладнішою формою ведення бойових дій. Корсунь-Шевченківська операція — це чудовий зразок оточення і знищення великого угруповання противника, вона є яскравим свідченням дальшого розвитку радянського воєнного мистецтва, показником моральної переваги радянських військ. Ведучи бої у надзвичайно складних метеорологічних умовах, радянські солдати виявили героїзм, мужність, непохитну рішучість розгромити ворога.

У ході наступних бойових операцій була повністю визволена Правобережна Україна. Наші війська вийшли на державний кордон з Румунією і Чехословаччиною, визволили Крим і Одесу.

У січні — лютому 1944 р. війська Ленінградського і Волховського фронтів завдали удару в напрямку Луги з метою розгрому ворожих з'єднань і частин групи армій «Північ». У цих боях брали участь також 2-й Прибалтійський і Червонопрапорний Балтійський флоти. В результаті проведеної операції була повністю знята блокада Ленінграда, очищена від ворога Ленінградська область.

На літо 1944 р., коли перемоги Червоної Армії вже визначили дальший хід другої світової війни і стало ясно, що Радянський Союз може власними силами розгромити фашистську Німеччину і визволити поневолені нею держави, Англія і США почали висадку своїх сил у Нормандії. Проте і після відкриття другого фронту основні воєнні події відбувалися на радянсько-німецькому фронті.

23 червня 1944 р. розпочалася одна з найвидатніших наступальних операцій Червоної Армії — білоруська. Вона охопила значну територію — понад 1 тис. км по фронті від Західної Двіни до Прип'яті і близько 600 км углиб — від Дніпра й до Вісли та Нарева. Операції провадилися силами 1-го, 2-го і 3-го Білоруських фронтів, авіацією дальньої дії, Дніпровською військовою флотилією.

Фашистські війська, використовуючи лісисто-болотяну місцевість, створили сильні оборонні рубежі в районах Вітебська, Орші, Могильова, Рогачева, Жлобина, Бобруйська, Бреста, протяжністю близько 250—270 км углиб.

Перед нашими військами постало нове відповідальне завдання. Планом операції, що умовно називалася «Багратіон», передбачалося ліквідувати виступ противника в районі Вітебська, Бобруйська, Мінська, розгромити і знищити вороже угруповання армій «Центр», повністю визволити білоруську землю. Після цього розпочати визволення братньої Польщі й перенести воєнні дії на територію гітлерівської Німеччини.

Наступальним операціям передувала тривала і всебічна підготовка військ. Використовувалися найменші можливості вдень і вночі, в короткі перерви між боями для навчання. Слід зазначити, що і воїни діючих армій повсякденно оволодівали бойовим досвідом, удосконалювали свою майстерність. Особовий склад частин і підрозділів набував навичок по стрімкому подоланню довготривалої оборони, створеної майже на непрохідній місцевості. Так, у 65-й армії були обладнані спеціальні місця, на яких солдати і офіцери вчилися плавати, долати болота, форсувати річки на підручних засобах, орієнтуватися в лісі. Танкісти відточували навички по водінню бойових машин в умовах лісисто-болотяної місцевості. Були виготовлені болотні лижі, волокуші для кулеметів, мінометів і легкої артилерії. На кожному танку були фашини, колоди для самовитягання, а також спеціальні пристосування для подолання широких ровів.

Особливо теплого слова заслуговують наші славні трудівники — сапери. В ході підготовки до операцій вони знімали велику кількість ворожих мін, робили проходи для танків і піхоти, споруджували переправи. Важко перелічити все те, що було зроблено саперами в ті грізні бойові дні.

Після сильної артилерійської і авіаційної підготовки на рубежі 500 км від Західної Двіни до Прип'яті, прорвавши оборону противника на п'яти ділянках, радянські війська розпочали розвивати наступ углиб.

Вміло діяли з'єднання і частини 65-ї армії. 18-й стрілецький корпус, який входив до її складу, під командуванням генерала І. І. Іванова при підтримці авіації в першій половині дня прорвав п'ять ліній траншей противника і до середини дня просунувся на 5—6 км. Це дало змогу командуючому армією генералу П. І. Батову ввести в прорив 1-й гвардійський танковий корпус генерала М. Ф. Панова, який почав розвивати досягнутий успіх.

Успішно розвивалися події і на інших ділянках фронту. За шість днів наші війська просунулись на 120—150 км. У районах Вітебська і Бобруйська вони оточили і знищили 10 гітлерівських дивізій.

Запеклі бої точилися за Бобруйськ. Ворог шалено оборонявся. В місті було організовано кільцеву оборону, а підступи до неї заміновано. Два дні точилися кровопролитні бої. Противник не витримав натиску наших військ і 29 червня 65-а армія у тісній взаємодії з 48-ю армією оволоділи містом.

Значну допомогу сухопутним військам у цих боях подала авіація, а також кораблі Дніпровської військової флотилії.

Після розгрому великих сил противника в районах Вітебська, Бобруйська, а також східніше Мінська на ворожому фронті створився 400 км розрив. Ліквідувати цей прорив у короткий час гітлерівське командування не мало ні сил, ні можливостей. 4 червня Ставка зажадала від командуючих фронтами використати повною мірою вигідне становище, що склалося. У прорив увірвалися танкові й кавалерійські з'єднання. В ці ж дні радянські війська прорвали оборону противника

на Оршанському і Могилівському напрямках. Оборона противника в Білорусії з самого початку наступу була дезорганізована.

Наступ продовжувався. 3 липня спільними зусиллями воїнів 2-го гвардійського танкового Тацинського корпусу генерала О. С. Бурдейного, 5-ої гвардійської танкової армії маршала бронетанкових військ П. О. Ротмістрова і 1-го гвардійського танкового корпусу генерала М. Ф. Панова було визволено столицю Білоруської РСР місто Мінськ. З'єднавшись у районі Мінська, війська 1-го і 3-го Білоруських фронтів завершили оточення більше як 100-тисячного ворожого угруповання.

Розвиваючи дальший наступ, наші воїни визволили всю Білорусію, більшу частину Литовської РСР, значну територію Польщі, з боями подолали ріки Неман і Нарев і вийшли до кордонів Східної Пруссії, форсували Віслу і захопили два плацдарми в районах Магнушева і Пулави. В ході операцій було розбито вороже угруповання армій «Центр» і розгромлено угруповання армій «Північна Україна».

Продовжуючись швидко вперед, Червона Армія оточила велике вороже угруповання в районі Кишинєва. В результаті Яссько-Кишинівської і наступних операцій радянські війська розгромили основні сили угруповання армій «Південна Україна», розбивши при цьому 18 гітлерівських дивізій. Радянська Молдавія була повністю визволена.

Використовуючи досягнутий успіх, Червона Армія восени 1944 р. розгорнула наступ на карпатському, белградському і будапештському напрямках. Одночасно була проведена операція по визволенню Прибалтики і Заполяр'я.

1944 рік став роком вирішальних перемог нашої доблесної армії. Визволення радянської землі було в основному завершено, тільки на території Латвійської РСР залишалося невеличке курляндське угруповання противника. Визволені від окупантів Румунія, Болгарія й Угорщина оголосили війну Німеччині. Відійшла від Гітлера і Фінляндія. Фашистський блок розпався.

На початку 1945 р. фашистська Німеччина під ударами Червоної Армії з сходу та англо-американських військ з заходу опинилася на грані остаточної поразки. Друга світова війна в Європі наближалася до кінця.

Німецько-фашистське командування робило все можливе, щоб відтягнути поразку, прагнуло посягати суперечності між державами антигітлерівської коаліції, скориставшись цим, укласти сепаратний мир з Англією і США.

Перед Радянськими Збройними Силами в 1945 р. стояло завдання завершити розгром німецько-фашистської армії, повністю визволити країни Східної і Південно-Східної Європи і разом з союзниками примусити фашистську Німеччину беззастережно капітулювати. Виконуючи ці завдання, радянське командування почало завершальну кампанію Великої Вітчизняної війни. Першою операцією була Вісло-Одерська (12 січня — 3 лютого 1945 р.). Наші війська при активному сприянні Польської армії визволили більшу частину Польщі, широким фронтом вийшли до Одера і захопили плацдарм у районі Кюстріна.

У лютому — березні головні удари Червоної Армії були спрямовані проти ворожих угруповань на території Східної Померанії, Нижньої і Верхньої Сілезії, Східної Пруссії. Одночасно точилися запеклі бої по утриманню і розширенню плацдармів на Одері.

Наприкінці березня війська 1-го і 2-го Білоруського та 1-го Українського фронтів вийшли до узбережжя Балтійського моря, річок Одер і Нейсе, а війська 4-го Українського фронту на лінію північний схід

Моравської Острави — Істебна — Вутки. Війська 3-го і 2-го Білоруських фронтів при сприянні Балтійського флоту в цей час здійснювали Східно-Прусську операцію, яка закінчилася 25 квітня повним розгромом противника.

Англо-американські війська 8 лютого розпочали наступ і оточили рурське угруповання противника, просуваючись на схід без будь-якого опору з боку противника. На середину квітня їх передові частини вийшли на Єльбу.

Гітлерівське керівництво робило все, щоб зупинити наступ Радянської Армії. На берлінському напрямку воно зосередило значну кількість військ загальною чисельністю близько 1 млн. чол., понад 10 тис. гармат і мінометів, 1500 танків, 3300 бойових літаків, спорудило багато оборонних укріплень, а міста й села перетворили в сильні опорні пункти, підступи до них прикривали мінні поля і надовоби.

У сильний укріплений район було перетворено Берлін. Навколо нього гітлерівці спорудили три оборонних кільця, а в самому місті організували дев'ять секторів оборони.

Червона Армія мала все необхідне для того, щоб завдати завершальний удар по фашистській Німеччині. Виконання цього всесвітньо-історичного завдання Ставка доручила 1-у і 2-у Білоруському та 1-у Українському фронтам. В операції брали участь авіація дальньої дії, Дніпровська військова флотилія, 1-а і 2-а армія Війська Польського.

На Берлінському напрямку з радянської сторони було зосереджено 2,5 млн. чол. (разом з тилом), 41600 гармат і мінометів, 6250 танків і самохідних гармат, 7500 бойових літаків¹². Наші війська значно перевищували противника як чисельно, так і озброєнням.

Наступальним операціям передувала ретельна і всебічна підготовка військ усіх ланок.

Підготовка до наступу збіглася з відзначенням 75-річчя від дня народження В. І. Леніна. В частинах і підрозділах провадилися бесіди, читалися лекції, доповіді про життя і діяльність великого вождя.

Війська 1-го Білоруського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова 21 квітня зав'язали бої у передмісті Берліна. Війська 1-го Українського фронту (командуючий Маршал Радянського Союзу І. С. Конев) — 20 квітня підійшли до Берліна з півдня і розпочали штурм міста. Успішно просувалися війська і 2-го Білоруського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу К. К. Рокоссовського. 20 квітня вони форсували Вест-Одер.

24 квітня війська 1-го Білоруського і 1-го Українського фронтів, з'єднавшись західніше Берліна, замкнули кільце оточення ворожих військ і розкололи їх на два угруповання: берлінську і франкфурт-губенське, що значно прискорило падіння Берліна.

1 травня над рейхстагом замайорів червоний прапор перемоги, а 2 травня берлінський гарнізон припинив опір.

У завершальні дні війни радянські війська, здійснивши сміливу операцію, розгромили велике угруповання німецько-фашистських військ, розташованих навколо столиці Чехословаччини — Праги, і вступили в місто. Прага була визволена і врятована від розрухи. Війна в Європі закінчилася. 8 травня був підписаний акт про беззаперечну капітуляцію Німеччини. 9 травня 1945 р. наша країна урочисто відзначила перемогу над фашистською Німеччиною.

«Безсмертний подвиг в ім'я соціалізму здійснив наш народ під керівництвом Комуністичної партії, продемонструвавши масовий героїзм у Великій Вітчизняній війні,— говорить в Тезах ЦК КПРС до 100-річ-

¹² Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, стор. 487.

чя з дня народження Володимира Ілліча Леніна.— Ця війна була і найтяжчим випробуванням і школою мужності. Вона закінчилась великою перемогою тому, що соціалізм забезпечив незламну єдність всього радянського суспільства, могутність і небачену мобільність його економіки, високий розвиток військової науки, виховав чудових воїнів і воєначальників»¹³.

Перемога Радянського Союзу мала всесвітньо-історичне значення. Вона справила величезний вплив на дальший розвиток світової історії. Розгром фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії створив умови для перемоги соціалістичних революцій у країнах Європи й Азії і утворення світової системи соціалізму, для розгортання національно-визвольного руху. Зміцніли сили соціалізму і демократії.

Перемога над фашистською Німеччиною — це яскравий прояв торжества ленінської національної політики. Головним, вирішальним джерелом нашої перемоги було те, що вождем, організатором і полководцем радянського народу у Великій Вітчизняній війні була Комуністична партія.

Перемога нашої армії стала можливою завдяки героїчній і самовідданій праці мільйонів радянських людей у тилу. Тил забезпечував фронт усім необхідним для розгрому ворога. Наша промисловість за роки війни виробила майже в два рази більше бойової техніки, ніж промисловість фашистської Німеччини.

Минуло чверть століття після розгрому фашистської Німеччини. Більшість людей вважало, що переможне завершення титанічної боротьби радянського та інших народів проти гітлерівських полчищ звільнить людство від військової загрози. Проте, як показала дійсність, загроза нової, третьої світової війни, стала наростати зразу ж після капітуляції гітлерівської Німеччини.

Головною агресивною військовою силою у сучасних умовах є американський імперіалізм. Народів світу непокоїть становище у Федеративній Республіці Німеччині, де реваншистські й мілітаристські сили дедалі зростають.

Радянські Збройні Сили завжди на варті. Нашим солдатам, сержантам, офіцерам і генералам властиві такі чудові якості, як політична свідомість, вірність Комуністичній партії, Радянському уряду і народу, висока воєнна майстерність, працьовитість, мужність, стійкість і героїзм.

Найхарактерніша риса радянського воїна — комуністична ідейність. Так, у частинах і підрозділах Червонопрапорного Київського військового округу кожний третій воїн — відмінник, кожний п'ятий — оводів суміжною спеціальністю і заслужив 3—4 воїнських відзнаки, близько 70% з них класні фахівці, кожний другий — спортсмен-розрядник.

Керуючись ленінськими ідеями про захист соціалістичної Вітчизни, радянські воїни розуміють, що зміцнення військової могутності країн соціалістичної співдружності — гарантія захисту завоювань соціалізму, збереження миру і відвернення світової війни.

Вірність ленінським заповітам, справі партії і народу захисники Радянської Батьківщини доводять своєю працею, новими успіхами у підвищенні майстерності, пильності й бойової готовності.

¹³ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 21.

ТРИУМФ МОГУТНОСТІ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Двадцять п'ять років минуло після перемоги СРСР над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні. Радянський народ і його Збройні Сили не тільки захистили свободу й незалежність соціалістичної Батьківщини, але й визволили від гітлерівського рабства народи Європи. Ця перемога привела до краху політичної системи, військової організації та ідеології фашизму, що являв собою авангард імперіалістичної реакції й страшну загрозу світовій цивілізації.

Перша в світі соціалістична держава з честю витримала тяжкі випробування, довівши життєвість лєнінського вчення — джерела її сили й непереможності. Людство ще й ще раз пересвідчилося у непохитності радянського суспільного й державного ладу та народженої ним дружби народів СРСР, яка ґрунтується на їх морально-політичній єдності, глибокій відданості рідній Комуністичній партії й ідеалам комунізму.

У тяжкі роки Великої Вітчизняної війни партія була тією запальною і керівною силою, яка згуртувала трудящих, підняла їх на боротьбу із загарбниками й мобілізувала всі матеріальні та духовні ресурси країни на розгром ворога. Тому для цього періоду повністю зберігає своє значення лєнінська оцінка нашої перемоги в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. «І тільки завдяки тому, — говорив В. І. Лєнін, — що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і по лозунгу, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечувані жертви були принесені, — тільки через це чудо, яке сталося, могло статися»¹.

Нависла над країною смертельна небезпека примусила перебудувати все життя і роботу партії на военний лад. Непорушна єдність її рядів, вірність марксизму-лєнінізму, дисципліна та організованість, тісна згуртованість навколо Центрального Комітету зумовили те, що протягом всієї війни вона діяла як монолітна організація, бойовий союз однопумців, діяла без вагань і незгод.

Безмежна любов та відданість радянського народу і його армії до партії виявилась у палкому прагненні воїнів і трудівників тилу вступати до лав КПРС. Так, за роки війни у її ряди було прийнято 8 934 700 чол.², з них партійними організаціями Червоної Армії й Флоту — 6 310 305 чол.³

І хоча в боях з німецько-фашистськими загарбниками загинуло більше як 3 млн. комуністів, проте на кінець війни їх налічувалося майже 6 млн. у 250 тис. первинних організацій. Це дозволило партії посилити свій вплив на всі сторони життя і діяльності Радянської

¹ В. І. Лєнін. Твори, т. 30, стор. 404.

² История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1959, стор. 576.

³ Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны, М., 1963, стор. 514.

держави, очолити боротьбу на фронті й героїчну працю в тилу. Провідна роль Комуністичної партії у Великій Вітчизняній війні була головним джерелом перемоги радянського народу.

В. І. Ленін сформулював і обґрунтував положення про необхідність відстоювати із зброєю в руках завоювання Жовтневої революції. «Без збройного захисту соціалістичної республіки,— підкреслював він,— ми існувати не могли»⁴. Досвід історії показує, що тільки точне й послідовне додержання вироблених В. І. Леніним принципів будівництва Радянської Армії й Флоту, партійного керівництва ними є запорукою успішного виконання відповідальних завдань оборони соціалістичної Батьківщини.

Величезна заслуга В. І. Леніна полягала в тому, що він творчо підійшов до розв'язання цієї проблеми. Володимир Ілліч ставив могутність Збройних Сил у пряму залежність від кількості й особливо якості їх особового складу і тому висунув вимогу створити постійну, регулярну армію з залізною дисципліною. Великий стратег вказував, що могутність і боєздатність армії залежить також від рівня керівництва нею. Без своїх командирів, підкреслював він, робітничий клас «не зможе оволодіти сучасною технікою і сучасним способом ведення війни»⁵.

Керуючись ленінськими настановами, партія завжди приділяла значну увагу підготовці військових кадрів. Особливо гострою була потреба в них під час вирішальних битв з фашизмом. Тяжкі втрати в керівному складі на середину 1943 р. вдалося компенсувати за рахунок великих резервів командних, політичних і технічних кадрів усіх родів військ. У резерві фронтів і армій перебувало 93 500 офіцерів, які мали бойовий досвід і необхідну підготовку. Навіть у період літніх наступальних операцій 1943 р., коли значно збільшились втрати командного складу, в запасі залишилося понад 200 тис. офіцерів, а в наступні роки кількість їх зростає. Успішне розв'язання проблеми кадрів у ході війни багате в чому визначило її переможне закінчення.

В. І. Ленін обґрунтував також величезне значення економічного фактора в сучасних війнах, важливу роль техніки як матеріальної основи бойової могутності Збройних Сил. Він учив, що перемога кується не тільки на фронті, для неї потрібні зусилля всього народу. Тому треба завжди приділяти більше уваги зміцненню тилу, мобілізації всіх ресурсів країни. Володимир Ілліч писав: «Для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил. Найкраща армія, найвідданіші справи революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені»⁶. Отже, він вважав першорядним завданням бойове спорядження військ. Хоч людина відіграє вирішальну роль у воєнних операціях і є господарем техніки, але цей господар тоді сильніший, коли має кращу зброю та із знанням справи її використовує.

Узагальнюючи досвід першої світової війни, В. І. Ленін підкреслював, що «бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини...»⁷. Партія, вірна ленінським заповітам, всі зусилля трудящих спрямовувала на те, щоб за короткий строк перевершити гітлерівську Німеччину у виробництві озброєння і створити основні передумови для перемоги. Однією з таких передумов була перебудова всього народного господарства на воєнний лад.

Радянський народ у надзвичайно складних умовах тимчасових

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 128.

⁵ Там же, стор. 129.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 53.

⁷ Там же, стор. 164.

невдач на фронтах здійснив під керівництвом партії героїчний трудовий подвиг. В єдинокорстві Країни Рад з фашистською Німеччиною соціалістична економіка наочно продемонструвала свою перевагу над капіталістичною. Незважаючи на втрату ряду економічних районів, промисловість СРСР за роки війни випустила в два рази більше бойової техніки. Пояснивалось таке «економічне чудо» тим, що, по-перше, виробництво було підпорядковане потребам фронту; по-друге, на Сході нашої країни виникли нові промислові потужності, розроблялись і впроваджувались різні удосконалення в технології й обладнанні підприємств. Так, справжній переворот стався у процесі виготовлення високоякісної сталі. Завдяки цьому Златоустівський завод, наприклад, тільки за перші 6 місяців війни освоїв виплавку 78 нових марок сталі⁸. Радянська воєнна промисловість перевершила німецьку й за якістю багатьох видів зброї. Навіть ворог мусив визнати, що танки Т-34 найкращі в світі. Те ж саме слід сказати про літаки-штурмовики ІЛ-2 та ІЛ-10, а також винищувачі, про реактивну артилерію та інші види бойової техніки.

Успіхи, досягнуті нашою країною в галузі виробництва зброї і оснащення військ, забезпечення їх продовольством, були б неможливі без трудових зусиль колгоспного селянства. Тому, пам'ятаючи лєнінські вказівки про те, що «Червона Армія не може бути міцною без великих державних запасів хліба...»⁹, Комуністична партія і уряд вжили ряд заходів, спрямованих на зростання сільськогосподарського виробництва, на піднесення активності колгоспників. В результаті за 1941—1944 рр. було заготовлено 4 312 млн. пудів зерна. Шляхом централізованого постачання продовольства населенню і суворої економії продуктів Радянська держава забезпечила безперебійне харчування армії і задовольняла життєво необхідні потреби трудящих країни.

Поряд з матеріальними факторами В. І. Ленін надавав величезної ваги й моральному, роль яких у збройних конфліктах сучасності дедалі зростає. Володимир Ілліч говорив, що «в усякій війні перемога кінець кінцем обумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров. Переконавання в справедливості війни, усвідомлення необхідності пожертвувати своїм життям для блага своїх братів підносять дух солдатів і змушує їх зносити нечувані тяготи»¹⁰.

Морально-політична єдність радянського суспільства — одне з джерел стійкості й героїзму армії та всього народу. Подібної єдності немає й не може бути в капіталістичному суспільстві, яке роздирається антагоністичними суперечностями. Співдружність і співробітництво робітників, селян та інтелігенції нашої країни, трудящих всіх братніх республік — це основа масового героїзму, виявленого радянськими людьми у захисті соціалістичної Вітчизни.

Історії відомо багато подвигів у війнах минулого. Але не знала вона раніше таких численних прикладів безмежної мужності, які показали радянські воїни в роки боротьби з фашизмом. Безсмертям овіяні імена захисників Москви, Ленінграда, Сталінграда, Києва, Одеси, Севастополя, Бреста та інших міст. Понад 200 разів закривали своїми грудьми відважні патріоти амбразури ворожих дотів, а в повітрі герої-льотчики таранили ворожі літаки, 74 рази було повторено подвиг Миколи Гастелло. За бойові заслуги понад 7 млн. чол. одержали ордени й медалі, багато хто мав кілька нагород. Понад 2200 воїнів є кавалерами

⁸ П. Н. Поспелов. Исторические итоги и уроки Великой Отечественной войны, М., 1965, стор. 18.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 494.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 110—111.

ордена Слави всіх трьох ступенів¹¹. Славна когорта Героїв Радянського Союзу налічує понад 12 400 чол., з них 113 удостоєні цього звання двічі, троє — тричі, а маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков — чотири рази.

Таким же масовим був героїзм трудівників тилу. За самовіддану працю нагороджено орденами й медалями величезну кількість робітників, колгоспників, інженерів, техніків та інших спеціалістів. Тільки медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні» відзначено понад 16 млн. трудящих¹².

Патріотизм радянського народу зумовив його перемогу у Великій Вітчизняній війні. Представники всіх націй нашої Батьківщини хоробро билися за її честь і незалежність, вони виправдали глибоку віру В. І. Леніна у творчі сили, стійкість і мужність нашого народу.

Однією з головних особливостей Збройних Сил соціалістичної держави Володимир Ілліч вважав свідому дисципліну. «Червона Армія, — вказував він, — створила невидано тверду дисципліну, не з-під палки, а на основі свідомості, відданості, самопожертви самих робітників і селян»¹³. Благородна ідея захисту соціалістичної Вітчизни проймає всі помисли й почуття радянських воїнів. Володимир Ілліч неодноразово підкреслював, що з Червоною Армією ми непереможні, і тому заповів нашій партії, народові невтомно зміцнювати її. «Не за страх, а за совість виконувати всі закони про Червону Армію, всі накази, підтримувати дисципліну в ній всіляко, допомагати Червоній Армії всім, чим тільки може допомагати кожен...»¹⁴.

Ленінські настанови, вироблені ним принципи будівництва Радянських Збройних Сил, їх навчання та виховання набули дальшого розвитку в рішеннях з'їздів КПРС, пленумів ЦК та в інших партійних документах. Це знайшло відображення в політиці партії довоєнного періоду і в роки Великої Вітчизняної війни. І в наш час зміцнення обороноздатності країни — найважливіша функція соціалістичної держави, священний обов'язок всього радянського народу. КПРС виховувала й виховує Збройні Сили на високих моральних принципах, в душі непохитної вірності ідеям марксизму-ленінізму, в душі братерської дружби між народами СРСР і виконання інтернаціонального обов'язку щодо трудящих інших країн.

Радянська Армія пройшла славний шлях героїчної боротьби й перемог. У вогні громадянської й Великої Вітчизняної війн вона відстояла завоювання Жовтневої соціалістичної революції і забезпечила можливість мирного будівництва соціалізму й комунізму в нашій країні. Суворі випробування в боротьбі з імперіалістичними агресорами ще більше посилили боєздатність армії і флоту.

Ще до початку другої світової війни у зв'язку із загрозою агресії, а потім і в ході воєнних дій Радянські Збройні Сили кількісно зростали: з 1 433 тис. у 1937 р. до 11,365 млн. у травні 1945 р.¹⁵ На цей процес не вплинули навіть значні втрати в особовому складі, який весь час поповнювався. Воїни загартовувались у боях, підвищували свою майстерність. Нові контингенти військ, вирушаючи на фронт, несли з собою ту ж саму політичну згуртованість, ту ж ідейну стійкість і непохитну рішучість перемогти ворога.

¹¹ П. Н. Поспелов. Назв. праця, стор. 20; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 6, М., 1965, стор. 156, 158.

¹² История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 6, стор. 164.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 218.

¹⁴ Там же, стор. 494.

¹⁵ «Правда», 15 січня 1960 р.

Радянська Армія як армія нового типу не могла механічно сприйняти буржуазну військову науку. Необхідно було розробити основи нової стратегії і тактики. Керуючись ленінськими вказівками, партія спрямувала зусилля багатьох талановитих спеціалістів на розв'язання цього завдання. Методологічна основа радянської військової науки — марксизм-ленінізм, який відкриває шлях до пізнання об'єктивних закономірностей розвитку військового мистецтва.

Величезним є вклад В. І. Леніна у цій галузі. Творчо застосовуючи марксистське вчення про війни, узагальнюючи бойовий досвід минулого і сучасного, він заклав міцні основи військової теорії і практики в умовах диктатури пролетаріату. Засновник партії і соціалістичної держави вказував, що «без науки сучасну армію побудувати не можна»¹⁶. Оцінюючи роль Володимира Ілліча в створенні Радянських Збройних Сил, у розвитку військової науки, М. І. Калінін писав: «Велика спадщина Леніна, в тому числі й в галузі військової організації, стратегії і тактики. Ленін був найвеличнішим полководцем в історії воєн трудящих мас за своє визволення від гнобителів, він поклав початок радянській регулярній армії, яка базується на принципах сучасної науки й техніки»¹⁷.

Вождь трудящих усього світу визначив роль народних мас у війні, охарактеризував вплив суспільного й державного ладу на її ведення, розкрив її закономірності в епоху імперіалізму, зокрема взаємозв'язок з економікою. Він підкреслював, що «в сучасній війні... економічна організація має вирішальне значення»¹⁸. Ленінське вчення про захист соціалістичної Вітчизни, його визначна воєнно-теоретична спадщина збагатили новими положеннями скарбницю марксизму.

Перемога Збройних Сил нашої країни над німецько-фашистською армією, найсильнішою в капіталістичному світі, знаменувала перевагу радянської військової науки над буржуазною. Радянська стратегія, послідовна і реалістична, базувалася на глибокому й правильному розумінні політичної обстановки та загальних умов ведення збройної боротьби. Головним способом дій наших військ був стратегічний наступ з приたまанними йому цілеспрямованістю, рішучістю, масштабністю, сміливим масуванням сил і засобів на основних напрямках.

Високого рівня розвитку досягло радянське оперативне мистецтво. Воно розв'язало такі найважливіші проблеми, як прорив глибокоешелонованої оборони, оточення і знищення великих угруповань противника, переслідування його в швидкому темпі, форсування водних перепон з ходу та ін.

Велика Вітчизняна війна була найсуворішим випробуванням для нашої військової теорії. Вона не тільки витримала його з честю, а й досягла ще вищого рівня в своєму розвитку. В цьому допомогли військовим діячам і теоретикам нерозривний зв'язок з практикою, марксистсько-ленінська методологія, партійність і глибоке усвідомлення відповідальності за долю Батьківщини.

Джерелом могутності першої в світі соціалістичної держави є й нерозривна дружба народів СРСР. Воєнно-політична єдність Радянських республік стала конкретним втіленням ленінської національної політики й пролетарського інтернаціоналізму. Тісне згуртування і братерська взаємодопомога всіх народів, визволених Жовтневою революцією, перетворення країни в єдиний бойовий табір, централізоване

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 359.

¹⁷ М. І. Калінін. О коммунистическом воспитании и воинском долге, М., 1947, стор. 576.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 325.

використання матеріальних і людських ресурсів зумовили перемогу Червоної Армії у громадянській війні.

«Наш досвід,— вказував В. І. Ленін,— створив у нас непохитне переконання, що тільки величезна уважність до інтересів різних націй усуває ґрунт для конфліктів, усуває взаємне недовір'я, усуває побоювання будь-яких інтриг, створює те довір'я, особливо робітників і селян, що говорять різними мовами, без якого ні мирні відносини між народами, ні скільки-небудь успішний розвиток усього того, що є цінного в сучасній цивілізації, абсолютно неможливі»¹⁹.

На всіх етапах революційної боротьби і в роки соціалістичного будівництва Комуністична партія керувалася цими ленінськими ідеями, принципами пролетарського інтернаціоналізму. Необхідність згуртування рівноправних соціалістичних республік в єдиній державі диктувалася завданнями господарського й культурного розвитку їх, захисту суверенності країни. Правильність такої політики яскраво підтвердилася в роки Великої Вітчизняної війни, коли трудящі Радянського Союзу одностайно піднялися проти агресора. Головним героєм цієї війни Л. І. Брежнев назвав дружню сім'ю народів нашої країни, спаяних нерушимими узами братерства²⁰.

Представники всіх національностей Радянського Союзу брали участь у боротьбі з фашистськими загарбниками. Так, наприклад, національний склад стрілецьких і мотострілецьких з'єднань 2-го Українського фронту на кінець 1943 р. характеризувався такими даними: росіяни — 126 004, українці — 62 010, білоруси — 3 427, вірмени — 2 125, грузини — 3 474, азербайджанці — 899, узбеки — 4 023, таджикки — 931, туркмени — 449, казахи — 3 041, киргизи — 736, татари — 3 213, чуваші — 1 418, башкіри — 928, євреї — 3 034, інші національності — 3 908 чол.²¹

За героїзм, виявлений у битвах Великої Вітчизняної війни, звання Героя Радянського Союзу було присвоєно: 8 660 росіянам, 2 167 українцям, 324 білорусам, 171 татарину, 95 казахам, 93 грузинам, 93 вірменам, 69 узбекам, 40 башкирам та кращим синам інших народів²². Серед нагороджених у роки війни фронтовиків — представники понад 100 національностей та народностей СРСР.

Дружба народів Радянського Союзу, виплекана в мирний час, говорив М. І. Калінін, «яскравим полум'ям спалахнула в роки війни і здивувала за рубезем не тільки наших ворогів, але й друзів»²³. Вона є одним з найвеличніших здобутків Жовтня і запалюючим прикладом для усіх борців за національне визволення.

Радянський Союз допоміг поневоленим країнам Європи скинути ненависне фашистське ярмо. Це сприяло не тільки зміцненню зв'язків нашої держави з волелюбними народами, але й торжеству ідей соціалізму. Визначаючи суть пролетарського інтернаціоналізму, В. І. Ленін говорив: «Інтернаціоналізм на ділі — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»²⁴. Зовнішньополітична лінія нашої партії забезпечила в роки дру-

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 337—338.

²⁰ Див. Л. І. Брежнев. Велика перемога радянського народу, К., 1965, стор. 21.

²¹ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 260, арк. 18.

²² Там же, ф. 33 (дані про присвоєння звання Героя Радянського Союзу на травень 1967 р.).

²³ М. І. Калінін. Назв. праця, стор. 25.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 53.

гої світової війни створення й зміцнення єдиного антифашистського фронту всіх прогресивних сил в інтересах досягнення перемоги над спільним ворогом — німецьким фашизмом. В цей період склалася тісна бойова співдружність Радянської Армії з національними арміями ряду європейських країн — одна з найважливіших форм міжнародних зв'язків трудящих СРСР із зарубіжними антифашистами.

У 1945 р. разом з радянськими військами билися з ворогом 10 польських піхотних дивізій, об'єднаних у 1-шу й 2-гу армії, танковий корпус і дві окремих стрілецьких бригади, авіаційний корпус, артилерійські та інші з'єднання і частини загальною чисельністю 150 тис. чол. Всього ж на військову службу в польських збройних силах було мобілізовано 400 тис. чол.²⁵ На кінець війни в чехословацькому армійському корпусі налічувалося 60 тис. солдатів і офіцерів²⁶. В тісній взаємодії з Радянською Армією билось 16 румунських піхотних і кавалерійських дивізій та авіаційний корпус — всього близько 100 тис. солдатів і офіцерів і стільки ж — у 6 болгарських піхотних дивізіях, об'єднаних у 1-шу армію²⁷.

У боях за визволення Східної Югославії та Белграда спільно з радянськими військами брали участь і югославські з'єднання — 1-ша й 2-га армійські групи. В 1945 р. у Західній Угорщині в районі озера Балатон з частинами 3-го Українського фронту взаємодіяла 3-я югославська армія в складі трьох піхотних дивізій²⁸. Участь збройних сил Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччини й Югославії, а також окремих угорських частин у боях проти німецько-фашистських загарбників сприяла єднанню зусиль Радянського Союзу та країн Східної Європи в цій боротьбі й завданню вирішальних ударів по гітлерівській Німеччині.

На основі узагальнення міжнародного визвольного руху, революційного процесу в Росії й особливо багатого історичного досвіду партизанської боротьби В. І. Ленін всебічно розробив її цілісну теорію, визначив її місце у визвольній війні, стратегію, тактику, організаційні форми та принципи керівництва нею. Володимир Ілліч говорив, що «партизанська боротьба є неминуча форма боротьби в такий час, коли масовий рух уже дійшов на ділі до повстання...»²⁹. Цілеспрямованою й ефективною вона може бути, вказував вождь, тільки при керівній ролі Комуністичної партії, яка вносить свідомість в цей рух, цементує його і спрямовує на досягнення єдиної мети — розгрому ворога. В. І. Ленін писав: «...партизанські бойові виступи повинні провадитись під контролем партії...»³⁰ і враховувати настрій широких мас.

Спираючись на багатий досвід партизанських дій у роки громадянської війни й керуючись мудрими ленінськими вказівками, Комуністична партія на самому початку Великої Вітчизняної війни звернулася до трудящих із закликом створювати в зайнятих ворогом районах партизанські загони, диверсійні групи, розпалювати скрізь боротьбу з частинами ворожої армії. Народні месники мали висаджувати в повітря мости, залізниці, псувати телефонний і телеграфний зв'язок противника, підпалювати його склади й обози, створювати нестерпні для нього

²⁵ Боевые действия народного Войска Польского, 1943—1945 гг., М., 1961, стор. 348; W dwudziestą rocznicę zwycięstwa, Warszawa, 1966, стор. 61.

²⁶ Л. Свобода. От Бузулука до Праги, М., 1963, стор. 399.

²⁷ «Военно-исторический журнал», 1967, № 6, стор. 11.

²⁸ Белградская операция, М., 1964, стор. 144; «Военно-исторический журнал», 1967, № 6, стор. 11—12.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 185.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 128.

умови в загарбаних районах, переслідувати й знищувати на кожному кроці окупантів та їх посіпак, зривати всі їх заходи³¹.

Безпосереднє керівництво цією боротьбою і координацією бойових дій загонів з операціями регулярної армії здійснював Центральний штаб партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування, створений за вказівкою ЦК партії. 30 травня 1942 р. партизанські штаби почали діяти також у союзних республіках і областях РРФСР, окупованих ворогом. Працювали вони під керівництвом Центральних Комітетів Компартій союзних республік і обкомів.

Організуючою й ударною силою партизанського руху були комуністи та комсомольці. На Україні в загонах налічувалось загалом 14 875 комуністів і 20 тис. комсомольців³². Виконуючи завдання Центрального й Українського штабів, партизани висаджували в повітря мости, руйнували залізниці й шосейні шляхи, пускали під укіс поїзди противника, знищували лінії зв'язку. Розгроми ворожих гарнізонів сіяли паніку у фашистських військах, дезорганізовували їх. Народні месники під командуванням прославлених командирів С. А. Ковпака, С. В. Руднева, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, М. М. Попудренка, С. Ф. Маликова, М. І. Наумова та інших наводили жах на гітлерівських окупантів. Бойова взаємодія партизанів з військами Радянської Армії, пряма, безпосередня допомога їй мали надзвичайно важливе значення.

Збройна боротьба партизанів і підпільників, очолювана Комуністичною партією, відіграла велику роль у розгромі фашистської Німеччини й назавжди ввійшла в історію радянського народу як яскраве свідчення його самовідданості та патріотизму. Тільки на рахунку партизанів України за роки війни близько 465 тис. убитих і пораних гітлерівців, 467 розгромлених гарнізонів і штабів противника, майже 5 тис. аварій поїздів³³. Всього на окупованій території народні месники знищили, поранили і полонили півтора мільйона гітлерівських солдатів і офіцерів, чиновників окупаційного апарату та їх поплічників — зрадників Батьківщини. На залізницях було організовано 18 тис. аварій³⁴. Ця диверсійна діяльність часом зводила нанівець роботу фашистського транспорту й не дозволяла гітлерівцям налагодити безперебійні військові перевезення.

Ще в роки громадянської війни В. І. Ленін величезну увагу приділяв створенню політорганів, партійних і комсомольських організацій в армії і на флоті, розгортанню політично-масової роботи серед воїнів, вихованню у них класової ненависті до всіх гнобителів трудящих. Ця повсякденна цілеспрямована діяльність партії була однією з найважливіших умов зростання бойової могутності Радянських Збройних Сил. Володимир Ілліч неодноразово підкреслював, що їх боездатність, революційний ентузіазм та героїзм радянських воїнів зумовлені керівництвом Комуністичної партії, запалюючим прикладом її відданих синів. Як вказував В. І. Ленін, «...там, де найтвердіша дисципліна, де найбільш дбайливо проводиться політробота у військах і робота комісарів, — ...там немає розхлябаності в армії, там кращий її стрій та її дух, там більше перемог»³⁵.

³¹ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза, М., 1958, стор. 354—356.

³² Отчетный доклад ЦК КП(б) Украины XVI съезду Коммунистической партии (большевиков) Украины. — «Большевик», 1949, № 3, стор. 9.

³³ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 6, стор. 281.

³⁴ Там же.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 398—399.

Виконуючи ці настанови, КПРС напередодні Великої Вітчизняної війни здійснила титанічне завдання по мобілізації всіх сил країни на захист завоювань соціалізму. Виходячи з конкретної обстановки, вона розгортала масову агітацію у військах, найкращою формою якої був особистий приклад комуністів у бою. Партія виховувала у воїнів високі морально-політичні й бойові якості — беззавісну відданість радянському народові, ідеалам комунізму, животворний радянський патріотизм і палку ненависть до ворогів соціалістичної Батьківщини, національну гордість і пролетарський інтернаціоналізм. Для нашої армії характерні такі риси, як залізна військова дисципліна, висока революційна пильність, незламна воля до перемоги, могутній наступальний порив і бойова активність.

Велика Вітчизняна війна була також суворою перевіркою морально-бойових якостей вірного помічника партії — Ленінського комсомолу і всієї радянської молоді, вихованню якої В. І. Ленін завжди надавав великої ваги. Завдяки піклуванню політorganів і партійних організацій про зростання комсомолу, а також масовому прагненню армійської молоді вступити в його ряди комсомольські організації армії й флоту безперервно поповнювались за рахунок найбільш політично підготовлених молодих воїнів, які відзначились у боях. Всього за війну в члени ВЛКСМ було прийнято понад 10 млн. юнаків і дівчат, з них близько 5 млн. — до рядів армійського комсомолу³⁶. Він став важливим резервом поповнення партійних лав. За воєнні роки у партію влилося 1 748 749 комсомольців³⁷.

Юнаки й дівчата безстрашно билися на фронтах, заміняли на виро́бництві батьків і старших братів, своєю напруженою працею і невичерпною творчою ініціативою подавали величезну допомогу Радянській Армії в розгромі збройних сил гітлерівської Німеччини та її союзників. За видатні заслуги перед Батьківщиною в роки минулої війни Комуністична Спілка Молоді була нагороджена орденом Леніна. Комсомольці завжди готові стати на захист кордонів нашої Батьківщини.

Перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні показала всьому людству велич і міць створеної В. І. Леніним першої в світі соціалістичної держави, її життєздатність. Провалилися розрахунки імперіалістів на те, що в результаті війни Радянський Союз опиниться в стані занепаду. Незважаючи на великі людські та матеріальні втрати, країна не тільки змогла швидко залікувати рани, а й подати допомогу іншим народам у їх боротьбі за демократію і прогрес.

Збулися пророчі слова вождя, проголошені ним з трибуни III Всесоюзного з'їзду Рад: «Наша соціалістична республіка Рад буде стояти міцно, як факел міжнародного соціалізму і як приклад перед усіма трудящими масами»³⁸.

У Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна вказано, що «розгром ударних сил світового імперіалізму — німецького фашизму і японського мілітаризму, здійснення Радянською Армією своєї визвольної місії у вирішальній мірі сприяли успіхові народно-демократичних революцій в ряді країн Європи і Азії»³⁹.

Ця всесвітньо-історична перемога над силами реакції була в першу чергу тріумфом ленінських ідей.

³⁶ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, М., 1965, стор. 582.

³⁷ Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны, стор. 515.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 422.

³⁹ «Радянська Україна», 23 грудня 1969 р.

ВКЛАД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПЕРЕМОГУ НАД ФАШИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

Двадцять п'ять років 'відділяють нас від дня перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною. Минуть віки, а в пам'яті народній назавжди залишаться спогади про безприкладну мужність і подвиг радянських людей у боротьбі проти темних сил фашизму, за честь, свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, за світле майбутнє всього людства.

Гідний вклад у розгром німецько-фашистських загарбників вніс і український народ, який одним з перших віч-на-віч зустрівся з підступним і сильним ворогом. Вже в перші дні війни із заводів і фабрик, шахт і рудників, колгоспів і радгоспів, з усієї Радянської України в ряди діючої армії по мобілізації і добровільно вступали сотні тисяч робітників, колгоспників, інженерів, учителів, агрономів, лікарів і службовців.

Тільки в перший рік війни до лав Збройних Сил СРСР влилося понад 2,5 млн. синів і дочок українського народу, в тому числі з Київської області — 450 тис., Донецької — 175 тис., Одеського військового округу — 623,5 тис., Харківського військового округу близько 900 тис. чоловік¹. Всього за період війни у Радянські Збройні Сили влилось 4,5 млн. жителів України. Кожний п'ятий воїн був українцем².

Партійні організації України, як і вся партія, з перших днів війни проводили велику організаційно-партійну, масово-політичну та військову роботу, вживаючи невідкладних заходів, спрямованих на мобілізацію всіх сил для відсічі ворогу. 7 липня 1941 р. Президія Верховної Ради України, Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У опублікували звернення, в якому закликали трудящих республіки виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною, перед своїм народом — ще тісніше згуртуватися навколо партії, стійко захищати радянську землю від агресора, на трудовому фронті кувати зброю для розгрому ворога. Партійні організації прифронтових областей майже повністю вливались у військові частини діючої армії. В перші дні боїв 6630 комуністів партійної організації Львівщини, що складало близько 80% її складу³, добровольцями вступили до лав Червоної Армії, Київської міської — 16 тис.⁴, Одеської міської — 14 тис.⁵, Ворошиловградської обласної — 24,6 тис.⁶ В роки війни у Червону Армію прийшло понад 240 тис. комуністів України — близько 50% всього складу КП(б)У⁷.

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 17, арк. 2—5; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 96.

² П. Ю. Шелест. Комуністичній партії України — п'ятдесят років. — «Радянська Україна», 6 липня 1968 р.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 403.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 19, од. зб. 10, арк. 7; Львівська обласна партійна організація, Львів, 1961, стор. 105.

⁴ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, К., 1963, стор. 51.

⁵ З історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962, стор. 379.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 17, арк. 5, 18.

⁷ П. Ю. Шелест. Комуністичній партії України — п'ятдесят років.

Під бойові прапори стали сотні тисяч комсомольців. У військові ради фронтів, флотів, армій, флотилій та на інші відповідальні пости в Збройні Сили СРСР були направлені члени ЦК КП(б)У, керівні партійні і радянські працівники — В. А. Бегма, Л. І. Брежнев, М. О. Бурмистенко, С. І. Бутирін, О. Й. Власов, А. І. Гайовий, Г. Є. Гришко, І. С. Грушецький, О. О. Єпішев, Н. Т. Кальченко, А. П. Кириленко, О. І. Кириченко, А. Г. Колибанов, М. Г. Кузнецов, В. М. Лайок, П. М. Любавін, Г. К. Міщенко, З. Т. Сердюк, М. В. Слонь, М. М. Стахурський, Я. М. Ткач, М. С. Хрущов, Т. К. Черепін, П. К. Щербак та ін. В армію і на флот пішли тисячі партійних працівників апарату ЦК КП(б)У, обласних, міських і районних комітетів КП(б)У. До 1 жовтня 1941 р. партійні організації України послали політбійцями в армію понад 25 тис. комуністів та комсомольців⁸.

З метою підготовки бойового резерву для Червоної Армії під керівництвом партійних організацій республіки у підрозділах добровільних оборонних товариств, фізкультурних організаціях проводилась робота по оволодінню трудящими військовою справою, підготовка населення до протиповітряної оборони. У містах і селах створювались групи самозахисту, організовувались добровільні протипожежні підрозділи.

Ціною величезних втрат ворогу вдалося влітку 1941 р. захопити значну територію Радянської України, вийти на підступи до Києва та Одеси. Комуністична партія України мобілізувала трудящих для відсічі ворогові, для подання всебічної допомоги військам Південно-Західного напрямку. На Україні, за прикладом трудящих Москви і Ленінграда, були створені загони народного ополчення й винищувальні батальйони, в які вступило понад 1,5 млн. патріотів. Уже на початок липня 1941 р. в республіці діяло близько 700 винищувальних батальйонів⁹, які вели боротьбу з диверсантами-парашутистами, шпигунами і провокаторами, охороняли господарські та інші військові об'єкти, боролися за наведення революційного порядку.

Бійці ополченських формувань і винищувальних батальйонів разом з частинами Червоної Армії мужньо захищали рідні міста і села. Безстрашно билися з фашистськими військами на фронтах війни, або, залишаючись на окупованій території, вели підпільну і партизанську боротьбу. Трудящі республіки подавали значну допомогу радянським воїнам у будівництві оборонних споруд. У цій роботі в період війни брали участь близько 2 млн. трудящих¹⁰.

Яскравою сторінкою у славний літопис Великої Вітчизняної війни увійшла героїчна оборона Києва та Одеси. Разом з героїчною обороною Москви і Ленінграда, Севастополя і Сталінграда, а також Брестської фортеці, оборона Києва і Одеси відіграла надзвичайно важливу роль у зриві гітлерівського плану «блискавичної війни».

Партія і Уряд високо оцінили заслуги воїнів, які захищали ці міста. Указом Президії Верховної Ради СРСР Москві, Ленінграду, Києву, Одесі, Севастополю, Сталінграду присвоєно почесне звання «Місто-герой», Брестській фортеці — «Фортеця-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

У перший період Великої Вітчизняної війни гітлерівським військам вдалося окупувати територію України, Білорусії, Молдавії, Литви, Латвії,

⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 99.

⁹ П. Тронько. Подвиг твоїх батьків, К., 1968, стор. 40.

¹⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 404.

Естонії та ряд областей Російської Федерації. «Але вже початковий період війни показав,— говорить в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— що воєнна авантюра гітлерівців приречена на провал. Розгром німців під Москвою був початком корінного повороту в ході війни. Остаточою було поховано гітлерівський план «бліцкригу»; перед усім світом було розвінчано фальшиву легенду про «непереможиість» гітлерівської армії»¹¹.

Від Баренцового моря до гірських хребтів Кавказу безперервно точились бої по всьому фронту. Восени 1942 р. Червона Армія зупинила фашистські війська під Сталінградом, завдала їм великої поразки і погнала на захід. Протягом зими 1942/1943 р. було визволено значну частину Ворошиловградської, Донецької та Харківської областей. Першими на територію Української РСР вступили воїни 195 стрілецької дивізії 1-ої гвардійської армії Південно-Західного фронту і 18 грудня 1942 р. визволили населений пункт республіки с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської області¹². Це був початок визволення Української РСР. Влітку 1943 р. радянські воїни розгромили противника на Курській дузі, 23 серпня оволоділи Харковом¹³. За кілька тижнів очистили від ворога Донбас. Під осінь того ж року війська Воронезького, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів* вигнали окупантів з Лівобережної України, форсували Дніпро і зав'язали бої на його правому березі.

Після форсування Дніпра перед частинами було поставлене завдання: до 25-ої річниці Великого Жовтня визволити столицю України — Київ і очистити від фашистських окупантів Правобережну Україну.

Визволяти рідну землю від гітлерівської нечисті українському народові допомагали сини і дочки всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини. Тільки серед солдатів і офіцерів 1-го Українського фронту, удостоєних звання Героя Радянського Союзу за відвагу при форсуванні Дніпра і визволенні Києва, були представники понад 30 національностей¹⁴. До 8 жовтня 1944 р. територія Радянської України була повністю очищена від ворога¹⁵. Визволення України від окупантів було однією з найскравіших сторінок у славному літопису Збройних Сил Радянського Союзу. Джерелом ратних подвигів Радянської Армії була любов до соціалістичної Батьківщини і ненависть до ворога, який намагався перетворити наш народ у рабів фашистської Німеччини.

У боротьбі проти гітлерівських полчищ українські воїни пліч-о-пліч з усім радянським народом безстрашно билися за свою Батьківщину. Бойову славу Радянської Армії примножили десятки тисяч вірних синів українського народу, і серед них такі, як тричі Герой Радянського Союзу І. М. Кожедуб, двічі Герої Радянського Союзу Д. Б. Глінка, А. Г. Кравченко, О. І. Молодчий, С. П. Супрун, П. А. Таран, Герої Радянського Союзу Г. Т. Береговий, Б. Б. Глінка, І. О. Кобилянський, Н. М. Шолуденко та багато інших. За мужність і відвагу, проявлені в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів, близько 2,5 млн. вої-

¹¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 19.

¹² УІЖ, 1965, № 5, стор. 17; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 123.

¹³ В боях за Харківщину, Харків, 1963, стор. 13.

* 20 жовтня 1943 р. ці фронти були відповідно переіменовані в 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські фронти.

¹⁴ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, стор. 11; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 132.

¹⁵ Там же, стор. 133; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. К., 1963, стор. 385.

нів нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу і понад 2 тис. воїнів-українців удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу¹⁶.

Український народ висунув багато талановитих полководців, флотоводців і командирів Радянської Армії. З його середовища вийшли такі полководці, як К. Є. Ворошилов, М. Є. Басистий, А. Л. Гегьман, А. Г. Головко, А. А. Гречко, А. І. Єременко, П. Ф. Жмаченко, М. П. Кирпонос, П. К. Кошевий, А. Г. Кравченко, Д. Д. Лелюшенко, Р. Я. Малиновський, К. С. Москаленко, С. Г. Руденко, П. С. Рибалко, С. К. Тимошенко, С. Г. Трофименко, Я. М. Федоренко, І. Д. Черняхівський, І. Г. Якубовський та ін. Серед радянського генералітету в роки війни налічувалось близько 300 українців за національністю¹⁷.

Поруч з воїнами Радянських Збройних Сил самовіддано боролися проти німецько-фашистських загарбників мільйони радянських людей на тимчасово окупованій території.

Починаючи війну проти СРСР, фашистська Німеччина ставила собі за мету знищити першу в світі соціалістичну державу, захопити її величезні багатства, поставити їх на службу в здійсненні своїх планів завоювання світового панування. У своїх завойовницьких планах уряд Гітлера і німецький генеральний штаб особливе місце відводили загарбанню Радянської України з її високорозвинутою індустрією, передовим соціалістичним сільським господарством, наукою та культурою.

Захопивши важливі в економічному відношенні райони СРСР, у тому числі й Українську РСР, гітлерівці запровадили тут нечуваний за своєю жорстокістю режим терору, насильства, грабежу й експлуатації. На тимчасово окупованій території вся влада зосереджувалася в руках генерал-комісарів, губернаторів, гауляйтерів, гебітскомісарів, комендантів, ландвіртів і величезної кількості різних шефів. З числа своїх пособників вони насадили «місцеве самоврядування» в містах — «міські управи» на чолі з бургомістром, в селах — старост, на допомогу яким виділялась «допоміжна» поліція. Звірства і безчинства, які чинили окупанти, набагато перевершували все, що знала до цього часу історія. Тільки на Україні німецько-фашистські загарбники вбили й замучили понад 5265 тис. чол. цивільного населення та військовополонених, вивезли в німецьке рабство 2244 тис. чол.¹⁸ Вони палили й грабували міста і села, руйнували підприємства і залізниці, колгоспи і радгоспи, наукові і культурні заклади. У відповідь на «нові порядки» окупаційних властей радянські люди вели визвольну антифашистську боротьбу, яка невпинно зростала, міцніла і ширилась. В боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками велика роль належить Комуністичній партії, організаторові партійного підпілля та партизанського руху в умовах визвольної війни трудящих.

В. І. Ленін на основі аналізу окремих форм боротьби в ході воєнних дій підкреслював, що для досягнення перемоги необхідно оволодіти всіма формами боротьби, навчитися з максимальною швидкістю доповнювати одну форму боротьби іншою. «Питання про партизанські дії.— вказував він,— дуже цікавить нашу партію і робітничу масу... Марксизм ні в якому разі не обмежується можливими, існуючими тільки в даний момент формами боротьби, визначаючи *неминучість* нових, незнаних для діячів даного періоду форм боротьби із зміною даної

¹⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 404.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, т. 3, стор. 150.

соціальної кон'юнктури»¹⁹. Виходячи з лєнінських положень про партизанську боротьбу, партія перед усім народом наголошувала на величезному політичному і партійному значенні партизанського руху і керівної ролі у ньому партійного підпілля.

Керуючись вказівками ЦК ВКП(б), партійна організація України створювала партизанські загони, диверсійні й винищувальні групи, підпільні партійні комітети та первинні партійні організації, широку мережу нелегальних комсомольських організацій, відібравши для роботи в тилу ворога для організації партизанського руху понад 40 тис. довідчених комуністів²⁰.

Німецько-фашистські загарбники з перших днів перебування на території нашої країни зустріли масовий опір населення. Це змушений був визнати навіть начальник штабу верховного головнокомандування вермахту Кейтель. У своєму наказі від 16 вересня 1941 р. він писав: «З початком війни проти Радянської Росії — на окупованих Німеччиною територіях всюди спалахував комуністичний повстанський рух. Форми дій варіюються від пропагандистських заходів і нападів на окремих військовослужбовців вермахту до відкритих повстань і широкої війни»²¹.

Народна боротьба проти окупантів міцніла день у день. Уже влітку 1942 р. на Україні не було жодного району, де б не діяли партизанські загони, диверсійні групи, чи підпільні партійні та патріотичні організації.

Для посилення керівництва боротьбою партизанів 30 травня 1942 р. при Військовій раді Південно-Західного напрямку був утворений Український штаб партизанського руху, а 20 червня 1942 р. відповідне рішення прийняв ЦК КП(б)У. УШПР встановив регулярний зв'язок з партизанськими з'єднаннями і загонами, що діяли на території України²². Взимку 1942—1943 р. УШПР здійснив передислокацію партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, І. Я. Шушпанова з північних районів на Правобережжя, де проходили найважливіші комунікації німецько-фашистської армії.

Вищезгадані з'єднання пройшли з боями по тилах ворога тисячі кілометрів, знищуючи гарнізони і штаби, військово-господарські об'єкти окупантів, здійснюючи диверсії на залізницях і шосейних шляхах. Рейди народних месників демонстрували неабияку міць партизанського руху, піднімаючи на боротьбу проти окупантів десятки тисяч нових бійців.

Український штаб партизанського руху відіграв велику роль в організації і розвитку партизанського руху на Україні. Через лінію фронту було перекинуто близько 150 організаторських груп, які стали ядром багатьох партизанських загонів і з'єднань. Всього з травня 1942 р. до кінця 1944 р. було підготовлено і перекинуто у тил ворога 4374 партизанських командирів, політпрацівників, партійних організаторів, інструкторів, мінерів, працівників зв'язку та інших військових спеціалістів²³. 500 тис. народних месників України вели боротьбу проти оку-

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 180.

²⁰ ПІА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-а, од. зб. 52, арк. 19.

²¹ Совершенно секретно. Только для командования. Документы и материалы, М., 1967, стор. 395.

²² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. I, стор. 488.

²³ ПІА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 2, арк. 135; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. 3, стор. 408.

пантів²⁴. Важливу роль у розвитку партизанського руху на Україні відіграла матеріальна допомога радянського тилу. В партизанські загони з Великої землі було перекинуто авіацією необхідне озброєння, боеприпаси, радіостанції, міннопідризна техніка, медикаменти. Регулярно в тил ворога надсилались газети і книги, папір, канцелярські приладдя, з тилу ворога авіація вивозила поранених і хворих партизанів.

Бойовими штабами по керівництву народною боротьбою в тилу ворога були підпільні обласні, міські та районні комітети партії. На окупованій території Радянської України протягом 1941—1944 рр. діяли 22 обласні підпільні комітети КП(б)У, а в ході народної боротьби проти німецько-фашистських загарбників виникли великі підпільні партійні центри — Вінницький міжрайком КП(б)У, який згодом став Вінницьким підпільним обкомом партії, «Народна Гвардія» у Львові, що керувала комуністичним підпіллям і партизанськими загонами Волинської, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей, Вознесенський, Лохвицько-Сенгальський, Миколаївський та Херсонський підпільні центри, Запорізький ревком, Балтський, Могилів-Подільський, Проскурівський, Славутський окружкоми партії, Прибузький повітовий комітет, а також кілька сотень міськкомів і райкомів КП(б)У та багато інших підпільних партійних і патріотичних організацій і груп, в яких налічувалось понад 100 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних радянських патріотів²⁵.

Найпоширенішою формою боротьби трудящих Радянської України проти німецько-фашистських загарбників був повсюдний саботаж економічних, політичних, воєнних та інших заходів окупантів. Робітники виводили з ладу обладнання, всіляко знижували продуктивність праці, псували готові вироби. Колгоспники затримували, а іноді й зовсім зривали проведення польових робіт, псували трактори та інші сільськогосподарські машини, не виконували наказів окупаційних властей по поставках зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Мільйони радянських патріотів боролись проти вигнання людей на каторжні роботи в Німеччину, допомагали військовополоненим, вели розвідку на користь партизанів і Червоної Армії. Все це підривало воєнну міць фашистської Німеччини і зміцнювало позиції Радянського Союзу.

За роки війни тільки партизани України знищили й вивели з ладу близько 465 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів, пустили під укіс 4959 ешелонів з військами і бойовою технікою, підірвали 1566 танків і бронемашин, знищили 211 літаків і багато іншої бойової техніки, захопили численні трофеї²⁶. Партія і Уряд високо оцінили бойові дії народних месників. За подвиги в боротьбі проти фашистських окупантів 57,5 тис. підпільників і партизанів України були нагороджені орденами і медалями СРСР, 95 з них присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а славетні ватажки партизанського руху — С. А. Ковпак та О. Ф. Федоров — двічі удостоєні цього високого звання.

У роки Вітчизняної війни з усією силою виявилася спрямовуюча роль Комуністичної партії, під керівництвом якої кувалась перемога. А «масовий героїзм солдатів і офіцерів, самовідданість партизанів і підпільників показали, яка величезна, нездоланна сила — соціалістичний

²⁴ П. Ю. Шелест. Двадцятип'ятиріччя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників.— «Радянська Україна», 18 жовтня 1969 р.

²⁵ Там же.

²⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 413.

патріотизм. Громлячи фашистів, радянські люди захищали справу Жовтня, справу соціалізму, свою рідну землю»²⁷.

Фронт і тил були єдині. Наші заводи дали Радянській Армії зброю, колгоспи і радгоспи — хліб. Це був громадянський, патріотичний подвиг народу. Народ робив усе, щоб Батьківщина перемогла.

Багато зусиль доклала Комуністична партія України для зміцнення тилу Червоної Армії, для того, щоб мобілізувати всі сили й засоби республіки на забезпечення потреб фронту. Охоплені високим патріотичним поривом, робітники, колгоспники та інтелігенція — всі трудящі республіки самовіддано працювали, забезпечуючи армію бойовою технікою, боеприпасами, харчуванням, паливом, обмундируванням, брали активну участь у створенні фонду оборони країни. Промислові підприємства і колгоспи, яким загрожувала окупація, здійснювали евакуацію у східні райони СРСР найбільш цінного устаткування й машин, тракторів, комбайнів, колгоспної та радгоспної худоби, не припиняючи випуску продукції для фронту. Протягом чотирьох місяців 1941 р. у східні райони країни було евакуйовано з України 3,5 млн. чол., понад 500 великих підприємств, сотні колгоспів, МТС і радгоспів, багато цінного майна, скарбів культури²⁸. Прибувши на нове місце, підприємства часто під відкритим небом, в недобудованих цехах, відразу ж почали випускати військову продукцію.

Так, на 14-й день після прибуття останнього ешелону з евакуйованим устаткуванням авіабудівники з України в Поволжі дали армії свій перший винищувач. Справжній «Танкоград» виріс на базі Кіровського, Харківського дизельного і Челябінського тракторного заводів. Високими темпами йшов монтаж Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерну. Великий колектив Уралвагонзаводу як рідних братів зустрів тоді харківських робітників. Здруженою сім'єю люди працювали по 12—14 год. на добу в холод, при освітленні вогнищ. Уже в 1941 р. почали збирати вузли перших уральських «тридцятичетвірок». В 1943 р. випуск танків на заводі ім. Комінтерну збільшився проти 1942 р. на одну третину. За відмінну роботу, перемогу у Всесоюзному соціалістичному змаганні завод за роки війни 38 разів удостоювався перехідного Червоного Прапора Державного Комітету Оборони. Його було нагороджено орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора і Червоної Зірки²⁹.

Високий радянський патріотизм і самовідданість у праці проявили евакуйовані з України колгоспники, робітники МТС і радгоспів. Вони вирощували хороші врожаї зернових, цукрових буряків та інших культур там, де їх раніше не вирощували. Так, українські колгоспи «Червоні зорі» та «Жовтнева революція» вперше почали вирощувати в заволзьких степах цукрові буряки. Відома своїми трудовими подвигами тракторна бригада П. М. Ангеліної, працюючи в Будьонівській МТС Казахстану, добилася високих врожаїв зернових. Перебуваючи в евакуації, Інститут електрозварювання під керівництвом академіка АН УРСР Є. О. Патона, розробив і успішно впровадив у виробництво метод автоматичного електрозварювання в танковій промисловості, що мало велике значення для прискорення випуску бойових машин та самохідних гармат і разом з тим зменшити їх вагу. Академік М. О. Лаврентьев успішно провів дослідження в галузі раціональних методів за-

²⁷ Л. І. Брежнєв. 50 років великої перемоги соціалізму, К., 1967, стор. 19.

²⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 287.

²⁹ «Тагільський робочий», 6 липня 1942 р.; «Уральський робочий», 21 січня 1943 р.

хисту підземних споруд від дій фугасних бомб. Мужньо боролися за життя поранених воїнів академіки О. О. Богомолець та М. Д. Стражеско, член-кореспондент Академії наук Української РСР В. І. Протопопов³⁰.

Після розгрому німецько-фашистських полчищ на Волзі і Курській дузі почалося масове вигнання фашистських загарбників з української землі. На визволеній території України відновлювали свою роботу радянські органи, створювалися партійні та громадські організації, які мобілізували трудящі маси республіки на допомогу фронту і на відбудову народного господарства.

Жахлива картина постала перед очима радянських людей, які першими вступали у міста і села визволеної Радянської України. Руїни і згарища, гори трупів, страшні злидні тих, кому пощастило залишитися в живих — ось що являла собою колись квітуча і багата Україна. За 3,5 роки війни населення республіки зменшилося на 13,6 млн. чол., що становило 33,2% його довоєнної кількості, в тому числі міське населення — на 45%³¹.

Тільки прямі збитки, завдані окупантами народному господарству України, не враховуючи втрат від припинення виробництва у промисловості і сільському господарстві республіки, становили 285 млрд. крб.

Підприємства, відбудовані на визволених територіях, стали важливим резервом військового виробництва країни, зростання його виробничих потужностей, покликаних безперервно збільшувати масштаби поставок, артилерійсько-стрілецької зброї, танків, літаків, боеприпасів та іншого військового спорядження для Червоної Армії, що вела наступ на всіх фронтах. Разом з тим відбудова важкої індустрії була неодмінною умовою швидких темпів відродження народного господарства визволеної України і розвитку всієї країни в цілому.

Творча і наполеглива праця трудящих України, організаторська робота партійних організацій і радянських органів республіки, а також допомога Союзного уряду і трудящих усіх братніх республік прискорювали відродження економіки і культурних закладів на визволеній території. Під кінець війни на Україні було відбудовано і введено в дію 30% довоєнних виробничих потужностей. Відновили роботу третина підприємств, що працювали до війни. У 1943—1945 рр. було видобуто близько 50 млн. т кам'яного вугілля, 343 тис. т нафти, 4750 тис. т залізної руди, виплавлено понад 2250 тис. т чавуну, 1880 тис. т сталі, вироблено 1322 тис. т прокату, близько 4800 тис. т коксу, 4423 млн. кіловат-годин електроенергії³². Відбудовані заводи машинобудівної та оборонної промисловості республіки протягом 1944 р. і за 8 місяців 1945 р. дали воєнної та цивільної продукції на 1617,2 млн. карбованців³³.

Значних успіхів добилися трудівники сільського господарства. На початку 1945 р. на Україні відновили свою виробничу діяльність 26487 колгоспів, 705 радгоспів і 1223 МТС³⁴. Майже стільки їх було і до війни. У 1945 р. в республіці було освоєно 76% довоєнних посівних площ. Посівна площа зернових становила 84%³⁵. За роки війни у фонд

³⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. 2, стор. 77—78, 81—84; УІЖ, 1961, № 4, стор. 49.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 19, од. зб. 2, арк. 5; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 148—150.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 19, од. зб. 2, арк. 44; од. зб. 15, арк. 4; од. зб. 16, арк. 1; Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. К., 1957, стор. 36—37, 41.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1844, арк. 173—177.

³⁴ Там же, оп. 19, од. зб. 2, арк. 74.

³⁵ «Радянська Україна», 30 січня 1946 р.

оборони та на інші потреби Уряду було здано трудівниками сільського господарства України понад 1 млрд. пудів зерна, близько 4 млн. ц м'яса, 40 млн. ц картоплі та інших продуктів.

Поряд з відбудовою промисловості, транспорту і сільського господарства трудящі нашої республіки будували численні аеродроми і оборонні об'єкти, лагодили мости, засипали воронки, ремонтували літаки, танки, гармати, автомашини, розчищали і ремонтували шляхи, перевозили і переносили військові вантажі. Громадяни республіки давали притулок воїнським підрозділам і партизанам, розміщували у своїх будинках, доглядаючи поранених і хворих бійців та офіцерів. На свої кошти, здані у фонд оборони, вони споряджали фронтові санітарні поїзди та ешелони з подарунками для воїнів. Жителі республіки шефствували над госпіталями, понад 325 тис. чол. (в 1944—1945 рр.) були донорами, віддавали кров пораненим воїнам³⁶. Допомога широких мас трудящих радянським воїнам і партизанам мала величезне значення для зміцнення морального стану захисників Батьківщини, для посилення їх боездатності.

Загальним піклуванням користувались сім'ї військовослужбовців та партизанів, діти-сироти та інваліди Великої Вітчизняної війни.

Значний вклад у перемогу над ворогом в роки війни внесли діячі культури України. Письменники, художники, композитори, працівники кіно і театру були активними помічниками партійних організацій в ідейно-виховній роботі серед воїнів, партизанів і трудящих. У 1944—1945 рр. творчі колективи театрів України, під керівництвом партійних організацій розгорнули велику шефську роботу на фронті і в тилу. За першу половину 1945 р. тільки драматичні театри України дали для воїнів Червоної Армії і населення республіки 10 тис. спектаклів³⁷.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні забезпечила для СРСР безмежні можливості розвитку в усіх галузях народного господарства і культури, створила всі умови для їх дальшого зростання на шляху соціалістичного і комуністичного будівництва.

Разом з тим перемога над реакційними силами імперіалізму справила величезний вплив на дальший розвиток світової історії. «Розгром ударних сил світового імперіалізму,—говориться в Тезах Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,—німецького фашизму і японського мілітаризму, здійснення Радянською Армією своєї визвольної місії у вирішальній мірі сприяли успіхові народно-демократичних революцій в ряді країн Європи і Азії»³⁸.

Радянські люди, успішно будуючи матеріально-технічну базу комунізму і підвищуючи обороноздатність країни, вважають своїм інтернаціональним обов'язком робити все можливе для зміцнення світової соціалістичної системи і відстояти революційні завоювання народів, наполегливо вести боротьбу за відвернення нової світової війни, мобілізуючи всі сили на боротьбу за мир у всьому світі, за комунізм.

³⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 968, арк. 13, 135; оп. 34, од. зб. 31, арк. 29. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. 3, стор. 405.

³⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 272.

³⁸ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, К., 1970, стор. 21.

ПИТАННЯ ПРО ЗАХІДНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ НА КОНФЕРЕНЦІЯХ ГОЛІВ УРЯДІВ СРСР, США І АНГЛІЇ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Конференції «Великої трійки» були найбільшими подіями дипломатичної історії Великої Вітчизняної війни. Ка конференціях обговорювалися питання, які мали кардинальне воєнно-стратегічне і політичне значення для здійснення планів антигітлерівської коаліції і для долі усього післявоєнного світу. Значне місце в обговореннях посідали питання, безпосередньо пов'язані з Україною. Їх було два: 1) про кордон між СРСР і Польщею, який разом з тим був західним українським кордоном; 2) про членство України в ООН. Перше обговорювалося на конференціях у Тегерані та Ялті, друге — тільки в Криму.

У даній статті розглядається тільки історія дипломатичної боротьби за юридичне визнання капіталістичними державами нового західного українського кордону, тобто возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР.

Питання про західний кордон СРСР в роки другої світової війни пов'язане з міжнародними відносинами напередодні війни. Саме трактування їх стало ареною найбільш злісних антирадянських фальсифікацій в буржуазній історіографії. Йдеться про радянсько-німецький пакт про ненапад. Реакційні зарубіжні історики твердять, що Радянський Союз відкинув пропозиції західних держав про взаємодії проти агресора, спокусившись на територіальні пропозиції фашистської Німеччини, і уклав з нею пакт.

Ось факти. 11 серпня 1939 р., після тривалих зволікань, до Москви прибули англійська та французька військові делегації для переговорів про взаємодопомогу проти фашистської Німеччини. В ході переговорів з'ясувалося, що західні держави не бажують йти на рівноправне співробітництво з Радянським Союзом. Так, радянська делегація заявила, що її уряд готовий виставити проти агресора 120 стрілецьких і 16 кавалерійських дивізій, до 10 тис. танків, 5,5 тис. літаків і 5 тис. важких гармат. У той же час англійська делегація дала згоду надіслати на європейський континент на початку війни лише 6 дивізій. Згодом виявилось, що західні держави навіть не можуть гарантувати згоди Польщі і Румунії на пропуск радянських військ для боротьби з агресором¹.

Не можна випускати з уваги, що в один день з укладенням ганебної мюнхенської угоди було підписано англо-німецьку декларацію про ненапад. Невдовзі аналогічну декларацію підписала з Німеччиною й Франція². Позиція Польщі, яка категорично відкидала пропозиції про взаємодопомогу чи про проходження радянських військ у разі конфлікту з Німеччиною, була відверто ворожою до Радянського Союзу.

¹ Переговори воєнних миссий СССР, Англии и Франции в Москве в августе 1939 г. — «Международная жизнь», 1959, № 3, стор. 139—141.

² 6 грудня 1938 р., підписуючи декларацію, французький міністр закордонних справ Бонне заявив Ріббентропу: «Україна буде вашою» (J. Debu-Bridel. L'Agonie de la troisième République, 1929—1939, Paris, 1948, стор. 512).

Підступна політика західних держав зумовила провал московських переговорів. В той же час, починаючи з травня 1939 р., наполегливо пропонував Радянському уряду врегулювання відносин німецький уряд. Радянський уряд відхиляв німецькі пропозиції поки існувала надія на успіх переговорів з Англією і Францією. Становище змінилося, коли стало ясно, що досягнути угоди із західними державами неможливо. Радянський Союз змушений був погодитись на переговори з Німеччиною.

20 серпня Гітлер направив Й. В. Сталіну телеграму, в якій говорилося, що між Німеччиною і Польщею в будь-який момент може вибухнути війна, яка може зачепити й Радянський Союз, якщо він не матиме договору про ненапад з Німеччиною. «Тому я ще раз пропоную Вам прийняти мого міністра закордонних справ у вівторок 22 серпня, найпізніше — у середу 23 серпня. Імперський міністр закордонних справ матиме усі надзвичайні повноваження для укладення й підписання пакту про ненапад»³. Телеграма була прийнята неприхованою погрозою. Саме у ті дні точилися запеклі бої між радянсько-монгольськими і японськими військами на річці Халхін-Гол. Відкинувши пропозицію Німеччини, Радянський Союз ризикував опинитися у війні на два фронти. Вибору не було.

23 серпня у Москві відбулися переговори німецького міністра закордонних справ Ріббентропа з представниками Радянського уряду. Було укладено пакт про ненапад. Німеччина зобов'язалася в разі війни з Польщею не окупувати українських, білоруських та литовських земель, які входили до складу польської держави. В разі поразки Польщі ці землі мали бути зайняті тільки Червоною Армією. Рубіж між німецькими та радянськими військами на цей випадок було намічено по річках Піса, Нарев, Буг, Вісла, Сан⁴.

Німецька преса й радіо вели шалену антипольську кампанію, лицемірно звинувачуючи Польщу в тому, що вона нібито робить війну неминучою. 25 серпня Англія уклала з Польщею договір про взаємодопомогу. Гітлер негайно скасував свій наказ про напад на Польщу, призначений на наступний день. Однак переговори між Німеччиною і західними державами тривали. Англія і Франція 29 серпня навіть наполягли на відкладенні польської мобілізації⁵, все ще сподіваючись дійти згоди з Гітлером. Фашистський диктатор мав підстави розраховувати на пасивність польських союзників.

1 вересня 1939 р., о 4 год. 45 хв. ранку, гітлерівські війська і авіація напали на Польщу. 3 вересня опівдні війну Німеччині оголосила Англія, а через шість годин — Франція. Слідом за Англією у війну вступили британські домініони. Почалася друга світова війна.

Гітлерівські армії швидко просуvalися вглиб Польщі, оточили Варшаву. Поразка буржуазно-поміщицької Польщі стала фактом. 17 вересня 1939 р. Радянський уряд дав наказ Червоній Армії вступити на території Західної України та Західної Білорусії, якими доти володіла Польща, щоб взяти під свій захист життя і майно місцевого населення. Трудящі визволених земель захоплено вітали радянських воїнів, під керівництвом комуністів створювали органи народної влади, обирали депутатів до установчих Народних Зборів, які відкрилися у Львові 26 жовтня 1939 р. Вони проголосили Радянську владу на території Захід-

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, т. I, М., 1960, стор. 176—177.

⁴ Там же, стор. 177.

⁵ L. Noel. Der deutsche Angriff auf Polen, Berlin, 1948, стор. 431.

ної України, ухвалили постанову про конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків і великих промислових підприємств. Виражаючи волю населення, депутати одностайно схвалили постанову про возз'єднання Західної України з Українською РСР, «щоб з'єднати український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу»⁶.

І листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР і 15 листопада Верховна Рада УРСР прийняли закони про включення Західної України до складу Радянського Союзу. Західноукраїнські землі утворили шість нових областей УРСР: Львівську, Волинську, Ровенську, Дрогобицьку, Станіславську і Тернопільську.

Новий західний кордон УРСР, зафіксований радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 р.⁷, пролягав по лінії, що передбачалася пактом від 23 серпня. Він загальною відповідав так званій лінії Керзона 1920 р.

Походження лінії Керзона таке. 21 листопада 1919 р. Верховна рада союзників затвердила проект «Статуту Східної Галичини», що передавав Польщі мандат Ліги Націй на Західну Україну, яка раніше входила до Австро-Угорщини. Після 25 років долю західноукраїнських земель мала визначити Ліга Націй на підставі референдуму.

8 грудня 1919 р. Верховна рада союзників прийняла «Декларацію про тимчасові східні кордони Польщі», що встановлювала лінію північної частини східних польських кордонів від Східної Пруссії до Галичини. Біля м. Крилів на річці Буг ця лінія з'єднувалася з передбаченим проектом Статуту від 21 листопада західним кордоном Східної Галичини, який проходив від м. Бельзєць на південний захід до чехословацького кордону.

Польща, яка вела загарбницьку війну проти буржуазної Західноукраїнської Народної Республіки, що утворилася на території Східної Галичини, відкинула пропозицію про мандат.

Під час радянсько-польської війни 1920 р., коли Червона Армія, визволивши Київ, наближалася до Польщі, становище розглядалося Верховною радою союзників на конференції в Спа. Польський прем'єр Грабський волав про антирадянську інтервенцію союзників. Йому було відмовлено. 10 липня Ллойд-Джордж заявив, що союзники можуть підтримати Польщу лише в тому разі, якщо її армія відійде до свого «законного кордону». Було досягнуто угоди, яку Грабський підписав.

Польський уряд погоджувався негайно виступити ініціатором і укласти перемир'я з Росією, відвести свої війська за лінію від 8 грудня 1919 р., негайно передати Вільнюс литовцям, визнати ухвалу Верховної ради союзників про майбутнє Східної Галичини, тобто Статут від 21 листопада 1919 р.⁸ Своїм підписом польський уряд визнав законність кордону, ухваленого Верховною радою союзників відповідно до східної межі етнографічно польської території.

Наступного дня, 11 липня 1920 р. англійський міністр закордонних справ Керзон звернувся до радянського уряду з нотой, в якій пропонувалося укласти перемир'я з Польщею. В ноті повторювалося вищевикладене зобов'язання польського уряду і перелічувалися пункти, через які мала пролягати лінія східного кордону Польщі: Гродно — Валівка — Немирів — Брест-Литовськ — Дорогуськ — Устилуг, на схід від Грубешіва, через Крилів, і далі на захід від Рави-Руської, на схід від

⁶ «Радянська Україна», 27 жовтня 1939 р.

⁷ «Правда», 29 вересня 1939 р.

⁸ Document on British foreign policy, 1919—1939. First Series, Vol. VIII, London, 1958, стор. 530.

Перемишля до Карпат. Британський уряд, що виступав від імені союзників (крім США, які не були членом Верховної ради і не мали свого спостерігача в Спа), характеризував у своїй ноті цю лінію як межу «законних етнографічних кордонів Польщі»⁹. Це вже було міжнародне визнання законності східного кордону польської держави не далі як по лінії, відтоді названої лінією Керзона.

У наступі на Варшаву в 1920 р. радянські війська зазнали поразки. Мирний договір між Радянською республікою й Польщею, укладений в Ризі в березні наступного року, передбачав значно гірші умови, ніж лінія Керзона. Західноукраїнські землі майже на два десятиліття загарбала Польща. Визвольний похід Червоної Армії у вересні 1939 р. і возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР поклали край насильству польської буржуазії та поміщиків над українським народом.

Новий західний кордон СРСР відповідав справедливому етнографічному принципу, відмежовуючи українські, білоруські та литовські землі від польських. Він лише в окремих місцях розходився з лінією Керзона. Так, на відміну від неї, він проходив на захід від Білостока та Перемишля.

До початку Великої Вітчизняної війни Радянський уряд стояв на тій позиції, що польська держава припинила своє існування, західним кордоном СРСР є кордон з Німеччиною. Цей принцип було покладено в основу і проголошено радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 р.¹⁰

Напад фашистської Німеччини на Радянський Союз змінив становище. Радянський Союз приєднався до табору країн, які вже воювали з Німеччиною. До їх числа входила й Польща. Її уряд у вересні 1939 р. емігрував через Румунію до Франції, а згодом до Англії. Міжнародно-правовий характер питання про кордони вимагав його врегулювання між сусідніми державами. З самого початку Великої Вітчизняної війни Радянський уряд проголосив своєю метою розгром фашистської Німеччини, знищення кривавого гітлеризму, відновлення незалежності усіх поневолених країн. З цього випливало, що після перемоги над фашистською Німеччиною або ще й до закінчення воєнних дій Польща відродиться як незалежна держава, що межує з Радянським Союзом. Поставало питання про західні кордони СРСР як кордони радянсько-польські. Інтереси майбутніх добросусідських стосунків з Польщею вимагали погодженого його розв'язання.

Так початок Вітчизняної війни висунув питання про радянсько-польські кордони, частиною яких були західні рубежі Української РСР. Суть справи полягала в необхідності добитися міжнародного визнання возз'єднання західноукраїнських та інших земель з СРСР, здійсненого в 1939 р. Розв'язання цього питання було складною справою. Дипломатична боротьба між СРСР та капіталістичними державами антифашистської коаліції тривала протягом усіх чотирьох років війни. Найважливіше значення мала принципова боротьба радянської дипломатії на конференціях голів урядів трьох держав.

Позиція Радянського уряду була ясна. Возз'єднання західних українських і білоруських земель з УРСР і БРСР ліквідувало стару історичну несправедливість, об'єднало території, населені єдинокровними народами. Воно відповідало їх найглибшим інтересам і законним правам. Це знайшло свій вираз у постановках Народних Зборів Західної України і Західної Білорусії, обраних усім дорослим населенням земель. Не могло бути й мови про повернення до передвоєнного стано-

⁹ Документи внешней политики СССР, т. III, М., 1959, стор. 54.

¹⁰ «Правда», 29 вересня 1939 р.

вища. Разом з тим Радянський уряд не вважав кордон, утворений внаслідок розмежування між СРСР і Німеччиною остаточним у всіх деталях. Новий рубіж, природно, потребував уточнення, подекуди на користь Польщі, при дружньому розмежуванні з цією державою. Проте мова могла йти тільки про уточнення лінії кордону, часткове виправлення її в окремих місцях. В цілому ж вона відповідала справедливому етнографічному принципowi і не могла бути предметом перегляду.

23 червня 1941 р. по лондонському радіо виступив з промовою прем'єр польського емігрантського уряду генерал Сікорський. «Сталося те, чого ми чекали,— говорив він про початок війни з Німеччиною і Радянським Союзом,— ...Зараз ми можемо вважати, що за цих умов Росія скасує пакт 1939 р. Логічно, це повинно повернути нас назад до становища, підпорядкованого договору, який був укладений між Росією і Польщею в Ризі 18 березня 1921 р.»¹¹ Іншими словами, на думку польського емігрантського уряду, західноукраїнські та західнобілоруські землі мали бути повернені Польщі.

Інтереси боротьби проти гітлерівських загарбників вимагали об'єднання сил радянського і польського народів. 5 липня в Лондоні розпочалися радянсько-польські переговори про відновлення дипломатичних відносин. Після тривалих переговорів і гострої полеміки було вирішено в угоді про відновлення дипломатичних стосунків не торкатися питання про кордони. 30 липня угода була підписана. У першому параграфі її вказувалося, що уряд СРСР визнає радянсько-німецькі угоди 1939 р. про територіальні зміни в Польщі за такі, що втратили силу¹². Питання про визнання польським урядом нових західних кордонів України, Білорусії та Литви лишалося нерозв'язаним.

Підтримка територіальних претензій польського емігрантського уряду Англією не була беззастережною. Стримуючий вплив на позицію британської дипломатії справляв страх перед небезпекою погіршення стосунків з Радянським Союзом, який ніс на своїх плечах основний тягар війни з гітлерівською Німеччиною. Особливо велику вагу цей фактор мав у 1942 р. Не розуміючи справжньої сили й міцності Радянської держави, англійські керівники, як і американські, боялися швидкої перемоги Німеччини над СРСР. Уряд Англії вважав, що Радянський Союз, зазнавши страхітливих втрат у 1941 р., може не встояти перед новим наступом німецької армії, буде змушений капітулювати і укласти сепаратний мир. Примара Бреста не давав спокою британському прем'єру. Англійські керівники стали боятися й того, що відмова союзників визнати радянські кордони може штовхнути Радянський Союз на пошуки компромісу з Німеччиною.

Тому, коли йшли переговори про укладення англо-радянського союзного договору, англійці погоджувалися включити до нього визнання нових радянських кордонів. «За нинішніх умов,— писав британський міністр закордонних справ Іден у телеграмі до Вашингтона 30 березня 1942 р.,— Великобританія не спроможна подати Сталіну військову допомогу і підтримку в розумінні другого фронту і навіть в розумінні якогось значного постачання матеріалами. Якби Великобританія могла здійснити якийсь з цих двох заходів, їй було б легше зайняти позицію, на якій стоїть президент, але з огляду на її нездатність зробити це і з огляду на тиск англійської громадської думки Великобританія змушена укласти цей договір з Сталіним як політичну заміну матеріальної

¹¹ Documents on Polish — Soviet relations, 1939—1945, Vol. I, 1939—1943 (далі — Documents), London, 1963, стор. 108—109.

¹² Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. II, М., 1944, стор. 121—122.

військової допомоги. Пропонований договір має розмір одного абзацу, який проголошує, що Великобританія і Радянський Союз взаємно визнають цілісність своїх територій, якими вони були до актів агресії, вчинених Гітлером»¹³.

Уряд США виступав категорично проти визнання нових радянських кордонів. Навіть свою пропозицію Радянському Союзові розпочати переговори про другий фронт американський уряд зробив з єдиною метою — змусити Радянський Союз відмовитися від вимог про визнання кордонів.

Уряд США грубим втручанням у англо-радянські переговори в травні 1942 р. зірвав англійське визнання. Американська позиція була сформульована у меморандумі державного департаменту США від 4 лютого 1942 р. Загальним принципом уряду США, вказувалося в меморандумі, є «не визнавати жодної територіальної зміни, зробленої з європейськими кордонами з часу виникнення світової війни...»¹⁴

Американський президент повністю підтримував польський уряд, який вимагав не визнавати жодного з територіальних приєднань на західних кордонах СРСР, що сталися у 1939—1940 рр. Уряд Сполучених Штатів, підкреслив він у розмові з прем'єром емігрантського польського уряду 24 березня, не відступиться від того основного принципу, що жодне територіальне питання не повинно розглядатися до кінця війни. Росія обґрунтовує свої територіальні вимоги міркуваннями безпеки. Але після війни Німеччину буде роззброєно, і вона перестане являти собою загрозу для Росії. Тоді російські міркування безпеки втратять силу¹⁵.

Позиція американського уряду ховала в собі загрозу нового розчленування радянської, в тому числі й української території.

Політика США в питанні про визнання нових радянських кордонів служила тією основою, на яку спирався реакційний польський емігрантський уряд у своїх загарбницьких домаганнях. Вона не лишалася незмінною. Успіхи Червоної Армії змушували американський уряд переглядати її. Перше серйозне зрушення було викликане Сталінградською перемогою, яка показала зросту силу Радянського Союзу і рішуче повернула хід Вітчизняної війни.

Більш тверезе розуміння воєнно-політичної ситуації в Європі після Сталінграда змусило американський уряд дійти висновку, що йому доведеться поступитися перед радянськими вимогами. Про це свідчать матеріали американо-англійської конференції у Вашингтоні в березні 1943 р.¹⁶ Погоджуючись з неминучістю визнання нових радянських кордонів загалом, керівники американської політики робили виняток для Західної України, маючи намір рішуче домагатися від уряду СРСР відмови від більшої її частини. У підготовлених в держдепартаменті США рекомендаціях ставилося завдання будь-що примусити Радянський Союз відмовитися щонайменше від Львівщини та Станіславщини на користь Польщі, висловлювалася надія, що й Північна Буковина буде повернута Румунії¹⁷.

Рекомендації держдепартаменту, затверджені 19 травня 1943 р., лягли в основу політики уряду США у питанні про західні кордони СРСР. Важливо відзначити, що з того часу вся боротьба у питанні про

¹³ Foreign relations of the United States. Diplomatic papers. 1942, Vol. 3, Washington, 1961, стор. 537.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Documents..., стор. 311.

¹⁶ Р. Шервуд. Рузвельт и Гопкинс, т. II, М., 1958, стор. 376.

¹⁷ Postwar foreign policy preparations, 1939—1945, Washington, 1949, стор. 510—512

визнання нових радянських кордонів зосередилася на долі західно-українських земель.

Загарбницькі претензії польського емігрантського уряду вкрай загострили його стосунки з Радянським урядом, який змушений був 25 квітня 1943 р. розірвати з ним дипломатичні відносини *.

Радянський народ не змінив свого братнього ставлення до польського народу, який не схилив голову перед ворогом і стояв у перших лавах антифашистських борців. 4 травня 1943 р. на запитання кореспондента американської газети «Нью-Йорк таймс» та лондонської «Таймс» Р. Паркера, чи бажає уряд СРСР бачити сильну і незалежну Польщу після поразки гітлерівської Німеччини, голова Радянського уряду Й. В. Сталін відповів: «Безумовно, бажає». У відповіді на запитання про те, на якій основі повинні базуватися відносини між Польщею і СРСР після війни, голова Радянського уряду підкреслив: на основі міцних добросусідських стосунків і взаємної поваги, або — якщо того багатиме польський народ — на основі союзу для взаємної допомоги проти агресорів ¹⁸.

Ці відповіді відбивали думки і прагнення всього радянського народу.

На такому політичному фоні відбувся розгляд проблеми радянсько-польського кордону на конференції у Тегерані (28 листопада — 1 грудня 1943 р.).

Тегеранська конференція розглядала три основні проблеми: другий фронт, організація післявоєнного світу, кордони Польщі. Центальною серед них була проблема другого фронту, і зусиллями радянської делегації їй було присвячено основну увагу. Велике місце в переговорах посідала проблема кордонів.

28 листопада на обіді, що Рузвельт дав на честь інших делегацій, було порушено питання про західні кордони Польщі. У ході розмови Й. В. Сталін заявив, що вони можуть сягати до Одера. Про східні польські кордони мови не було.

Коли Рузвельт залишив їх, Черчілль порушив польське питання. Патетично визнавши важливість безпеки західного кордону СРСР, Черчілль запропонував «досягти деякої угоди». Особисто він, Черчілль, вважає, що Польща може пересунутися на захід за рахунок Німеччини. Британський прем'єр наочно проілюстрував свою думку. Він поклав на стіл три сірники, які символізували Німеччину, Польщу і Радянський Союз, а потім по черзі пересунув їх справа наліво — із сходу на захід. Сталін підкреслив необхідність забезпечити існування польської держави. «Чи не спробувати нам, — запитав Черчілль, — намітити лінію кордонів?» Сталін поставив запитання: чи слід робити це без участі самих поляків? Черчілль відповів: «Так», зазначивши, що коли все буде погоджено між ними, можна буде звернутися до поляків. Сталін підкреслив, що Радянський Союз не бажає нічого, що належить іншому народові ¹⁹.

1 грудня на початку пленарного засідання Рузвельт висловив надію, що «незабаром почнуться переговори про відновлення стосунків між радянським і польським урядами».

Сталін у відповідь заявив: Як сусід Польщі, Радянський Союз

* Безпосереднім приводом до розриву була антирадянська позиція емігрантського польського уряду у зв'язку з відомою катинською провокацією гітлерівців.

¹⁸ «Правда», 5 травня 1943 р.

¹⁹ Foreign relations of the United States. Diplomatic papers. The conferences at Cairo and Tehran, 1943 (далі — The conferences at Cairo and Tehran), Washington, 1961, стор. 510—512; У. С. Черчилль. Вторая мировая война, том V, М., 1957, стор. 358—359.

більше, ніж інші держави, заінтересований в добрих стосунках з нею: «Ми за відновлення, за зміцнення Польщі. Але ми відрізняємо Польщу від емігрантського польського уряду в Лондоні. Ми розірвали стосунки з цим урядом не з-за якихось наших примх, а тому, що він приєднався до Гітлера в його наклепах на Радянський Союз»²⁰⁻²².

Черчілль зазначив, що було б добре, якби радянська сторона виклала свої думки щодо кордонів Польщі. «Тоді,— заявив він,— я поставив би це питання перед поляками і сказав би їм прямо, чи вважаю я ці умови справедливими».

Радянська делегація відповіла, що українські землі повинні відійти до України, а білоруські — до Білорусії, тобто між СРСР і Польщею має бути кордон 1939 р. Радянський уряд вважає цей кордон правильним. Щоб спростувати посилення англійців на карту з неправильно позначеною лінією Керзона (на ній Львів лежав на захід від лінії) радянська делегація подала точний текст ноти Керзона від 11 липня 1920 р., в якій послідовно перераховувалися назви географічних пунктів на лінії. Тоді Іден, який найбільш гостро виступав проти радянських пропозицій, змушений був заявити, що коли радянська делегація «прийме за основу лінію Керзона та лінію Одера», це зможе послужити початком врегулювання всієї справи. Англійський прем'єр-міністр запропонував записати таку формулу: «Вважається у принципі, що територія польської держави і нації повинна знаходитися між так званою лінією Керзона і лінією Одера... Фактичне проведення кордону вимагає старанного вивчення і, можливо, переміщення частини населення в деяких пунктах»²³.

На це Сталін зауважив: «Росіяни не мають незамерзаючих портів на Балтійському морі. Тому росіянам потрібні були б незамерзаючі порти Кенігсберг та Мемель і відповідна частина території Східної Пруссії... Якщо англійці згодні на передачу нам вказаної території, ми погодимося з формулою, запропонованою Черчіллем»²⁴.

На цьому обговорення проблеми кордонів у Тегерані закінчилося. Остаточного рішення не ухвалили, але досягнення принципової згоди між делегаціями про лінію Керзона було великою перемогою радянської дипломатії.

Остання стадія боротьби за визнання Сполученими Штатами Америки і Англією нових західних кордонів України розгорнулася на Кримській конференції (4—11 лютого 1945 р.). І тут головну протидію чинили представники США.

Готуючись до конференції, державний департамент розробив рекомендації, які мали визначити лінію американської делегації під час обговорення проблеми кордонів. Пропонувалося відстоювати таку конфігурацію нових кордонів СРСР з Польщею: на півночі та в центрі — по лінії Керзона, а на півдні — «загалом по східній межі Львівської провінції», щоб «залишити польське місто Львів та нафтові поля Польщі». На карті було зазначено територію, що її делегація США сподівалася відірвати від України. Вона включала б Львівську, Дрогобицьку і Станіславську (нині — Івано-Франківську) області повністю, а також західну половину Тернопільської області²⁵.

Вперше питання про кордони було обговорено на третій день конференції, 6 лютого. Поставивши його на обговорення, як голова конфе-

²⁰⁻²² Тегеран, Ялта, Потсдам, М., 1967, стор. 49.

²³ У. С. Черчілль. Назв. праця, стор. 387, 388, 394.

²⁴ Тегеран, Ялта, Потсдам, стор. 53.

²⁵ J. L. Snell, ed., F. G. Pogue, C. F. Delzell, G. A. Lensen. The meaning of Yalta. Big three diplomacy and the new balance of power. Baton Rouge, 1956, стор. 121.

ренції, Рузвельт нагадав ще раз про те, що в Сполучених Штатах Америки живе кілька мільйонів поляків. «Як я вже сказав у Тегерані,— продовжував він,— в цілому я за лінію Керзона... Мое становище вдома полегшилося б, якби Радянський уряд міг дати щось Польщі. У Тегерані я ставив питання про передачу їм Львова. Зараз пропонується, щоб їм також були віддані нафтоносні землі на південний захід від Львова... Я сподіваюсь, що маршал Сталін може зробити жест у цьому напрямку». Такий жест, додав президент, справив би на американську громадську думку «корисний ефект» для нього²⁶.

Зміст виступу Черчілля зводився до того, що британський уряд виступає за лінію Керзона, бо радянська вимога «ґрунтується не на силі, а на праві». Проте він тут же додав, що англійська делегація вітатиме будь-яку поступку з радянського боку у напрямку, вказаному американським президентом, що це був би «величний акт»²⁷.

Справжній сенс цих пропозицій полягав, звичайно, не в піклуванні про добробут польського народу. Їх метою було врятувати збанкрутілу емігрантську лондонську кліку, яка весь час виступала з загарбницькими домаганнями і мріяла про повернення до Польщі для відновлення буржуазно-поміщицького ладу.

Радянська позиція була відомою і ясною. Львів та землі навколо нього були частиною території, споконвіку заселеної українцями, і вони повинні входити до складу держави, створеної українським народом,— Української Радянської Соціалістичної Республіки. Ось уривок із заяви Сталіна на засіданні 6 лютого: «Що скажуть українці, якщо ми приймемо вашу пропозицію? Вони, мабуть, скажуть, що Сталін і Молотов виявилися менш надійними захисниками росіян і українців, ніж Керзон і Клемансо. З яким обличчям він, Сталін, повернувся б тоді до Москви? Ні, краще вже нехай війна з німцями триватиме ще трохи довше, але ми повинні мати змогу компенсувати Польщу за рахунок Німеччини на заході»²⁸.

Наступного дня радянська делегація запропонувала проект рішення конференції про польські кордони:

«1) Вважати, що кордоном Польщі на сході повинна бути лінія Керзона з відхиленням від неї в деяких районах на 5—6 кілометрів на користь Польщі.

2) Вважати, що західний кордон Польщі повинен йти від м. Штеттін (для поляків), далі на південь по р. Одер, а далі по р. Нейсе (західній)»²⁹.

З цього видно, що Радянський уряд, захищаючи законні інтереси українського і білоруського народів, разом з тим дбав і про інтереси Польщі. Задовго до Кримської конференції він висловлював згоду передати Польщі окремі місцевості вздовж лінії Керзона.

Принципова лінія радянської делегації кінець кінцем змусила представників західних держав дати згоду на її пропозицію. В ухваленій конференцією постанові «Про Польщу» радянська пропозиція про кордон між СРСР і Польщею повторювалася як одностайне спільне рішення голів урядів трьох держав. Єдиною незначною зміною було збільшення відхилень від лінії Керзона до 5—8 км на користь Польщі³⁰.

²⁶ Виступ Рузвельта наводиться тут за американським записом. У запису, зробленому радянською делегацією, він виглядає так: «Він, Рузвельт, за лінію Керзона... Було б добре розглянути питання про поступки полякам на південній ділянці лінії Керзона» (Тегеран, Ялта, Потсдам, стор. 95—96).

²⁷ Тегеран, Ялта, Потсдам, стор. 97.

²⁸ Там же, стор. 99—100.

²⁹ Там же, стор. 108.

³⁰ Там же, стор. 147.

Прийняття цієї постанови було остаточним завершенням тривалої і складної дипломатичної боротьби за визнання Сполученими Штатами Америки і Англією справедливих західних кордонів УРСР, юридичним визнанням головними державами капіталістичного світу возз'єднання західноукраїнських земель. Воно знаменувало собою видатну перемогу радянської зовнішньої політики, політики миру і дружби між народами.

В основі успіхів дипломатії лежали перемоги Червоної Армії, які докорінно змінили співвідношення сил на європейській та світовій політичній арені на користь Радянського Союзу. Новий баланс сил зумовив торжество радянської зовнішньої політики в Ялті і гарантував дальший наступ соціалізму на позиції послабленого капіталізму.

* * *

Ялтинське рішення про радянсько-польський кордон не означало і не могло означати розв'язання цього питання по суті. Постанова Кримської конференції «Про Польщу» лише фіксувала юридичне визнання західними державами справедливості проведення кордону між Радянським Союзом і Польщею по лінії Керзона. Воно було необхідне з погляду розв'язання головних політичних проблем у дусі цілковитої одностайності трьох провідних членів антигітлерівської коаліції. Цю мету ялтинське рішення реалізувало повністю, і саме в цьому полягало його велике політичне значення.

Розв'язання ж питання про кордон між СРСР і Польщею по суті залежало виключно від взаємної домовленості урядів самих цих країн. Демократичні сили, що прийшли до влади в Польщі, висловили свою підтримку справедливої радянської позиції в питанні про кордон. Підтримували її й широкі демократичні кола польської громадськості.

Перехід Польщі на демократичний шлях і укладення ялтинської угоди усунули внутрішні і зовнішні перешкоди для справедливого розв'язання питання про радянсько-польський кордон. Радянсько-польський договір про дружбу³¹ було доповнено 16 серпня 1945 р. новим — про державний кордон між обома країнами. За цим договором, кордон між УРСР і БРСР з одного боку і Польщею — з другого — встановлювався вздовж лінії Керзона з відступами від неї у деяких районах від 5 до 8 км на користь Польщі, відповідно до заяви Радянського Союзу на Кримській конференції. Крім того, Радянський Союз добровільно передав Польщі додаткову територію до р. Західний Буг і р. Солокія на південь від м. Криліва з відхиленням від лінії Керзона на 30 км — від Української РСР, а також частину Біловезької Пущі в районі Немирів — Ялівка з відхиленням від лінії Керзона на 17 км — від БРСР³². У відповідних районах було проведено обмін населенням.

Договором від 16 серпня 1945 р. питання про справедливий кордон між СРСР і Польщею було розв'язано назавжди³³.

³¹ Договір про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво між СРСР і ПНР, укладений у Москві 21 квітня 1945 р. на 20 років.

³² Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, том III, М., 1947, стор. 386—387.

³³ За радянсько-польським договором про обмін ділянками державних територій від 15 лютого 1951 р. Радянський Союз передав Польщі ділянку своєї території площею 480 кв. км з покладами нафти і природного газу. З свого боку, Польща передала Радянському Союзу таку саму за площею ділянку своєї території (И. Ф. Ебсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962, стор. 155).

ТВОРЧЕ ЗАСТОСУВАННЯ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ — ОСНОВА УСПІХІВ НДР

Трудящі НДР відзначили в цьому році дві видатних події — 100-річчя від дня народження геніального вождя міжнародного робітничого класу й засновника першої в світі соціалістичної держави — Країни Рад — Володимира Ілліча Леніна і 25-річчя визволення Німеччини від гітлеризму.

Обидві події нерозривно зв'язані. Перемога героїчного радянського народу та народів антигітлерівської коаліції над фашизмом у другій світовій війні відкрила перед трудящими Німеччини шлях до демократичного, мирного й соціалістичного розвитку.

Громадяни НДР, першої в історії соціалістичної держави німецької нації, горді свідомістю того, що, відзначаючи 25-річчя розгрому гітлеризму можуть сказати: жертви, принесені радянським народом для визволення своєї соціалістичної батьківщини, для перемоги над найжахливішим породженням німецького імперіалізму — гітлерівським фашизмом не були даремними і уможливили в одній частині Німеччини вільне розгортання творчості класових сил, згуртованих під прапором марксизму-ленінізму. У 1945 р. в історії німецького народу була відкрита епоха революційних соціалістичних перетворень і втілення в життя ленінських ідей на його землі. У союзі з трудящим селянством і працюючими верствами робітничий клас, керований марксистсько-ленінською партією, створив соціалістичну німецьку державу, яка є рівноправним членом у системі соціалістичної співдружності, активно виступає на міжнародній арені і є одним з вирішальних факторів миру і безпеки в Європі. В день 25-ї річниці визволення німецького народу від фашизму можна впевнено констатувати, що «державною доктриною та конституційним положенням «жодної війни з німецької землі» НДР піднесла найважливіші висновки з уроків 8 травня 1945 р. на рівень свого основного принципу»¹. В той час, як праві лідери соціал-демократії в західній окупаційній зоні, ті, що зараз у влади в ФРН, прикриваючись лозунгами соціалізму, допустили у 1945 р. реставрацію влади монополій та мілітаризму, на сході Німеччини, під керівництвом робітничого класу та його партії, в ході антифашистсько-демократичної революції була створена соціалістична держава. Вирішальне значення в цьому мали творче застосування ленінізму, покладеного в основу політики робітничого класу та його партії, використання величезного досвіду радянського народу в соціалістичному будівництві, а також матеріальна та моральна допомога Радянського Союзу.

Соціалістична Єдина Партія Німеччини вперше застосувала марксизм-ленінізм відповідно до конкретних умов класової боротьби в Німеччині, розколотій на дві частини. Внаслідок цього були створені матеріальні передумови для розвитку соціалістичної промислової

¹ Thesen zum 25. Jahrestag der Befreiung des deutschen Volkes vom Faschismus.— „Neues Deutschland“, 31 березня 1970 р.

розвинутої держави з сучасною економікою, високим і дедалі зростаючим рівнем освіти й культури трудящих, їх ініціативи у виробництві.

Револьюційні соціалістичні перетворення торкнулися насамперед людей. Такий розвиток і успіхи були б неможливі без ентузіазму, що охопив трудящих НДР. З особливою гордістю слід тут згадати слова Л. І. Брежнєва, який у дні святкування 20-річчя НДР підкреслив, що в НДР виник абсолютно новий тип людини — будівника соціалістичного суспільства.

Дві переможні революції, що відбулися на німецькій землі після 1945 р., буржуазно-демократична і соціалістична, свідчать про силу революційної партії робітничого класу, яка оволоділа марксизмом-ленінізмом і спроможна творчо застосовувати його на практиці. Побудова соціалізму в НДР підтверджує, що шлях, прокладений Радянським Союзом на міцній основі марксизму-ленінізму, є єдиним шляхом створення соціалістичного суспільного ладу.

Соціалістична Єдина Партія Німеччини та уряд НДР постійно керуються тим, що принципи соціалістичної революції й побудови соціалізму, сформульовані В. І. Леніним, а також досвід КПРС загальні для будь-якої промислово розвинутої країни світу. НДР, керована марксистсько-ленінською партією, жодного разу, на жодному етапі свого розвитку не шукала «нових моделей» чи «сучасного соціалізму» вважаючи прикладом соціалізму для НДР соціалістичне суспільство, побудоване під керівництвом партії Леніна в Радянському Союзі, а найсучаснішим соціалізмом — здійснення вчення Маркса, Енгельса і Леніна в Радянському Союзі та інших країнах соціалістичної співдружності.

Всебічне зміцнення НДР стало виявленням творчого застосування ленінського вчення про загальні закономірності соціалістичної революції і будівництва соціалізму. Основним елементом ленінського вчення про побудову соціалізму є питання про державу диктатури пролетаріату і розвиток соціалістичної промисловості. У центрі уваги В. І. Леніна завжди була боротьба за створення високопродуктивного, високо-ефективного соціалістичного господарства як основи розвитку всього соціалістичного суспільства і запоруки перемоги соціалізму над капіталізмом у світовому масштабі.

Соціалістична Єдина Партія Німеччини, яка очолила будівництво соціалізму в НДР, завжди дотримувалася в своїй діяльності ленінських вказівок, особливо в питанні піднесення продуктивності праці Трудящі НДР, особливо в період підготовки до відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, розгорнули широкий масовий рух за якісне виконання всіх народно-господарських завдань. 12 Пленум ЦК СЄПН закликав трудящих республіки повести рішучу боротьбу за впровадження наукової організації праці і найновіших досягнень науки й техніки у вирішальних галузях економіки, за спрямування всього науково-технічного потенціалу, матеріальних і фінансових засобів на розв'язання найважливіших завдань економічної політики, за впровадження автоматизації і за розвиток комплексної раціоналізації, безрежливий ставлення до часу та матеріалів, всебічне й повне використання машин і обладнання, проти розбазарювання матеріальних і фінансових ресурсів, проти рутини і самозаспокоєння, за досягнення високого економічного ефекту від усіх вкладень і суворе додержання основних принципів економії та державної дисципліни.

Творче застосування ленінського вчення в сучасних умовах НДР означає, як вказує СЄПН, досягнення в історично короткий строк найвищого світового рівня у провідних галузях промисловості.

На п'ятому засіданні Технічної палати 23 лютого 1970 р. Перший секретар ЦК СЄПН Вальтер Ульбріхт підкреслив, що найважливішою проблемою в змаганні між соціалізмом і капіталізмом є боротьба за впровадження в економіку найновіших науково-технічних досягнень і, таким чином, дальша зміна співвідношення сил на користь соціалізму. Характерним щодо цього є висунутий в НДР лозунг, суть якого полягає в досягненні найвищого світового рівня науково-технічного прогресу шляхом впровадження абсолютно нових технологічних засобів, машин, інструментів і використання при цьому нових досі невідомих напрямків розвитку, що мають переваги перед існуючими зараз.

Ленінське положення про те, що піднесення продуктивності праці на основі застосування найновіших досягнень науки і техніки є найголовнішою умовою перемоги соціалістичного ладу², є одним з основних принципів політики СЄПН, який набуває щороку дедалі більшого значення.

В рішенні 12 Пленуму ЦК СЄПН підкреслено, що правлячі імперіалістичні кола США та Західної Німеччини намагаються вести боротьбу проти соціалізму насамперед шляхом підризу єдності соціалістичної співдружності. При цьому важливу роль вони надають тенденціям економічного та науково-технічного розвитку. Найважливішими вихідними позиціями стратегії й тактики панівних кіл США та Західної Німеччини є їх помилкова певність у постійній перевазі науково-технічного потенціалу своїх країн і думка про те, що вони можуть на цій підставі змусувати соціалістичні країни йти на компроміси в політиці щодо імперіалістичних держав.

Теперішній боннський уряд у своїй боротьбі проти соціалізму в НДР зробив ставку на довгий термін, сподіваючись шляхом економічного тиску змусити НДР погодитися на вимоги, що їх висувають імперіалістичні кола ФРН, добитися поступок НДР в її політиці щодо Західної Німеччини, перешкодити єдності між СРСР і НДР та іншими соціалістичними країнами і використати свою економічну політику в інтересах боротьби проти соціалізму. Але ці сподівання ґрунтуються на помилковій думці, типовій для точки зору імперіалістів, які випускають з виду те, що 60-ті роки докорінно змінили співвідношення сил на користь соціалізму, про що свідчать зокрема успіхи економіки Радянського Союзу.

Розвиток економічної системи соціалізму в НДР, основою чого були успіхи в проведенні науково-технічної революції, також сприяв зміні співвідношення сил на користь соціалізму. Цей вклад НДР виявився зокрема в тому, що продуктивність праці в промисловості республіки, наприклад, в 1969 р. зросла порівняно з 1955 р. на 232% (лише з 1965 р. по 1969 р. на 44%). Національний прибуток зріс з 27,2 млрд. марок у 1950 р. (100%) до 100 млрд. марок у 1969 р. (365,7%).

Сподівання ворогів соціалізму на розрив тісної дружби й співробітництва між СРСР і НДР не справилися. Братерські зв'язки між братніми країнами дедалі зміцнюються і ніщо неспроможне перешкодити їх дальшому розвитку. Повна єдність НДР і Радянського Союзу в усіх головних питаннях політики знов була підтверджена в спільній заяві партійно-урядових делегацій НДР і СРСР у липні 1969 р., на нараді керівників братніх соціалістичних країн у Москві на початку грудня 1969 р., під час роботи урядових комісій НДР та СРСР у січні 1970 р. і під час візиту міністра закордонних справ СРСР А. А. Громико в НДР наприкінці лютого ц. р. Слід підкреслити, що тісні зв'язки

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 223.

між обома країнами почали розвиватися тоді, коли НДР мала ще незначну економічну базу. Тепер же, коли народи обох держав переконалися в успіхах своєї співдружності і користуються плодами своїх спільних зусиль, вони на жоден крок не відійдуть від своєї спільної справи.

Наявність імперіалістичного табору, його політична стратегія, а також потреби внутрішнього розвитку вимагають від соціалістичних держав дедалі більше об'єднувати і зміцнювати свій економічний потенціал, концентрувати всі сили для збільшення темпів зростання промисловості. Успішне оволодіння досягненнями науково-технічного прогресу і дальша зміна співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму означає на практиці для НДР насамперед те, що в 70-ті роки зростання продуктивності праці у промисловості республіки відбуватиметься в середньому щороку на 8—10%. Темпи зростання в таких найважливіших галузях промисловості НДР, як, наприклад, хімічна, електротехнічна та електроніка, верстатобудування, зростуть у цей час на 15—25% і задовольнятимуть, таким чином, внутрішні потреби розвинутого соціалістичного суспільства.

Соціалістична Єдина Партія Німеччини виходила й виходить з того, що всебічне зміцнення НДР є конкретним виявленням того, як робітничий клас і всі трудящі НДР, керовані марксистсько-ленінською партією, виконують свій інтернаціональний обов'язок. Успішне розв'язання економічних і політичних завдань республіки буде вкладом у зміцнення соціалістичної співдружності, оскільки «чим більшою є політична й економічна сила держав соціалізму, чим міцнішою є їх бойова позиція в боротьбі проти імперіалістичної ідеології, чим надійнішим є військовий захист соціалізму, тим сприятливішими є передумови для боротьби народів за забезпечення миру, для розгортання антиімперіалістичного національно-визвольного руху, за революційну зміну нашого світу в дусі вчення Володимира Ілліча Леніна»³.

Досвід НДР підтверджує, що перехід від капіталізму до соціалізму — повільний, складний і всебічний процес, надійною умовою для розв'язання всіх завдань якого є неухильне здійснення ленінського вчення про побудову нового суспільства. СЄПН буде й надалі, як учив В. І. Ленін, «...завжди пропагувати, охороняти від перекозів і розвивати далі пролетарську ідеологію — вчення наукового соціалізму, тобто марксизм»⁴.

Соціалістична свідомість стала однією з найважливіших рушійних сил суспільного розвитку при соціалізмі. Від соціалістичної переконаності та свідомості трудящих залежить кожний крок дальшого формування розвинутого соціалістичного суспільства. Ось чому, враховуючи те, що ідеологічна боротьба між імперіалізмом і соціалізмом набирає дедалі більшої гостроти, марксист-ленінці та їх партії повинні посилювати пропаганду своєї ідеології.

Обґрунтовуючи можливість перемоги соціалізму в одній країні, В. І. Ленін вказав, що між перемогою соціалізму в першій країні до перемоги його в світовому масштабі лежатиме ціла історична епоха, характерна безкомпромісною боротьбою між соціалізмом і імперіалізмом. Побудова розвинутого соціалістичного суспільства в НДР є вирішальним завданням і умовою успішної боротьби проти західнонімецького імперіалізму, невід'ємною частиною антиімперіалістичної боротьби всієї світової соціалістичної системи. Зміна співвідношення сил на

³ W. Ulbricht. Der Leninismus und der Aufbau des Sozialismus in der DDR. — „Horizont“, 1969, № 2, стор. 7.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 305.

міжнародній арені на користь соціалізму змушує імперіалізм робити все, щоб виправитися й перейти в наступ.

Імперіалісти, особливо правлячі кола США та Західної Німеччини, використовують різноманітні форми боротьби проти соціалізму, від економічних та ідеологічних підступів до намагань проникнути в ряди комуністичних партій з метою розкладу їх зсередини, від проведення громадянських реформ всередині своїх країн до спроб підірвати могутність соціалістичного світу ідеологічними диверсіями.

Події в ФРН показали, що партії монополістичного капіталу ХДС/ХСС виявилися неспроможними практично проводити політику, яка відповідала б новим умовам. 16 мільйонів західнонімецьких виборців під час виборів у бундестаг відвернулися від антинаціонального курсу, проваджуваного ХДС/ХСС протягом 20 років, і створили, таким чином, можливість для утворення соціал-демократичного й ліберального коаліційного уряду. Водночас значна частина представників правлячих кіл монополістичного капіталу погодилась з тим, що функції провідника політичної його програми взяла на себе СДПН. Праві соціал-демократичні лідери Західної Німеччини виявилися, на думку правлячих кіл монополістичного капіталу, більш придатними для проведення імперіалістичної політики в нових умовах і стали вирішальним елементом боротьби проти сил соціалізму як усередині так і зовні своєї країни. Змушений історичними обставинами вести переговори з НДР та іншими соціалістичними країнами, теперішній уряд Західної Німеччини намагається не відходити від своїх основних позицій, не визнаючи НДР рівноправною договірною стороною. Тимчасом головною умовою реальності переговорів між обома німецькими державами є лише встановлення між ними нормальних державно-правових відносин. Роблячи видимість готовності йти на переговори і провадити політику, спрямовану на зміцнення миру в Європі, уряд Західної Німеччини хоче залишити невирішеними основні питання — про статус кво в Європі і про міжнародно-правове визнання НДР, щоб у будь-який сприятливий момен^т мати змогу продовжити свою політичну програму, яка відповідає інтересам монополістичної буржуазії.

СЄПН і уряд НДР у своїй політиці свідомі того, що несуть велику відповідальність за створення умов для відносин мирного співіснування між обома німецькими державами. НДР вживає всіх заходів, щоб зберегти мир у Європі, тоді як правлячі кола Західної Німеччини, виношуючи реваншистські ідеї, намагаються змінити існуюче становище, або хоча б не брати на себе будь-яких зобов'язань щодо його збереження. Політика НДР є політикою наступу соціалізму, що визнається новим співвідношенням сил у світі, характерною рисою якого є зростання сил соціалізму та прогресу.

Політика нормалізації відносин між обома німецькими державами, що їх проводить НДР, впливає на думки та дії населення Західної Німеччини. Саме вплив політики соціалістичної німецької держави спричинився до необхідності зміни уряду в ФРН і змусив його піти на переговори з НДР. Послідовна й прямолінійна політика СЄПН, що розвивається на основі марксизму-ленінізму і повністю відповідає політиці КПРС та інших братніх партій соціалістичних країн, продовжуватиметься й надалі.

Розвиток і зміцнення соціалістичного суспільства в НДР, завдають нищівних ударів по західнонімецькому імперіалізму, посилюють могутність соціалістичної співдружності. Ось чому посилення, поглиблення і зміцнення співробітництва, кооперації, спеціалізації та інших відносин в усіх галузях суспільного життя, насамперед з СРСР, а також у

системі соціалістичної співдружності є найважливішим завданням НДР. Підбиваючи на 11 Пленумі ЦК СЄПН підсумки Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій у Москві, Перший секретар ЦК СЄПН товариш Вальтер Ульбріхт підкреслив, що успішний розвиток німецько-радянської дружби і співробітництва, а також бойова співдружність країн Варшавського договору і співробітництво в Раді Економічної Взаємодопомоги дали Німецькій Демократичній Республіці змогу з честю виконувати своє історичне завдання, визначене також і в новій конституції, а саме: дбати про те, щоб з німецької землі не починалася жодна з воєн. Економічно й науково слаба НДР не змогла б виконати своєї історичної місії, свого національного завдання. Її слабкість могла б, навіть, викликати в західнонімецького імперіалізму небезпечні ілюзії та помилкові висновки і ще збільшити його агресивність. Навпаки, економічно міцна, сильна й активна НДР, що встановила тісну кооперацію та поділ праці з СРСР, і, розумно використовуючи духовні та матеріальні ресурси обох держав і народів, вирішує проблеми розвитку суспільної системи соціалізму і науково-технічної революції, стане для західнонімецьких імперіалістів нездоланим оплотом миру та безпеки в Європі⁵.

Тісні братерські відносини між СЄПН і КПРС, між обома братніми країнами та народами є наслідком послідовної марксистсько-ленінської політики обох партій, повної єдності в усіх політичних і ідеологічних питаннях, довір'я та взаємного розуміння. Жодна сила неспроможна розірвати дружби НДР з Радянським Союзом, яка зросла і зміцнюється у боротьбі проти західнонімецького імперіалізму.

Коли зараз в НДР говорять про «союз з майбутнім», то кожен розуміє, що йдеться про дружбу між НДР і СРСР. Цей союз не виник сам собою, а є наслідком послідовної й наполегливої діяльності комуністів після закінчення другої світової війни, які розглядали дружбу німецького та радянського народів як вирішальну умову демократичного, прогресивного й миролюбного розвитку майбутньої Німеччини. З заснуванням соціалістичної німецької держави дружні відносини з Радянським Союзом стали наріжним каменем політики молодій німецькій республіці. В урядовій заяві 12 жовтня 1949 р. перший прем'єр-міністр НДР зазначав: «ми знаємо, що ми в нашій боротьбі не стоїмо самі. Нам пощастило, що в цій боротьбі можемо спиратися на великий табір миру у світі, чия дедалі зростаюча могутність крок за кроком тіснить воєнні інтереси імперіалістів. Ці сили миру в усьому світі очолюються Радянським Союзом... Політика миру й дружби з Радянським Союзом знайшла своє втілення і у відносинах з країнами народної демократії».

Конституція Німецької Демократичної Республіки так формулює основи політики німецької соціалістичної держави: «Німецька Демократична Республіка підтримує й розвиває, згідно з принципами соціалістичного інтернаціоналізму, всебічне співробітництво і дружбу Союзом Радянських Соціалістичних Республік та іншими соціалістичними державами». Відповідно до цього, в усіх галузях життя між НДР і Радянським Союзом розвиваються відносини рівноправного і братерського співробітництва в інтересах обох держав. Особливо сприятливі умови для розвитку німецько-радянських відносин створив договір між НДР і СРСР, укладений у вересні 1955 р. Договір про дружбу, співробітництво і всебічну допомогу, укладений між братніми країнами 12 червня 1964 р. відкрив нові небачені досі в практиці міжнародного

⁵ W. Ulbricht. Schlussfolgerungen aus den Beratungen der Partei- u. Regierungsdelegationen der DDR und der UdSSR, Berlin, 1969, стр. 11.

співробітництва перспективи. Як приклад дії цього договору можна назвати укладення 3 грудня 1965 р. довгострокової торговельної угоди між обома державами. Розрахована на 1966 -1970 рр., ця угода передбачає досягнення обсягу торгівлі в 60 млрд. валютних марок. З урахуванням узгодженого на 1970 р. обсягу товарообміну в 15 млрд. марок, ця сума досягне 65 млрд. марок.

За обсягом товарообороту НДР займає перше місце серед інших торговельних партнерів Радянського Союзу (18% зовнішньої торгівлі СРСР). Майже третина імпортованих Радянським Союзом машин і устаткування надходить з НДР.

З другого боку, місце СРСР у зовнішній торгівлі НДР також характеризується високою часткою, що становить близько 44%. НДР імпортує з СРСР близько 88% потрібної їй нафти, 81,9% залізної руди, 85,8% прокату, 90,3% вовни. Водночас НДР дедалі більше купує в СРСР високоякісні високопродуктивні машини, засоби автоматизації, електронне устаткування.

Велику роль у реалізації економічних, науково-технічних і торговельних угод НДР відіграє УРСР. Поряд з свердлильними автоматами з Києва, електровозами з Ворошиловграда, великими трансформаторами з Запоріжжя НДР одержує з України щороку понад 45 тис. т чавуну, 50 тис. т трубного та 1,3 млн. т сталю прокату, тобто 68% імпорту цих продуктів промисловості з СРСР. Чимала заслуга трудящих УРСР у тому, що безперервний імпорт цих життєво важливих для НДР матеріалів дав змогу їй трудящим створити високопродуктивну промисловість і планомірно розвивати народне господарство республіки. Але дружнє співробітництво між трудящими НДР і СРСР не вичерпується самою лише торгівлею. Продовжують розвиватися форми економічних відносин, що виходять за межі торговельного обміну. Особливого значення набуло науково-технічне співробітництво, важливу роль у якому відіграло створення паритетної урядової комісії НДР і СРСР, що займається такими питаннями як координація перспектив розвитку народного господарства обох країн і розвиток спеціалізації та промислової кооперації, тобто питаннями перспективного соціалістичного науково обґрунтованого поділу праці. Міцні зв'язки народного господарства НДР і СРСР є складовою частиною загальної системи міжнародного співробітництва всіх соціалістичних країн, метою якого є здійснення ленінської думки про «...створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого, тенденція до чого цілком виразно виявлена вже при капіталізмі і безумовно підлягає дальшому розвитку та завершенню при соціалізмі»⁶.

В дусі цієї ленінської вказівки партійно-урядові делегації НДР і СРСР 14 липня 1969 р. заявили, що кооперація виробництва і спеціалізація між НДР і Радянським Союзом і надалі розвиватимуться в інтересах обох сторін, провадитимуться спільні дослідження з найважливіших питань науки й техніки і буде встановлено безпосереднє співробітництво між міністерствами та відомствами, підприємствами та інститутами. Високий рівень промислового та науково-технічного розвитку НДР і Радянського Союзу сприятиме дальшому поглибленню й поширенню плідного тісного співробітництва. При цьому обидві сторони робитимуть все залежне від них, в інтересах максимального задоволення потреб трудящих НДР і СРСР, які будують соціалізм і комунізм, в інтересах всієї соціалістичної співдружності⁷.

⁶ В. І. Ленін. ПСС, т. 41, стор. 164.

⁷ „Neues Deutschland“, 15 липня 1969 р.

На сьомому засіданні паритетної Урядової комісії НДР і СРСР, що відбулося в Москві 28—30 січня 1970 р., були розроблені конкретні заходи для дальшої кооперації науково-дослідної та виробничої діяльності, наслідком якої має бути досягнення найвищих показників у провідних галузях народного господарства обох країн.

Комісія звернула особливу увагу на розвиток співробітництва в галузях наукової організації праці, автоматизації процесів виробництва та народногосподарського планування. Досягнута домовленість про дальше безпосереднє співробітництво між великими дослідницькими центрами та підприємствами НДР і СРСР, особливо в хімічній промисловості та інших вирішальних галузях народного господарства. Готуються угоди про співробітництво у створенні єдиної системи автоматизації технологічної підготовки виробничих процесів та кооперації у розробці найсучаснішого устаткування для найважливіших галузей хімічної, нафтопереробної та легкої промисловості.

Здійснення цих великих планів приведе до величезних змін у виробничій та дослідницькій діяльності в обох країнах.

У своїй доповіді про наслідки візиту партійно-урядової делегації НДР в Радянський Союз на 11 Пленумі ЦК СЄПН Голова Ради Міністрів НДР Віллі Штоф згадав і про відвідання київського заводу електро-вимірювальних приладів, Інституту електрозварювання АН УРСР ім. Є. О. Патона та Інституту кібернетики АН УРСР і підкреслив, що всюди, де б не були учасники делегації, їм говорили про велике значення дружби і співробітництва між трудящими НДР і СРСР. «Це співробітництво,— заявив Віллі Штоф,— доводить нам, що спільне вирішення нових науково-технічних проблем можливе»⁸.

Відносини між НДР і СРСР охоплюють не лише економічні та промислово-технічні сфери, але й інші галузі життя суспільства. Дедалі більші можливості в цьому напрямку відкриває розвиток науки, культури та мистецтва обох країн. Проведення спільних наукових симпозіумів і конференцій, днів культури, обмін мистецькими колективами тощо відкривають ще ширші перспективи для взаємного духовного збагачення народів НДР і СРСР. Це особливо яскраво виявилось у зв'язку з відзначенням 100-річчя від дня народження В. І. Леніна.

Бажання обох країн розвивати і зміцнювати зв'язки між молоддю, дружні контакти між містами-побратимами, сприяти туризму та іншим формам контактів між громадянами НДР і СРСР увінчалось вже багатьма успіхами. Особливо добре розвиваються останніми роками дружні зв'язки між Лейпцігом і Києвом, між Магдебургом і Донецьком. Тісні контакти виникли і підтримуються між трудящими київських заводів імені Горького, «Трансигнал» і спорідненими народними підприємствами Лейпціга — верстатобудівним, заводом сигнальних пристроїв та підприємством «Інтрон».

На основі договору про дружбу, що передбачає взаємний обмін науковцями, викладачами та студентами, спільну науково-дослідницьку роботу, а також участь у наукових конференціях розвиваються дружні контакти між лейпцігським та київським університетами. Програма роботи, складена цими науковими закладами на 1970 р., є важливою передумовою для більш тривалої угоди, що має бути укладена між ними незабаром на 1971—1975 рр. Згідно з цією програмою на факультетах, зокрема на кафедрах математики, хімії, фізики, марксизму-ленінізму, філософії, політекономії, педагогіки та психології вестиметься обмін науковими лекціями, доповідями. Хорошою традицією став

⁸ Willi Stoph. Über die Reise der Partei- und Regierungsdelegation der DDR in der Sowjetunion, Berlin, 1969, стр. 27.

також і обмін студентами. В 1970 р. цією формою співробітництва будуть охоплені 145 лейпцігських студентів і 16 викладачів.

Тісні зв'язки встановилися між Жовтневим палацом культури в Києві і Київською консерваторією та музичним училищем і будинком радянсько-німецької дружби в Лейпцігу. Широко розвинувся також і обмін досвідом між архітекторами Лейпціга та Києва. Все частіше відбувається обмін делегаціями та поїздами дружби між трудящими цих міст. У дні святкування 20-ї річниці НДР у Києві перебувало близько 300 учасників поїзда дружби — профспілкових діячів з Лейпцігського округу тоді як у Лейпцігу перебував поїзд дружби з Києва. Ця традиція підтримуватиметься й надалі. 1970 р. намічено ряд заходів для дальшого поглиблення цих дружніх відносин. Особлива увага звернена на зміцнення контактів між Лейпцігським окружним комітетом СЕПН та Київським обкомом КП України, розвиток дружніх контактів між молодіжними та профспілковими організаціями, товариствами дружби, органами преси, радіо та телебачення, а також між спортсменами.

Подібним образом розвиваються і зв'язки між Магдебургом та Донецьком.

Важливу роль відіграють дні Лейпціга та Магдебурга в Києві та Донецьку і навпаки. Ці заходи, в яких беруть участь колективи самодіяльності, делегації спеціалістів різних галузей промисловості, сільського господарства, стають вищим виявом дружніх зв'язків трудящих міст-побратимів. Це свідчить про глибоке розуміння та довір'я між народами обох республік, про нерозривність їх братерства.

Не останню роль у братніх зв'язках між НДР і СРСР відіграє велика допомога Радянського Союзу в підготовці кваліфікованих кадрів для різних галузей народного господарства НДР. В університетах, інститутах УРСР, у Києві, Харкові, Одесі та Львові вчать і вдосконалюють свої знання понад 400 студентів та аспірантів з соціалістичної Німеччини. Висококваліфіковані інженери, спеціалісти, учені застосовують знання, набуті в СРСР, у розв'язанні завдань науково-технічної революції в НДР.

Важливою формою зміцнення дружби та взаєморозуміння між обома народами є дедалі зростаючий потік туристів. З створенням і дальшим розвитком запланованого прямого повітряного сполучення між Берліном та Києвом УРСР стане одним з найбільших центрів туристського потоку з НДР. З загальної кількості 85 тис. громадян з НДР, які відвідали СРСР, на Україні побувало близько 16 тис. чол. Відповідні угоди, досягнуті між туристичними організаціями обох країн, передбачають дальше розширення туризму в ювілейному році.

Неможливо охопити всі форми і засоби, всі успіхи дружнього співробітництва обох братніх країн. Однак ясно, його дальший розвиток є не лише прагненням партій та урядів обох держав, а справою сердець і розуму громадян братніх країн соціалізму. Зміцнювати свою згуртованість з трудящими СРСР в усіх галузях політико-ідеологічного, економічного та культурного життя — ось першочергове завдання громадян Німецької Демократичної Республіки.

Вірність ідеям марксизму-ленінізму, тісна єдність з СРСР — запорука успіхів трудящих НДР у будівництві соціалізму і остаточної перемоги демократичних прогресивних сил над імперіалізмом.

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ
КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Важливою подією в житті українського народу було виникнення та діяльність в Києві політичної організації Кирило-Мефодіївського товариства, яке об'єднало в своїх рядах високоосвічену прогресивну та революційно настроєну українську різночинну інтелігенцію.

Незважаючи на короткочасне існування (грудень 1845 р.— березень 1847 р.) товариства, його учасниками був вироблений і прийнятий «Статут слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», а також програма — «Книги буття українського народу» (відомі під назвою «Закон божий») та «Головні правила товариства». Крім цього, були підготовлені звернення до «Братів українців!» та до «Братів Великоросійян і Поляків!», в яких стисло відображено основні ідеї згаданих вище програмних документів.

Аналіз та співставлення програмних документів з тогочасними історичними працями, літературними творами, листами та різними записками кирило-мефодіївців свідчать про те, що вони майже одноставно виступали проти самодержавства, кріпосницького права, поміщицького землеволодіння, боролись за вільний національний розвиток не тільки українського, а й всіх інших народів, за розвиток освіти народу, його мови, літератури та мистецтва. Вони мріяли про те, щоб майбутнє життя слов'янських народів розквітло у федеративному союзі рівних, вільних і демократичних республік. На цей бік політичної програми товариства звернув увагу В. І. Ленін. В одному з конспектів він записав, що «...Кирило-Мефодіївське братство» за федерацію слов'янських штатів і республіку...»¹. Кирило-мефодіївці виступали однодумцями також з ряду питань вітчизняної та світової історії. Ідеї, висловлені ними в програмних документах, кристалізувалися в ході широкого обміну думок, дискусій, часом в гострих сутичках. Згадуючи про це, М. І. Костомаров писав: «Коли я повідомив Шевченка про існування товариства, він одразу ж виявив готовність пристати до нього, однак поставився до його ідей з великим запалом, крайньою нетерпимістю, що спричинилося до багатьох суперечок між мною й Шевченком. Він прочитав мені деякі з неопублікованих творів; від них я був у цілковитому захопленні. Найбільш сильне враження зробив на мене «Сон», ненадрукована антицензурна поема Шевченка»².

Значний вклад у створення згаданих документів внесли М. І. Костомаров, М. І. Гулак та В. М. Білозерський. Вони узагальнили думки кирило-мефодіївців, дали їм відповідну літературну обробку, вживали заходів до поширення цих творів серед прогресивно настроєної інтелігенції.

Хоча програмним документам історики в дореволюційний та радянський час приділяли значну увагу, проте ідеї їх ще досліджені слабо.

¹ Ленинский сборник XXX, 1937, стор. 16.

² Н. И. Костомаров. Автобиография.— «Русская мысль», кн. V, 1885, стор. 210—211.

Майже зовсім не досліджено питання про відображення історичних процесів і явищ.

Питання історії у кирило-мефодіївців нерозривно пов'язане з вірою в поступовий суспільний розвиток, з умовами праці і життя селянства, з його споконвічною боротьбою проти гнобителів та прагненням до щасливого життя. Обізнаний з ідеями французьких соціалістів-утопістів (Ш. Фур'є, А. К. Сен-Сімона) член товариства М. І. Савич у протоколі допиту записав, що він вважав, що «людство повинно безперервно вдосконалюватись»³. Кирило-мефодіївці в програмі товариства («Книги буття») висловили тверду впевненість в тому, що майбутнє життя слов'янських народів буде щасливим, що воно настане лише в результаті їх спільної боротьби за своє соціальне і національне визволення⁴. Неспроможні ще тоді науково пояснити законів історичного розвитку, кирило-мефодіївці хибно вважали, що економіка слов'янських народів, обминаючи капіталізм, у майбутньому розвиватиметься в напрямі «поширення мирної землеробської цивілізації»⁵. Подібні думки були властиві на той час багатьом петрашевцям⁶ та іншим діячам прогресивного руху. Ф. Енгельс, характеризуючи незрілість подібних тверджень, писав, що «незрілому станові капіталістичного виробництва, незрілим класовим відносинам відповідали і незрілі теорії»⁷.

Філософські основи програми мали релігійно-ідеалістичну трактовку важливих питань суспільного розвитку, що носила в собі гострий політичний характер. «Книги буття», наприклад, використовуючи євангельські матеріали, доводять, що царська влада, пануючий клас, тяжкий соціальний і політичний гніт та сучасна їм брехлива церковна ієрархія є породженням диявола, що вони суперечать справжньому християнству і повинні бути знищені (§§ 4—7, 12—13, 36—37, 39—43, 98—99, 107—108). Отже, ця, на перший погляд, наївна філософія, переслідувала глибоку революційну мету. Слід відзначити, що під релігійною оболонкою виступали не тільки російські, а й західноєвропейські революціонери та мислителі. На християнських підвалинах, наприклад, будував свою революційну прогіганду Адам Міцкевич⁸. Критикуючи істориків, які через релігійне забарвлення філософських ідей соціалістів-утопістів, недобачали того цінного, що внесли вони в суспільну науку, К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що містицизм соціалістів-утопістів може скоріше розглядатися як літературна форма соціального роману, яка пройнята у Ш. Фур'є «...дійсно поетичним духом»⁹. «Полишимо літературним крамарям,— писав з приводу цього Ф. Енгельс,— самовдоволено перетрушувати ці фантазії, що тепер здаються тільки забавними, і милуватися тверезістю свого власного способу мислення в порівнянні з подібним «безумством». Нас значно більше радує зародки геніальних ідей і геніальні думки, які прориваються на кожному кроці крізь фантастичний покрив і яких не бачать ці філістери»¹⁰. Ці вказівки класиків марксизму-ленінізму дають нам єдино

³ ЦДІА СРСР, ф. 109, III відділення, I експ., спр. 81, ч. 10, арк. 48.

⁴ Книги буття українського народу (далі — Книги буття..., а в тексті — номери параграфів), § 108. В кн. П. А. Заїончковский. Кирило-Мефодиевское общество, М., 1959, стор. 160.

⁵ ЦДІА СРСР, ф. 109, III відділення, I експ., спр. 81, ч. 4, арк. 69.

⁶ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, М., 1953, стор. 689—690.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 189; т. 20, стор. 255.

⁸ Адам Міцкевич. Книги народу польского и польского пилигримства, М., 1917, стор. 9.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 443.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 189—190; т. 20, стор. 255.

правильний, справді науковий ключ для оцінки філософських, суспільно-політичних та історичних поглядів членів товариства.

Питання про роль народних мас в історії є одним із основних! боротьбі демократичного табору з реакційними концепціями. Слід відзначити, що в програмних документах пригноблені народні маси виступають як головна сила суспільства. Це яскраво видно при зображенні «Книга буття» боротьби українського народу за своє соціальне національне визволення в XVII ст. (§§ 84, 86, 93), а також у заклику до українського, російського, польського та всіх слов'янських народів повстати й повалити панське гноблення та деспотичне самодержавство¹¹. Ця концепція була співзвучна поглядам на роль народних мас в історії таким кирило-мефодіївцям, як Т. Г. Шевченко¹², М. І. Гулак¹³ до певної міри М. І. Костомарову¹⁴, П. О. Кулішу¹⁵ та іншим. Поряд з вірними думками можна знайти в них чимало того, що йшло від ідеалістичного уявлення про розвиток «народного духу». Проте це все ділалося в Кирило-Мефодіївському товаристві, члени якого спромоглися дати народу риси близькі до історичної правди.

Всупереч антиісторичним концепціям, учасники товариства разом з російськими революціонерами-демократами доводили, що особисті герої вносять певний вклад в історію лише тоді, коли вони відображають інтереси народних мас, користуються їх підтримкою і любов'ю. Видатними діячами в історії, на їх думку, були керівники народних рухів і селянських повстань. Це положення яскраво відображено в «Книгах буття»: «Багато було рицарів», «їх подвиги не записані в книгах цього світу», «за них перед богом була молитва тих, котрих вони звільнили з неволі» (§ 78—79). Такими діячами в кирило-мефодіївці виступають Іван Підкова, Тарас Трясило, Богдан Хмельницький, Максим Залізняк, Іван Гонта, Семен Палій та інші.

У своїх творах та програмних документах члени товариства неодноразово відзначали, що кріпосне право в Росії запроваджене в інтересах поміщиків, які були надійною опорою самодержавства (§§ 7, 96). Вони підкреслювали, що в гнобленні селянства українське панство було таким же лютим до народу, як і російське. За висловом П. О. Куліша українське панство та козацька старшина кріпосним правом скористалися «з таким поспіхом, що деякі будні люди, що обробляли на умовний чиншу землі своїх родичів, опинились їх кріпаками». Розвиваючи цю думку він писав, що при «користолюбстві панів, відділивших свої інтереси від інтересів народних, простолюдини під гнітом нужди спочатку гублять свою енергію, а потім і саме відчуття своїх людських прав»¹⁶.

Кирило-мефодіївці з гнівом писали, що для селян на той час була б «краще каторга»¹⁷, що всюди кояться «страхітливі картини сучасного ізувірства»¹⁸, «скрізь «латану свитину з каліки знімають» та «розпинають вдову за подушне»¹⁹. Ця жахлива картина віковичного гноблення селянства знайшла відображення у творах та листах майж

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 109, ІІ відділення, 1 експ., спр. 81, ч. 1, арк. 99—101.

¹² Історичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964, стор. 31.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 109, ІІІ відділення, 1 експ., спр. 21, ч. 2, арк. 1, 8-б.

¹⁴ Н. И. Костомаров. Автобиография.— «Литературное наследие», СПб 1890, стор. 28.

¹⁵ П. О. Кулиш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XVII, СПб 1846, стор. 135—136.

¹⁶ П. О. Кулиш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XVIII, СПб 1846, стор. 164—165.

¹⁷ Лист М. І. Костомарова до І. М. Сементовського від 9 грудня 1844 р.— «Україна», кн. 3, 1925, К., стор. 48.

¹⁸ Лист М. І. Гулака до О. В. Марковича від 5 лютого 1846 р.— «За сто літ кн. перша, К., 1927, стор. 37.

¹⁹ Тарас Шевченко. Кобзар, К., 1964, стор. 183.

всіх членів товариства і лягла в основу програмних документів, особливо «Книг буття» (§§ 83—86, 94, 96 та ін.).

Вихід з такого становища кирило-мефодіївці бачили в ліквідації кріпосного права, наділенні селян землею та побудові такого суспільства, в якому не було б «ні царя... ні графа, ні герцога, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа...» (§ 108). В цьому суспільстві, на їх думку, повинні бути «загальна рівність і свобода»²⁰. «Керівництво народне», «цілковита рівність громадян по їх народженню, християнському віросповіданню та достатку»²¹. Кирило-мефодіївці мріяли «викоринити рабство та всяке приниження нищих класів»²², організувати селянське життя в сільській общині, в якій би хатину землероба «проникло б своїм цілющим промінням світло науки і мистецтва»²³.

Ці та інші приклади свідчать про те, що кирило-мефодіївці стояли на захисті прав селянських мас на землю, їх особистої свободи, що вони виношували плани ліквідувати поміщицьке землеволодіння та поділити серед селян панську землю. В. І. Ленін писав, що «Ідея «права на землю» і «зрівняльного розподілу землі» є не що інше як формулювання революційних прагнень до рівності з боку селян, які борються за повне повалення поміщицької влади, за повне знищення поміщицького землеволодіння»²⁴.

В програмних документах підкреслюється, що основою всіх нещасть та злиденного життя народних мас є самодержавство, царизм. У «Книгах буття» висловлена глибока філософська думка, що самодержавство завжди, на всіх етапах історії було ворогом народу, порочне по своїй природі, бо «якою б не була добродійна людина, але якщо вона стане управляти самодержавно, то впаде в порок», «якою б не була розумна людина, але якщо вона стане управляти самодержавно, то втратить розум» (§ 10). Члени товариства доводять, що самодержавство тримається на насильстві і обмані народу, що царизм жорстко розправляється з прогресивними рухами (§ 106), «калічить, знищує добру природу слов'янську...» (§ 107).

Звернення до російського, українського і польського народів закликала «піддати прокляттю святотатственні імена земного царя і земного пана»²⁵, повалити царську владу і збудувати таке суспільство, де не було б «ні царя, ні царевича, ні царівни...» (§ 108). Це було вищим ступенем розробки революційних думок після декабристів, поставило членів товариства, особливо його революційну частину, в перші ряди тогочасного загальноросійського визвольного руху. Поклавши в основу хибний зовнішній принцип походження самодержавства (§§ 65, 66, 72), члени товариства не могли ще тоді пояснити та розкрити як слід глибинні пружини внутрішнього життя суспільства.

У програмних документах доводилось, що царизм і панство несуть народам не тільки соціальний, а й національний гніт. Особливе обурення викликала русифікаторська політика царизму. В одній із своїх записок В. М. Білозерський писав, що на Україні в той час заборонявся не тільки «вільний вираз думок і почуттів», але «навіть сама мова не знаходила собі покровительства закону»²⁶.

Члени товариства вважали, що досягти соціальної і національної

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 109, III відділення, 1 експ., спр. 831, ч. 1, арк. 99—100.

²¹ Там же, арк. 4.

²² Там же.

²³ Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич». — «Україна», кн. 1—2, К., 1924, стор. 131, 132.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 10.

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 109, III відділення, 1 експ., спр. 81, ч. 1, арк. 100—101.

²⁶ Там же, арк. 68.

свободи український народ зможе лише в союзі з російським, білоруським, польським та іншими слов'янськими народами, політичний ідеал держави може бути лише у вигляді союзу вільних, рівноправних та демократичних слов'янських республік²⁷. Для досягнення цієї мети «Головні правила» проголошували, що «товариство буде боротися за знищення всякої пиясової та релігійної ворожнечі між ними (слов'янськими народами — П. Г.) і поширювати ідеї про можливість примирення суперечностей...»²⁸.

Звертаючись до російського, українського та польського народів, кирило-мефодіївці пояснювали, що ворожнечу між цими народами сіють царі та поміщики, що ця ворожнеча потрібна їм для того, щоб легше тримати пригноблений народ у покорі²⁹. Вони не вимагали ні для українського, ні для російського, ні для інших народів якихось пільг і переваг. Основою відносин у майбутньому союзі об'єднаних народів вважали глибоку повагу до прав кожного народу, до розвитку його освіти, мови, літератури та релігійних переконань. У зверненнях роз'яснювали, що «слов'яни повинні між собою з'єднатися..., але так, щоб кожний народ складав окрему річ посполиту і управлявся не злитно з іншими; так, щоб кожний народ мав свою мову, свою літературу, свої громадські установи», «щоб в кожній республіці були загальна рівність і свобода, і ніякі відмінності в свободі»³⁰. Отже, погляди кирило-мефодіївців з національного питання були позбавлені відрубних націоналістичних тенденцій, вони розвивались на демократичній основі.

Одним з найважливіших питань є з'ясування поглядів товариства на шляхи боротьби за досягнення своїх політичних цілей. Це важливо зробити тому, що деякі історики дотримуються думки, ніби в товаристві Т. Г. Шевченко був революціонером-одинаком³¹, його революційність не поділяли інші члени, що «свої політичні ідеали кирило-мефодіївці прагнули здійснити мирним реформістським шляхом»³². Частина істориків доводить, що не дивлячись на наявний лібералізм та реформізм, у поглядах окремих членів товариства під впливом Т. Г. Шевченка основна політична тенденція товариства все ж таки була революційно-демократичною, вирішальною у виборі шляхів боротьби цієї політичної організації³³. Ряд істориків та літературознавців доводять, що погляди Т. Г. Шевченка у товаристві поділяли М. І. Гулак³⁴, І. Я. Посяда³⁵, О. О. Навроцький³⁶, Г. Л. Андрузький³⁷. Донощик

²⁷ Н. И. Костомаров. Гл. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность. — «Киевская старина», т. VII, 1883, кн. 2, стор. 226—227.

²⁸ ЦДІА СРСР, ф. 109, III, відділення, 1 експ., спр. 81, ч. 1, арк. 4.

²⁹ Там же, арк. 100—101.

³⁰ Там же, арк. 99—100.

³¹ Михайло Драгоманов. Шевченко, українофіли й соціалізм, Львів, 1906, стор. 84—85.

³² П. А. Зайончковский. Назв. праця, стор. 96—109.

³³ А. И. Бортников. Кирилло-Мефодиевское общество (Главные идеи и цели). — Труды исторического факультета Киевского университета им. Т. Г. Шевченка, т. 1, 1939, стор. 221—271; його ж. Шевченко і організація Кирило-Мефодіївського товариства. — Наукові записки. Збірник філологічного факультету Київського університету, 1939, № 1, стор. 275—298.

³⁴ С. С. Дрейзен. К вопросу о мировоззрении и научно-педагогической деятельности Н. И. Гулака. — Труды Среднеазиатского государственного университета им. В. И. Ленина. История, Ташкент, кн. 8, 1955, стор. 85—99. Нодра П о р а к і ш в і л і. М. І. Гулак і грузинська культура. 36. «Райдужними мостами», К., 1968, стор. 36—52.

³⁵ Ю. О. Ковмір. Нове про І. Я. Посяду. — УІЖ, 1965, № 10, стор. 120—122; П. Ч а т о р. Нові джерела до біографії кирило-мефодіївця І. Я. Посяди. — «Архіви України», 1967, № 1, січень-лютий, стор. 38—41.

³⁶ Історія Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 150—160.

³⁷ З. М. Кузьміна. Шевченко і Андрузький. Збірник праць V наукової Шевченківської конференції, К., 1957, стор. 150—160.

О. Петров свідчив, що революційного перевороту в Росії вимагав також член товариства М. І. Савич³⁸. Вченими встановлено також, що під тиском Т. Г. Шевченка до «Книги буття» внесено ряд положень і істотних поправок глибокого революційного змісту³⁹.

Вплив Шевченка був справді великий. За висловом М. І. Костомарова, у Т. Г. Шевченка «тоді була сама діяльна пора для його таланту, апогей його духовної сили...»⁴⁰. Під впливом революційно настроєних членів товариства П. О. Куліш висловив ряд прогресивних думок, які не узгоджувались з його ж твердженнями, висунутими 1846 р. в «Карманной книжке для помещиков», про можливість гармонійних відносин між поміщиками і кріпаками.

Погляди членів товариства на шляхи боротьби за втілення в життя своїх політичних ідеалів зазнали певних змін. У «Головних правилах товариства» було записано настанову діяти в душі «Любові, кротості і терпіння»⁴¹. Але в гострих суперечках революціонерів-демократів з реформістами досягнуто того, що в програмні документи внесено ряд поправок, які звели згадане положення нанівець. У передостанній пункт програми записали, що майбутнє щасливе життя слов'янських народів можливе лише в результаті їх спільного революційного виступу: «...повстане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царевни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа, ні в Великій Русі, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар» (§ 108). Радикальними за своєю політичною спрямованістю є звернення до «Братів Великоросіян і Поляків!», яке заклиало ці народи «повстати від сну і дрімоти», скинути з себе «ярмо, яке стискає їх плечі», проклясти «святотатственні імена земного царя і земного пана...», висловлювало впевненість, що Україна в цій боротьбі «готова проливати кров дітей своїх за їх свободу»⁴². На пробудження селян і всіх прогресивних сил до боротьби за своє соціальне і національне визволення спрямовувалась також відозва до «Братів українців»⁴³.

Отже, члени товариства були переконані в тому, що саме в народних масах треба шукати тієї суспільної сили, яка зможе забезпечити втілення в життя їх політичних ідеалів. Товариство, особливо його революційно настроєна частина, зовсім не мало наміру просити у царя і поміщиків кущих реформ, заклиало на революційну боротьбу.

На думку кирило-мефодіївців, ініціатива в боротьбі слов'янських народів за своє соціальне і національне визволення належатиме Україні. Вона, як їм здавалося, пробудить пригноблені народи від тривалої сплячки, засвітить іскру свободи, дасть поштовх до боротьби з гнобителями. «Церков-домовина розвалиться,— писав Т. Г. Шевченко,— із-під неї встане Україна. І розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти!»⁴⁴. Ця думка, висловлена народним поетом ще до створення товариства, знайшла майже дослівне відображення в «Книгах буття»: «...встане Україна з своєї могили і знову звернеться до братів слов'ян, і почують її звернення, і повстане Слов'янщина...» (§ 108).

³⁸ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, К., 1915, стор. 7—8.

³⁹ Ю. Д. Марголіс. Исторические взгляды Т. Г. Шевченко, Л., 1964, стор. 202—203; И. Д. Назаренко. Общественно-политические, философские, эстетические и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко, К., 1964, стор. 207.

⁴⁰ Н. И. Костомаров. Автобиография.— «Литературное наследие», стор. 63.

⁴¹ ЦДІА СРСР, ф. 109, III відділення, 1 експ., спр. 81, ч. 1, арк. 4.

⁴² Там же, арк. 100—101.

⁴³ Там же, арк. 99—100.

⁴⁴ Тарас Шевченко. Кобзар, стор. 237.

Слід відзначити, що месіянське забарвлення мали тоді визвольні ідеї прогресивних діячів і революціонерів польського і чеського визвольних рухів, французьких соціалістів-утопістів, кількома роками пізніше вірили в історичне покликання російської сільської общини і російські революціонери-демократи.

Немає сумнівів в тому, що прогресивні думки месіянстичних ідей А. Міцкевича проникли на сторінки програмних документів товариства, оскільки літературна форма — «Книга буття», як свідчать джерела та вчені, була запозичена з твору Адама Міцкевича «Книги народу польського і польського палігримства» (1832)⁴⁵. Ініціатива України у пробудженні слов'янських народів на своє соціальне і національне визволення мотивувалась тим, що вона має певні історичні традиції й досвід. «В минулому житті,— писав В. М. Білозерський,— ми бачимо приклад і плодів рабства, і постійності в боротьбі за свободу і за віру христову. І якщо ми, розуміючи подвиг своїх предків залишимося спокійними свідками неправди, якщо нас не навчить приклад загинулих народностей, якщо ми не потурбуємось про свою спадщину, то по справедливості на нас чекає подібна участь»⁴⁶. Отже як вірні сини своєї батьківщини, натхненні бажанням їй всякого добра, члени товариства прагнули воскресити героїчний дух боротьби своїх предків, їхні свободолюбиві традиції. Вони вважали, що український народ довше від інших народів зберігав демократизм і волю, а тому йому легше буде підняти на боротьбу з гнобителями інші слов'янські народи. Одночасно, кирило-мефодіївці вважали, що боротьба за соціальне і національне визволення народів є боротьбою і за християнські ідеали. «Ми повинні прагнути,— писав В. М. Білозерський,— до здійснення волею божою правди — до воцаріння... свободи, братської любові і народного добробуту...»⁴⁷.

Слід сказати, що в месіянізмі кирило-мефодіївців, як і в Адама Міцкевича, немає приниження чи образи інших народів, або якихось переваг для України. В месіянстичному поклонанні вони бачили свій міжнародний обов'язок (§§ 101, 104, 105) — підняття пригноблених слов'янських народів на боротьбу проти соціального і політичного гніту. В спільній боротьбі російського, українського, польського та інших слов'янських народів вони бачили єдину реальну можливість досягти щасливого майбутнього (§ 108). Характеризуючи подібні думки в поглядах окремих представників російського демократичного руху Ф. Енгельс писав: «...цих людей ми не потягнемо до відповідальності за те, що вони вважали свій російський народ обраним народом соціальної революції»⁴⁸. Ці слова ми можемо вжити і до характеристики поглядів кирило-мефодіївців.

«Книги буття» містять у стислій формі оцінку окремих історичних подій та явищ з найдавніших часів до середини XIX ст. У них порушено з періоду утворення російської централізованої держави два питання: поява самодержавної влади та посилення соціально-політичного гніту. Тогочасна дворянська історіографія на всі лади розписувала, що вершиною історичної мудрості було зародження самодержавства, що тільки воно могло створити могутню стабільну державу та забезпечити суспільну гармонію. На противагу цьому, в «Книгах буття» пояснюється, що московські князі на шляху до самодержавства спиралися на силу

⁴⁵ П. А. Зайончковский. Назв. праця, стор. 7—12; Стефан Козак. Типологія українсько-польських літературних взаимоотношень першої половини XIX ст., Автореферат, К., 1907, стор. 7—8.

⁴⁶ ЦДІА СРСР, ф. 109, III відділення, 1 експ., спр. 81, ч. 4, арк. 71.

⁴⁷ Там же, арк. 69.

⁴⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 428.

та могутність татарських ханів, жорстоко розправляючись з непокірними.

У програмних документах дано оцінку історичним подіям, що відбувались на Україні, починаючи з часу підпадиння українських земель під владу польського королівства.

Виходячи з домислів автора «Історії Русів» про те, що об'єднання Польщі з Україною в XIV ст. відбулося «яко равных к равным і вольных к вольным», в «Книгах буття» віддається данина концепції про можливість об'єднання всіх слов'янських народів в одній федерації: «Як у майбутньому з'єднаються всі народи слов'янські між собою» (§ 75). Проте, досліджуючи погляди кирило-мефодіївців, слід зауважити, що вони, вивчаючи історичні джерела, неодноразово показували, що входження України до складу Литви, а потім і Польщі пов'язане з далекосяжною політикою феодальної знаті цих держав; що ця політика була спрямована на розширення їх землеволодінь за рахунок українських земель, а цей процес був пов'язаним з насильством, гнобленням і розоренням селянських мас; що польська шляхта з самого початку несла на Україну тяжкий соціальний, національний та релігійний гніт. За висловом члена товариства Г. Л. Андрузького, «...де проходила їх (польських панів — П. Г.) сила, виростала могила... кров'ю степи, поле наше напоїла»⁴⁹. «Крім татарського розорення,— писав П. О. Куліш,— цю нещасну країну опустошували литовці безгерервними своїми набігами»⁵⁰, а «королі польські віддавали вільні міста й села українські під владу польським та українським дворянам під іменем староств, коштеланств і т. д.»⁵¹. «Буйне жолнірство,— писав М. І. Костомаров,— бенкетувало собі за рахунок обідраних мужиків», які «до краю були вимучені поміщиками»⁵². Такої ж думки дотримувались тоді Т. Г. Шевченко, В. М. Білозерський, О. О. Навроцький, О. В. Маркевич та інші члени товариства.

В основу оцінки історичних подій кирило-мефодіївці майже завжди клали історію життя пригноблених мас, і, в першу чергу, їх боротьбу проти панського та іноземного гніту. Це властиво не тільки для їх історичних праць, а й для «Книги буття». Характерним щодо цього є пояснення історичної ролі Брестської Унії (1596 рік), яка показується як дальший ступінь поневолення українського народу. При допомозі Унії «хотіли пани зробити з народу дерево або камінь..., а все це для того, щоб народ простий загубив навіть образ людський, і тоді зручніше можна було б ним управлять» (§ 84). Унія відповідала далекосяжним планам римських пап та ієзуїтів, які «хотіли насильно підкорити Україну своїй владі...» (§ 82). Унія до краю загострила гніт і обурення народних мас, які повстали за своє визволення, була великим злом у житті не тільки українського, а й польського народів, стала однією, але не головною, з причин «Кривавих драм, що розігрувались від Наливайка до Хмельницького»⁵³. У свою чергу «Польща повинна була загинути від цієї хвороби»⁵⁴, «рухнути на сміх язикам»⁵⁵.

⁴⁹ ЦДІА СРСР, ф. 109, III відділення, 1 експ., спр. 81, ч. 8, арк. 48.

⁵⁰ Пантелеймон Куліш. Твори, т. III, Харків—Київ, К., 1931, стор 317—318.

⁵¹ Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», Спб., т. XVII, стор. 70.

⁵² Н. Костомаров. Первые войны малороссийских козаков с поляками.— «Молодык», Харьков, 1843, стор. 46.

⁵³ Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XIX, Спб., 1846, стор. 4.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Н. И. Костомаров. Мысли об истории Малороссии.— «Библиотека для чтения», Спб., 1846, т. 78, стор. 33.

Розглядаючи протест селянства проти панського та уніатського гноблення, учасники товариства дошукувалися причин, що породили козацтво, селянсько-козацькі рухи та повстання, а також визвольну війну українського народу проти панської Польщі. Ці проблеми були тоді центральними в українській історіографії і в розв'язанні їх існували суперечливі погляди. Переважна більшість тогочасних українських істориків пов'язували появу козацтва з необхідністю боротьби тільки проти релігійного та національного гніту (Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, А. Скальковський та інші). Представники монархічно-дворянської історіографії твердили, що козацтво, особливо Запорізька Січ, в історії було явищем шкідливим, реакційним⁵⁶. На їх відміну, кирило-мефодіївці шукали причин появи козацтва в поміщицькому гнобленні та боротьбі селянства за своє визволення. Перетворений в рабство народ вважав «таке життя нестерпним і цілі натовпи вільних юнаків, залишаючи свої житла йшли в степи, на низ Дніпра, на береги Самари, Конки, Синюхи...»⁵⁷. Майже дослівно підтверджує цю думку М. І. Костомаров⁵⁸, «в далекій дорозі», «за Дніпром» шукає долі один з героїв Т. Г. Шевченка — Ярема⁵⁹. Ці погляди поділяли також О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, О. В. Маркович та інші. Саме з цих позицій трактуються причини походження козацтва в «Книгах буття»: «І день від дня росло і множилось козацтво і скоро всі люди на Україні стали б козаками, тобто вільними...» (§ 80). Поява козацтва, як форми протесту проти ганського гніту, натрапляла на жорстокий опір поміщиків. Вони «забороняли своїм невільникам вступати в козацтво і хотіли забити народ простий, як скотину..., стали пани обдирати своїх рабів..., мучити і знищувати козацтво, тому що таке вільне християнське братство заважало дуже панам» (§§ 83, 85).

У «Книгах буття» зроблено спробу пояснити соціальний стан козацтва, яке подається у вигляді однорідного братства, висловлюється припущення, що якби перемогло козацтво, то «не було б над Україною ні царя, ні пана... і дивлячись на Україну,— теж саме сталося би і в Польщі, а потім і в інших слов'янських землях» (§ 80). Це не значить однак, що кирило-мефодіївці не бачили соціальної диференціації в середовищі козацтва. Зокрема, Т. Г. Шевченко вже в 1845 р. прийшов до висновку, що козацька доба позначена була не лише «червоними жупанами», а й гострою соціальною боротьбою⁶⁰. Соціальну диференціацію козацтва відзначав також П. О. Куліш. 1845 р. він писав, що козацька старшина обкрадала рядове козацтво, примушувало його на себе працювати, чинила йому різного роду утиски⁶¹.

В «Книгах буття» відображено боротьбу українського народу під проводом Б. Хмельницького, вказується, що визвольна війна мала справедливий, всенародний характер, а рушійною силою в цій боротьбі виступало селянство на чолі з козацтвом. «Не так сталося, як думали пани,— записано в «Книгах»,— тому що козацтво повстало, а з ним піднявся весь народ, знищили і прогнали панство...» (§ 86). Такий підхід до характеристики визвольної війни в українській історіографії був кроком вперед, оскільки спростовував хибні погляди істориків, які в основу цієї боротьби клали релігійний та національний характер,

⁵⁶ «Библиотека для чтения», кн. 2. Спб., 1843, стор. 28.

⁵⁷ Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе. «Звездочка», т. XVII, Спб., 1846, стор. 71.

⁵⁸ Н. И. Костомаров. Мысли об истории Малороссии..., стор. 29.

⁵⁹ Тарас Шевченко. Кобзар, стор. 67.

⁶⁰ Тарас Шевченко. Кобзар, стор. 220.

⁶¹ Пантелеймон Куліш. Пять глав из нового романа «Чорная рада», Твори, т. III, Харків — Київ, 1931, стор. 248.

викривав шкідливість дворянсько-монархічної історіографії, що малювала справу так, ніби російський цар в XVII ст. вів боротьбу з польським королем за свою вотчину.

Важливим є з'ясування історичної ролі возз'єднання України з Росією. Це питання трактується програмними документами, як волевияв народних мас, підкреслюється, що в основі возз'єднання лежала історична спільність та братерська дружба українського та російського народів. «...Україна пристала до Московщини,— зазначалось в «Книгах» — і возз'єдналась з нею як один народ слов'янський з іншим народом слов'янським, нероздільно...» (§ 83). В «Книгах» висловлена любов і повага до російського народу. В них сказано, що український народ любив «великоросіян, як братів своїх» і хотів би, щоб російський, польський і український народи припинили між собою всяку ворожнечу, «жили разом, з'єднавшись як один народ слов'янський з іншим народом слов'янським...» Тут же висловлено думку, що «в майбутньому воно так і буде» (§ 91). В «Книгах» з усією відвертістю засуджено хижацьке ставлення до українського народу з боку деспотичної монархії, російських бояр та воевод, які під виглядом боротьби з ворогами престолу займалися грабуванням та розоренням українських міст і сіл (§ 89).

Важливим також є питання відображення програмними документами окремих подій з історії України другої половини XVII—XVIII ст. Серед них є оцінка Андрусівської угоди (1667). Кирило-мефодіївці піддали гострій критиці політику царизму та польського уряду за поділ України на дві частини (§ 92, 93). Боротьбу за об'єднання України названо «святою» (§ 83), правильно відзначено, що після Андрусівської угоди селянські маси на Україні остаточно втратили завойовані раніше свободи. Польське панство на Правобережжі відновило свою владу над «збіднілими рештками вільного народу» (§ 94), а на Лівобережжі, знищивши залишки самоврядування — Запорізьку Січ, та розігнавши козацьке військо, царизм запровадив кріпосне право, яке мало чим різнилось від рабства (§ 95, 96).

В «Книгах буття» показано дворянський характер реформ Петра I, що заходи його не позбавляли народні маси неволі, козацтво «час від часу попадало у виняткову неволю московського царя, а потім петербурзького імператора», який «поклав сотні тисяч (козаків — П. Г.) в каналах і на кістках їх збудував собі столицю» (§ 95). З сарказмом і пристрасною критикується феодально-кріпосницька політика Катерини II, про яку написано: «Катерина, розпутниця всесвітня, безбожниця, мужевбивця..., відібравши тих, які були на Україні старшинами, наділила їх дворянством і землями та віддала їм вільну їх братію в ярмо, одних поробила паними, а інших рабами» (§ 96). Думки, викладені в програмних документах, співпадають з поглядами Т. Шевченка на реформи Петра I та діяльність Катерини II. У поемі «Сон» (1844), характеризуючи діяльність цих монархів, він писав: «Це той первий, що розпинав нашу Україну, а вторая доконала вдову сиротину. Кати! Кати! Людоїди!»⁶²

Революційна частина товариства, ведучи боротьбу проти царизму та його кріпосницької політики, давала високу оцінку всім борцям визвольного руху в Росії. З цих позицій висловлено погляд на повстання декабристів, яких цінили кирило-мефодіївці за революційний, антицарський та антикріпосницький виступ; за те, що «хотіли прогнати царя і дворянство знищити, заснувати республіку...» (§ 105). В програмі висловлена думка, що республіканські ідеали декабристів були

⁶² Тарас Шевченко. Кобзар, стор. 189.

співзвучні українському визвольному рухові, що «цього Україна хотіла і домогалась ще за двісті років перед тим» (§ 105).

Кирило-мефодіївці розглядали історію України в єдиному зв'язку з проблемами всесвітньої історії. Історії стародавніх слов'ян присвячена дисертація М. І. Гулака, ряд праць М. І. Костомарова та інших.

Висуваючи як одне з найважливіших своїх завдань боротьбу за визволення слов'янських народів від іноземного гноблення, за їх незалежність та створення слов'янської федерації, вони об'єктивно піддавали критиці різні антислов'янські теорії, серед яких найбільш виділялись погляди на слов'ян Гегеля. Відомо, що Гегель дотримувався реакційної концепції про винятковість німецького народу і неповноцінність та відсталість слов'янських народів, про нездатність останніх до самостійної діяльності й творчості. Він навіть викреслив слов'ян із загального огляду історичних народів⁶³.

Програмні документи, слідчі матеріали, а також мемуарна література свідчать про те, що члени товариства виступали з послідовною критикою подібних ідей. В «Книгах» вони підкреслювали, що слов'янам з давніх давен були властиві простота і висока гуманність (§ 65), патріархальний демократизм (§ 61), високий рівень землеробства (§ 65) та культури (§ 62). Високо оцінюючи великий внесок, що зробили слов'яни в світову культуру та економічне життя, кирило-мефодіївці були певні, що з об'єднанням у демократичну федерацію слов'яни ще краще розкриють свої можливості, що вони «сплввшись руками дружби», «з'являться в Європі з новим благом»...⁶⁴. На їх думку, слов'яни «ще до прийняття віри христової не мали ні царів, ні панів, і всі були рівні, і не було ідолів, поклонялись одному богу Вседержателю» (§ 61), що «прийняли слов'яни від німців королів і панство» (§ 65—66), а значить і гноблення. Безумовно, що тут кирило-мефодіївці помилялись, проте цією трактовкою вони об'єктивно завдавали удару по гегельянству і пангерманізму, відзначали належну роль і значення слов'янських народів в історії людства.

В «Книгах буття» оцінювались деякі питання історії стародавньої Греції та стародавнього Риму, зверталась увага на класовий характер цих держав. Було показано, що в стародавній Греції «вільними були не всі, а тільки частина народу, а інші були невільниками...» (§ 17), що постійна боротьба рабовласників за владу ослабила цю державу і греки «потрапили в неволю в руки Македонії, а потім римлян» (§ 17). В «Книгах» неодноразово підкреслюється деспотизм імператорської влади в Стародавньому Римі, її антинародний характер (§ 33).

Особливе місце в програмних документах посідають погляди на історію християнства. Ідеалізуючи його, члени товариства вважали, що в основі цієї релігії з самого початку була покладена ідея свободи, рівності, братання (§§ 30, 31), глибокого гуманізму (§§ 32, 24, 25) турботи про людину, вимога «положити душу за друзів своїх» (§ 24) і т. ін. Викриваючи пристосування християнського вчення панівними класами в угоду гнобителям, кирило-мефодіївці виражали віру, що буде час, коли «повстане слов'янщина» (§ 108) й змете дощенту пануючі класи та їх брехливу церковну ієрархію, коли на слов'янській землі буде ліквідовано не тільки соціальне гноблення, всяке приниження людини людиною, а й буде таке християнство, яке стане «основою законодавства і громадського порядку в цілому союзі і кожній республіці»⁶⁵. Отже, в погляди на християнство вони вклали глибокий

⁶³ Гегель. Сочинения, т. VIII, М.—Л., 1935, стор. 330—333.

⁶⁴ ЦДІА СРСР, ф. 109, III відділення, 1 експ., спр. 81, ч. 4, арк. 69.

⁶⁵ ЦДІА СРСР, ф. 109, III відділення, 1 експ., спр. 81, ч. 1, арк. 99—100.

соціальний зміст та політичну мету, дали своєрідне теоретичне обґрунтування закономірності свого революційного виступу, своєї боротьби за повалення самодержавства та його гнобительської системи.

В програмних документах гостро критикуються королівські уряди Італії, Франції та Іспанії (§ 48). Особливий гнів спрямовувався на реакційну антинародну політику римського папи, який ніколи не дбав про поліпшення життя народних мас. Особливо яскраво ця думка виражена в поемі Т. Г. Шевченка «Єретик». «Кругом неправда і неволя, Народ замучений мовчить і на апостольським престолі чернець годований сидить. Людською кров'ю шинкує і рай у найми оддає!»⁶⁶. Цю вірну оцінку реакційної політики римських пап і всієї католицької церкви схвалювали всі учасники товариства.

В «Книгах буття» в основному вірно відзначено історичне значення діяльності Лютера в житті німецького народу. Високо оцінено гуманізм його ідей, гостру критику ним папського престолу. У програмних документах зазначається, що в Німеччині селянським рухом періоду реформації скористалися панівні класи, що німці зробили велику помилку, дозволивши керувати церквою християнською королям і панам (§ 49). Такий захід допомагав уряду «тримати народ в ярмі» (§ 50).

Нищівно тавруючи феодално-кріпосницькі відносини в Росії, кирило-мефодіївці висловили свої погляди з приводу буржуазних відносин у Західній Європі. В «Книгах буття» піддано гострій критиці буржуазну мораль (§ 52—53), наголошується на тому, що буржуазне суспільство не позбавляє людей гноблення, що в ньому йде жорстока боротьба за «золото і мамону», за «клаптик землі, за табак, за чай, за вино...» (§ 51).

В програмних документах члени товариства торкнулися також питання про французьку буржуазну революцію кінця XVIII ст. В основі своїй вони вірно розуміли, що причиною цієї революції є протест народних мас проти королівського та поміщицького гноблення. Як записано в «Книгах», доведені до відчаю «збунтувались французи... убили короля і прогнали панів...» (§ 56). Проте на їх думку революція не досягла мети, бо «племена романські і німецькі... повернули собі королів і панів... і нема у них свободи» (§ 58).

Програмні документи кирило-мефодіївського товариства являються не тільки надзвичайно цінними історичними джерелами, але й пам'ятками суспільно-політичної думки. Їх вивчення та аналіз показує, що кирило-мефодіївці, переборюючи ліберально-просвітницькі ілюзії, як і гурток М. В. Буташевича-Петрашевського, формувались як діячі революційно-демократичного руху. Висунуті в цих документах політичні ідеали є яскравим свідченням того, що товариство йшло в перших рядах загальноросійського визвольного руху.

Програмні документи були також важливою віхою в розвитку історичної науки. Їх ідеї поклали початок революційно-демократичного напрямку в українській історіографії і знаменували собою новий етап в розвитку української історичної науки.

Не слід, однак, забувати, що в поглядах на історію в програмних документах є чимало хиб і такого, що не витримувало випробування часу. Та слід при цьому керуватися положеннями В. І. Леніна про те, що «Історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»⁶⁷.

⁶⁶ Тарас Шевченко. Кобзар, стор. 200.

⁶⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 160.

Повідомлення

ВІЙСЬКОВІ МОРЯКИ ДНІПРОВЦІ ТА ДУНАЙЦІ В БОЯХ ЗА УКРАЇНУ В 1941 р.

І. І. ЛОКТИОНОВ

Чверть століття тому назад на величезному просторі від Баренцового до Чорного моря розгорнулись жорстокі бої проти німецько-фашистських військ, які віроломно вторглися на нашу землю. Радянська Україна, Білорусія і Прибалтика, західні райони РСФСР були ареною напруженої боротьби з гітлерівськими окупантами та їх союзниками. На приморських стратегічних флангах радянсько-німецького фронту Червону Армію підтримували моряки Чорноморського, Балтійського і Північного флотів. Водні рубежі Дунаю і Південного Бугу, Дніпра, Прип'яті, Березини і Десни героїчно захищали разом з діючими частинами Радянської Армії моряки.

Тисячі захисників водних рубежів Радянської України загинули смертю хоробрих у 1941 р. У наказі Верховного Головнокомандуючого від 22 липня 1945 р. відзначалось, що воєнні моряки Балтійського, Чорного, Баренцового морів, Волги, Дунаю і Дністра за чотири роки війни вписали нові сторінки в книгу російської морської слави. Флот з честю виконав свій обов'язок перед Батьківщиною¹.

З річковими військовими флотиліями не могло не рахуватися і німецько-фашистське командування. На нараді військово-морських сил ФРН у грудні 1961 р. відзначалось: «Крім флотів на окремих морях значну роль у війні відігравали радянські річкові й озерні флотилії... На численних внутрішніх сухопутних ріках Росії ще до війни створювались сильні річкові флотилії, які не тільки приймали безпосередню участь в боях на ріках, але й перебазовувались в залежності від обставин в інші райони по суші або морю»².

Влітку і восени 1941 р. під час битви за Україну моряки стояли на смерть біля Ізмаїла, Миколаєва, Херсона, Нікополя, Черкас, Канева, Ржищева, Трипілля, Києва, Чорнобиля, Лоева, Остра, Чернігова, прикриваючи найважливіші фронтові й армійські переправи військ Південно-Західного напрямку.

Дніпровська флотилія, створена у 1919 р., відзначилась ще під час громадянської війни й іноземної інтервенції. За роки довоєнних п'ятирічок вона була оснащена новою технікою і стала міцним оперативним з'єднанням Військово-Морського Флоту. В червні 1940 р. Дніпровська флотилія була розформована, і її частини і бойові кораблі ввійшли до складу новоутворених Пінської і Дунайської флотилій. Перша залиши-

¹ «Красная звезда», 22 липня 1945 р.

² Доповіді на п'ятій історико-тактичній нараді ВМС ФРН. Додаток до журналу «Маріне Рундшау», вересень 1962 р. Переклад з німецької мови. Центральне науково-перекладне бюро ВМФ СРСР, 1963 р.

лась на ріках Дніпровського басейну, друга зосередилась в Ізмаїлі на Дунаї³. В 1941 р. ці флотилії діяли в складі військ Південно-Західного й Південного фронтів, які боролись за Радянську Україну⁴.

Моряки Пінської флотилії під командуванням контр-адмірала Д. Д. Рогачова з перших же днів війни разом з військами Західного фронту вступили в боротьбу з ворогом на Дніпро-Бузькому каналі і Прип'яті. В Києві, Дніпропетровську, Чернігові і Гомелі річкові транспортні судна переобладнувались на грізні бойові кораблі, а вчорашні капітани річкових суден ставали командирами канонерських човнів, сторожових кораблів і катерів. Коли виникла загроза прориву ворога до Дніпра, флотилія поповнилась 49 бойовими кораблями.

В середині липня 1941 р. німецько-фашистські війська ціною величезних втрат досягли р. Ірпінь, вийшли на підступи до Києва і водночас оволоділи Бобруйськом. З цього часу бойові дії моряків-дніпровців були зв'язані головним чином з оборонними діями військ Південно-Західного фронту на Україні і героїчною обороною Києва. За вказівкою Народного комісара Військово-Морського флоту і начальника Генерального штабу Червоної Армії на 14 липня були сформовані Прип'ятський, Березинський і Дніпровський загони річкових кораблів⁵. Ці загони прикривали підступи до Києва по Прип'яті, Березині й Дністру, а у вересні брали безпосередню участь у обороні Києва. З 13 липня в столиці перебував штаб флотилії.

До середини серпня кораблі Прип'ятського загону під командуванням капітан-лейтенанта К. В. Максименка спільно з частинами 75-ї стрілецької дивізії і Мозирського укріпленого району надійно утримували прирічкові фланги Південно-Західного і Західного фронтів, здійснювали сміливі вилазки по Прип'яті в тили ворога, знищуючи живу силу і техніку⁶.

Березинський загін діяв на бобруйському напрямку, підтримуючи частини стрілецького корпусу генерала Л. Г. Петровського. 26 липня стало відомо, що гітлерівці біля Паричів переправляють війська, готуючись до наступу на Жлобин, Гомель і обхід Києва з півночі. В ніч на 27 липня загін кораблів під командуванням киянина М. Ф. Пецуха прорвався на 12 км в розташування ворога до хутора Воротень, зайняв вигідну позицію, обстріляв скупчення військ, розбив міст, підірвав склади пального і боеприпасів, знищив десятки автомашин і бронемашин. За цей подвиг М. Ф. Пецуха нагородили орденом «Червоного Прапора»⁷.

В кінці липня, коли гітлерівці, рвучись до Києва, намагались заволодіти найважливішими переправами біля Ржищева, Трипілля, Канева, радянське командування дало наказ зосередити біля цих переправ кораблі Дніпровського загону⁸.

31 липня почались бої за Трипілля. Тут були зосереджені з радянської сторони монітор «Флягін» і два канонерських човни, якими керував старший лейтенант А. Діденко. Вони прикривали відхід наших військ на лівий берег Дніпра. Протягом дня було відбито понад 20 ворожих атак, під час яких знищено десятки автоматників.

³ Центральний державний архів Військово-Морського Флоту СРСР (далі — ЦДА ВМФ СРСР), ф. 701, оп. 06020, спр. 7.

⁴ Архів Історичного відділення ГШ ВМФ, спр. 128, арк. 135, спр. 750, арк. 59.

⁵ Там же, спр. 44, арк. 11—12.

⁶ Там же, арк. 20, 21.

⁷ Там же, спр. 46, арк. 10—14; ЦДА ВМФ СРСР, ф. 3, оп. 2206, спр. 7, арк. 7, 8, 52, 53.

⁸ Архів Історичного відділення ГШ ВМФ, спр. 129, арк. 125, 130.

З великим напруженням діяли бойові групи кораблів біля Ржищева, Ходорова і Канева з 1 по 15 серпня. Наші кораблі «Жемчужин», «Верный», «Передовой» прикривали переправу військ до повного їх відходу⁹. 16 серпня дніпровці прикривали відхід військ лівого флангу Південно-Західного фронту. Як заявив заступник начальника оперативного управління штабу М. Д. Захватаєв, вони «блискуче виконали завдання взаємодії з сухопутними військами і показали зразки бойової підтримки військ фронту, що прикривали переправу»¹⁰.

Генерал-полковник Гальдер, начальник генштабу сухопутних військ німецької армії, 8 серпня записав у своєму щоденнику про ці події: «6-а армія дуже повільно просувається до Києва. Артилерія противника з східного берега не дає просуватися нашим наступаючим частинам. Чинять також опір монітори противника (Дніпровський загін кораблів.— І. Л.)»¹¹.

Після виконання свого завдання Дніпровський загін опинився відрізаним від Києва німецько-фашистськими військами, що вийшли до правого берега Дніпра — від Черкас до Пирогово. Шлях до Чорного моря теж був відрізаний. Ворог вважав, що наші кораблі попали в пастку, але він передчасно торжествував. Дніпровці прорвались 17—18 серпня з району Канева в Київ, щоб продовжувати боротьбу¹².

Ворог намагався обійти Київ з півночі. Командування фронту віддало наказ зосередити основні сили флотилії північніше Києва. В цей час ситуація на фронті різко змінилася. 23 серпня німецько-фашистські війська просунулись на 30 км на схід, захопили Печкінський міст і окупиновський плацдарм на лівому березі Дніпра. Треба було якою-небудь знищити Печкінський міст і зірвати ворожу переправу¹³. Завдяки героїзму наших моряків 24 серпня міст був розбитий, переправа ворожих військ припинилась. У цьому бою відзначились командир корабля «Верный» О. Ф. Терехін, боцман Л. Щербина, які посмертно нагороджені орденом Леніна¹⁴.

З 21 по 30 серпня більше 50 кораблів і катерів флотилії забезпечували відхід 5-ї армії через переправи Прип'яті і Дніпра. Коли це завдання було виконане, 31 серпня флотилія здійснила прорив через ворожий вогонь і вийшла до Києва. В телеграмі Воєнної Ради фронту командуванню флотилії від 2 вересня вказувалось: «Завдання вами виконані в дусі традицій радянських моряків. Достойних представляйте до нагороди». Більше 150 матросів, старшин і офіцерів було представлено до нагороди¹⁵.

З великою відвагою діяв біля Остра невеликий загін В. М. Добржинського. 24 серпня моряки, зайнявши позицію на правому березі Десни біля переправи, розгромили передові загони автоматників і декілька танків, що наблизились до мосту. Загін втратив у бою третю частину свого складу, але завдання виконав: наступ ворога було затримано.

У бою відзначився розвідник киянин Іван Шафранський, відділення якого добуло важливі дані про розташування сил противника в Карпівці.

⁹ Архів Історичного відділення ГШ ВМФ, спр. 44, арк. 32.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 10, арк. 62.

¹¹ «Военно-исторический журнал», 1960, № 8, стор. 85.

¹² Архів Історичного відділення ГШ ВМФ, спр. 44, арк. 33—35, спр. 5, арк. 24.

¹³ Там же, арк. 41, 42.

¹⁴ Там же, арк. 42, 44; спр. 5, арк. 101; ЦДА ВМФ СРСР, ф. 3, оп. 2206, спр. 9, арк. 155, 165.

¹⁵ Там же, спр. 24, 125, арк. 91.

В кінці серпня на Десні бойові кораблі «Смоленск» і «Витебск», канонерські човни «Смольный» і «Белорусс», сторожові кораблі і бронекатери більше двох неділь допомагали військам Південно-Західного фронту утримувати позиції на Десні. 245-а і 63-я стрілецькі дивізії 21-ої армії біля с. Шестовиця були відрізані від переправ. Група кораблів під командуванням Б. О. Юшина раптовим ударом вибила гітлерівців із Шестовиці і 10 вересня переправила ці дивізії на лівий берег Десни. Велику допомогу кораблі подали 193-й і 194-й стрілецькій дивізіям 5-ї армії при переправі через Десну в районі Слабино—Козероги¹⁶.

Під час оборони м. Остра відзначився екіпаж сторожового корабля «Пушкин», яким командував лейтенант киянин П. Ф. Лясовський.

Більше двох діб вели нерівний бій з фашистськими танками відважні моряки. Коли корабель був пошкоджений, екіпаж продовжував вести боротьбу на суші. В цьому бою загинув вірний син Радянської Вітчизни П. Ф. Лясовський¹⁷.

З 6 серпня моряки-дніпровці брали участь у боях за Київ. Тоді була сформована Київська група бойових кораблів у складі канонерських човнів «Кремль», «Трудовой», моніторів «Флягин», «Смоленск» та ін. під командуванням капітана 3-го рангу С. Є. Палечека¹⁸. Зайнявши бойові позиції на лівому березі в районі Жукова острова, Осокорків, Вишеньки, ця група під час ворожих атак з півдня знищувала танки, артилерійські і мінометні батареї, живу силу противника. Корабельній артилерії відводились ті цілі, які не могла подавити наша польова артилерія.

Монітори і канонерські човни, озброєні гаубичною і далекобійною морською артилерією, понад дві неділі допомагали нашим частинам відбивати численні атаки ворога на південному фланзі оборони Києва. З 10 по 21 серпня гітлерівці вели систематичний обстріл 147-ї стрілкової дивізії, міняючи вогневі позиції в районі Віти Литовської. З спостережних пунктів дивізії через географічні особливості місцевості ніяк не можна було визначити точні координати батарей ворога. І тут допомогли моряки. Замаскувавши монітори і канонерські човни на лівому березі Дніпра напроти Віти Литовської, моряки пильно спостерігали за противником. Коли ворог відкрив вогонь по бойових позиціях 147-ї дивізії, кораблі вдарили з флангу і подавали далекобійні гармати, які встигли дати тільки декілька пристрілювальних залпів¹⁹. З такою ж високою майстерністю діяли й інші кораблі на південному фланзі оборони Києва.

Боротьба за Київ особливо загострилась на початку вересня. Гітлерівське командування, зупинивши наступ на Москву, перекинуло 2-у польову армію і 2-у танкову групу на південь, щоб досягти Десни на широкому фронті від Новгород-Сіверського до Чернігова і тим самим створити загрозу всьому правому флангу Південно-Західного фронту, а отже, і Києву з півночі. Тим часом на Кременчуцькому плацдармі правого берега Дніпра зосереджувались головні сили 17-ї польової армії і 1-ї танкової групи німецько-фашистських військ²⁰. Ці частини гітлерівців, а також ті, що були біля Новгород-Сіверська, з'єднавшись в районі Ромнів, створювали загрозу оточення військ Південно-Західного фронту, які оборонялись на київському виступі між Дніпром і Десною.

¹⁶ Архів Історичного відділення ГШ ВМФ, спр. 6, арк. 28, 33, 57, 103, 104.

¹⁷ ЦДА ВМФ СРСР, ф. 3, оп. 2418, спр. 1, арк. 143, 144.

¹⁸ Архів Історичного відділення ГШ ВМФ, спр. 44, арк. 29; спр. 4, арк. 20.

¹⁹ Там же, спр. 4, арк. 48, 51, 56, 60; спр. 6, арк. 104, 108.

²⁰ Великая Отечественная война Советского Союза, М., 1965, стор. 89—90.

В той час, коли кораблі флотилії, зосереджені на північному фланзі оборони Києва, допомагали частинам 37-ї і 5-ї армій стримувати ворога на Дніпрі, на південний фланг щодня посилялись моряки на допомогу армійським частинам, ополченням. В районі Голосієвого лісу і станції Кобижча діяли загони моряків (1300 чол.) під командуванням капітана Гальченка і майора В. М. Добржинського²¹. Ці загони боролись з небаченою відвагою і героїзмом. На смерть стояли моряки загону Гальченка, прикриваючи південні підступи до міста. Останніми залишали Київ 19 вересня ті з них, хто залишився в живих.

Командування Південно-Західного фронту в момент, коли гітлерівці рвалися до Ніжина, вирішило затримати їх на лінії Остер — Ніжин, щоб виграти час для відводу наших військ на лівий берег Дніпра і почати прорив з оточення²². Південніше Ніжина знаходились частини, які відійшли від Дніпра і Десни, прикордонні дивізії і два бронепоезди. 14 вересня сюди прибув загін моряків майора В. М. Добржинського численністю в 850 чол. В середині дня 14 вересня передові загони німецько-фашистських військ захопили ст. Заворичі і Бобрик і взяли курс на Гоголево. Створилась загроза аеродромному вузлу Бориспіль — Бровари. Два бронепоезди опинились відрізаними від Києва.

Перед моряками і прикордонниками було поставлене завдання вибити гітлерівців із Заворичів і Бобрика, розчистити шлях на Київ для бронепоездів, ліквідувати передові загони ворога біля Гоголева.

В ніч на 15 вересня три роти моряків при підтримці артилерії 4-ї дивізії прикордонних військ навальною атакою оволоділи станціями Заворичі і Бобрик. Протягом чотирьох діб вони міцно тримали цю дільницю, прикриваючи шлях на Бровари — Бориспіль. Наші бронепоезди змогли відійти до Броварів. За цей час моряки відбили десятки ворожих атак, знищили сотні гітлерівців, десятки танків і бронемашин.

На ранок 18 вересня в загоні залишилось менше третьої частини особового складу, закінчувались боеприпаси і продовольство. Атаки ворога не припинялись. Після бою живими залишились лише 27 моряків. Смертю героя загинув і В. М. Добржинський. 18 вересня загін, виконавши бойове завдання до кінця, відійшов за наказом командування в Бориспіль²³.

А на слідуючий день до Борисполя відійшли всі частини Червоної Армії, які захищали Київ. Моряки, підірвавши бойові кораблі, останніми залишили місто і береги рідного Дніпра.

Так закінчилась двохмісячна епопея героїчної оборони Києва, учасниками якої були й моряки-дніпровці. Оцінюючи значення і роль флотилії в боях за Україну, Воєнна Рада Південно-Західного фронту 10 вересня 1941 р. відзначала: «Пінська флотилія у боротьбі з німецькими фашистами показала і показує зразки мужності й відваги, не шкодуючи ні крові, ні самого життя за Батьківщину»²⁴.

З такою ж відвагою, як і дніпровці боролись і моряки Дунайської флотилії під командуванням контр-адмірала М. Й. Абрамова. Разом з частинами 14-го стрілецького корпусу і 95-ї та 79-ї прикордонних загонів моряки-дунайці захищали кордони Дунаю від гирла Пруту до Чорного моря. На відміну від Дніпровського басейну на Дунаї противник мав значні сили — румунську річну дивізію (7 моніторів, 3 плавучі великокаліберні батареї, більше 50 бронекатерів і сторожових катерів)

²¹ Архів Історичного відділення ГШ ВМФ, спр. 44, арк. 51; спр. 7, арк. 12.

²² Там же, спр. 5, арк. 66.

²³ Там же, спр. 44, арк. 51, 52.

²⁴ ЦДА ВМФ СРСР, ф. 3, оп. 2418, спр. 1, арк. 127, 128.

Основні кораблі противника були значно краще озброєні порівняно з Дунайською флотилією²⁵.

Незважаючи на великі труднощі, флотилії і сухопутні з'єднання і частини вміло взаємодіяли між собою при проведенні наступальних і оборонних операцій.

Кораблі флотилії, зосереджені у трьох бойових групах біля Рени, Ізмаїла і Вилкова, з 22 червня по 19 липня разом з береговими батареями і польовою артилерією надійно прикривали наші стрілецькі частини на правому березі Дунаю. У перші ж дні війни були виставлені мінні загородження перед Галацем і Тульчею, які прикривались кораблями і береговими батареями, що було серйозною перешкодою для кораблів противника.

З 22 червня по 18 липня частини 14-го стрілкового корпусу при підтримці кораблів і берегових батарей Дунайської флотилії зірвали більше 100 спроб військ ворога форсувати Дунай. Ворожі кораблі при кожному виході з Галаца і Тульчі обстрілювались артилерійським вогнем флотилії і сухопутних військ і повертались до своїх баз з великими пошкодженнями. В боях особливо відзначились екіпажі моніторів «Жемчужин», «Железняков», «Мартынов», «Ростовцев», «Ударный» і других кораблів, а також берегові батареї флотилії. Стійка оборона наших військ на 100-кілометровій ділянці Дунаю забезпечувала надійне прикриття одеського напрямку. Лише різке погіршення становища на Південно-Західному фронті і на суміжних флангах Південного фронту, в середині липня форсування противником р. Прут південніше Кагула створило загрозу оточення ділянки Південного фронту і змусило відвести частини 14-го стрілецького корпусу з Дунаю на Дністер. Разом з цим з Дунаю були відведені кораблі і частини Дунайської флотилії. 19 липня флотилія, з боями прорвавшись з району Ізмаїла в Чорне море, здійснила незвичайний для річкових суден перехід морем і в повному складі прибула в Одесу. Так завершився перший етап бойових дій флотилії на Дунаї.

На початку серпня війська Південно-Західного фронту, ведучи оборонні бої на лінії Київ — Кременчук, відходили на лівий берег Дніпра. На правому фланзі Південного фронту гітлерівці рвались до Кіровограда, Кривого Рога і одночасно хотіли оволодіти Дніпропетровськом і Запоріжжям, відрізати від переправ війська Південного фронту, розчленити їх на ізольовані частини, притиснути до Чорного моря і знищити. Німецько-фашистські війська вийшли на підступи до Вознесенська з півночі і північного заходу. Виникла загроза виходу їх безпосередньо до Одеси і на правий берег Південного Бугу. В той же день командуючий військами Південного фронту генерал армії І. В. Тюленев поставив перед моряками завдання — прикрити на переправах від Миколаєва до Вознесенська відхід 9-ї і 18-ї армій з заходу за Південний Буг. Частина флотилії прикривала переправи на Дніпрі від Нікополя до Херсона²⁶.

З 8 по 14 серпня кораблі флотилії з великим напруженням сил виконали завдання командування. 10 і 11 серпня артилеристи «Ударного», «Железнякова» та інших кораблів стримували жорстокі атаки танків і самохідної артилерії ворога в районі Троїцького. 12 серпня німецько-фашистські війська вийшли на підступи до Варварівського мосту з заходу. В тій же час гітлерівці рвались до Миколаєва з півночі. 12 і 13 серпня кораблі дали рішучу відсіч спробам ворога зірвати переправу військ 9-ї армії, яка відходила до Миколаєва²⁷. В ніч на 14 серпня

²⁵ ЦДА ВМФ СРСР, ф. 701, оп. 06020, спр. 7, арк. 2.

²⁶ Архів Історичного відділення ГШ ВМФ, спр. 6535, арк. 50, 51.

²⁷ Там же, спр. 119, арк. 34, 35.

Миколаїв був залишений нашими військами. Довелось відійти в Херсон і кораблям. Там наших військ не було. 18-а армія вела бої в районі Нікополя, а 9-а — відійшла до Дніпра на північний схід від Херсона. Оборона Дніпра від Цурюпінська до Збурівки лягла на плечі Дунайської флотилії.

16 серпня почались бої за Херсон, гарнізоном якого командував капітан 3-го рангу К. М. Балакірев. Хоч сили були нерівні, гарнізон відбив шалені атаки передових загонів фашистських військ, які відкотились на вихідні позиції. 17 серпня штурм відновився. Особливо напруженим був слідуючий день. На одного захисника міста припадало 20 гітлерівців. Протягом дня було відбито 15 атак ворога. Артилеристи кораблів вели вогонь по противнику, знищуючи танки й самохідні гармати, знищуючи живу силу²⁸. Ввечері 18 серпня командування Південного фронту віддало наказ про залишення Херсона. Протягом двох годин дивізіон бронекатерів під командуванням капітан-лейтенанта І. К. Кубишкіна переправив героїчних захисників міста на лівий берег Дніпра. З 18 по 31 серпня при допомозі Дунайської флотилії і суден Дніпровського пароплавства на лівий берег переправились всі війська Південного фронту. Від Запоріжжя до Херсона фронт стабілізувався. Флотилія підтримувала сухопутні війська біля Нікополя і на ділянці від Цурюпінська до Козачої Лопані²⁹. Більше трьох неділь до 24 вересня моряки-дунайці залишались на Нижньому Дніпрі, підтримуючи війська 9-ї і 18-ї армій Південного фронту і частини Тендровської бойової дільниці берегової оборони Чорноморського флоту. Збереження Тендри в наших руках мало велике значення при забезпеченні комунікацій з Одесою, яка була в осадному становищі.

Різка погіршилась обстановка на Лівобережній Україні в зв'язку з оточенням військ Південно-Західного фронту і наступом німецько-фашистських військ на Харків, Донбас. Наступ німців з каховського плацдарму на Мелітополь змусив війська Південного фронту залишити лівий берег Дніпра. 24 вересня флотилія за вказівкою командування відійшла в Севастополь³⁰.

Пізніше, в жовтні — листопаді 1941 р. моряки-дунайці брали участь в боях за Керченський півострів і Керч. Частина кораблів, яка прикривала 18-у армію біля Нікополя, була відрізана від Чорного моря. Ці кораблі були зірвані особовим складом при відході 18-ї армії.

Таким чином, майже два місяці моряки-дунайці разом з воїнами Південного фронту мужньо боролись з ворогом на Південному Бугу і Нижньому Дніпрі, до кінця виконуючи свій святий обов'язок. Як і дніпровці, вони були вірними помічниками Радянських військ в боях за Україну в тяжкій першій місяці Великої Вітчизняної війни.

В наступний період війни моряки-дніпровці і дунайці боролись з ворогом на Чорному і Азовському морях, брали участь у битві на Волзі, визволяли Білорусію, Польщу, частина з них дійшла до Берліна. За мужність і високу бойову майстерність Дніпровська флотилія нагороджена орденами Червоного Прапора і Ушакова, на бойовому прапорі Дунайської флотилії ордени Червоного прапора, Нахімова і Кутузова³¹. В переможні травневі дні 1945 р. на Одері, Шпрее і Дунаї, в Берліні і Відні поряд з овіяними бойовою славою прапорами Радянської Армії майоріли прапори Військово-Морського Флоту СРСР.

²⁸ Архів Історичного відділення ГШ ВМФ, спр. 6535, арк. 59.

²⁹ Там же, спр. 254, арк. 25, 26.

³⁰ Там же, спр. 7, арк. 30—34, спр. 191, арк. 16.

³¹ Боевой путь Советского Военно-Морского Флота, М., 1964, стор. 619, 620.

Інтернаціональні зв'язки та дружба народів у період Великої Вітчизняної війни

БОЙОВА ВЗАЄМОДІЯ РАДЯНСЬКИХ І ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВОЇНІВ І ПАРТИЗАНІВ

І. Я. ЖУЧЕНКО

Зародження і розвиток бойової співдружності Радянської Армії й чехословацьких військ у роки минулої війни невід'ємні від діяльності КПРС та КПЧ. Обидві братні марксистсько-ленінські партії, керуючись принципами пролетарського інтернаціоналізму, робили все можливе, щоб об'єднати зусилля радянського й чехословацького народів для розгрому фашистських агресорів.

В суворі часи наступу гітлеризму КПЧ виявилася найбільш патріотичною силою в своїй країні і робила все можливе, щоб відвернути небезпеку фашистської окупації, всіляко підтримувала ідею зміцнення зв'язків з СРСР. Та буржуазний уряд країни відмовився тоді від запропонованої СРСР допомоги й прийняв ганебні умови Мюнхенської угоди. У жорстоких умовах фашистської окупації КПЧ очолила боротьбу проти окупаційного режиму. Саме під впливом політики КПЧ чехословацький емігрантський уряд у Лондоні уклав 18 липня 1941 р. з Радянським Союзом угоду про спільні дії у війні проти Німеччини.

Відповідно до угоди у лютому 1942 р. в м. Бузулуку Оренбурзької області було сформовано 1-й Чехословацький окремий батальйон на чолі з підполковником Л. Свободою. 56 комуністів становили партійну організацію батальйону, яка повела велику роботу по вихованню особового складу у дусі непримиренної ненависті до гітлерівців — окупантів Чехословаччини — та непорушної дружби з Червоною Армією¹. Чимало праці й уміння для згуртування першої чехословацької військової частини в СРСР, її бойової підготовки вклали радянські офіцери-інструктори, організовуючи навчання особового складу на основі статутів і настанов Червоної Армії.

До моменту прибуття на фронт (30 січня 1943 р.) батальйон складався з трьох стрілецьких, кулеметної, мінометної рот, роти протитанкових рушниць, взводів — саперного, зв'язку, розвідників-автоматників, управління та постачання. Його загальна чисельність досягала 979 чол.², зокрема, 125 громадян СРСР. Батальйон повністю був оснащений радянською зброєю. Це була перша іноземна військова частина, що вступила в бій проти фашистів спільно з Червоною Армією. Бойове хрещення вона дістала на Воронежському фронті біля с. Соколово (Харківська область), де спільно з частинами 25-ї й 62-ї гвардійських стрілецьких дивізій відбивала протягом 8—13 березня запеклі атаки піхоти й танків противника, що рвалися до Харкова. Саме в день виходу чехословацького батальйону зробили свій легендарний подвиг 25 гвардійців взводу лейтенанта П. М. Широніна (з 78-го стрілецького полку підполковника К. В. Білютіна), які, обороняючи залізничний переїзд, від

¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 41791, спр. 7, арк. 24.

² Людвик Свобода. От Бузулука до Праги, М., 1963, стор. 101.

били 3 атаки ворога, підтримувані 25 танками і 25 бронетранспортерами. 20 з 25 героїв у тому бою загинули³. Тоді Л. Свобода писав К. В. Білютіну: «Я і вся чехословацька частина, що билася на спільній з Вами ділянці фронту, не забудуть героїчних битв проти переважачих сил ворога. Ваша хоробрість і відвага ваших доблесних бійців служать нам прикладом»⁴.

Факт передання 1-го Чехословацького батальйону в оперативне підпорядкування гвардійських з'єднань свідчить про те, що радянське командування відносило цю військову частину до особливо заслужених частин Червоної Армії.

Через півтора року Герой Радянського Союзу поручик А. А. Сохор говорив: «Згадую перші бої, в яких ми стояли пліч-о-пліч з мужними бійцями Героя Радянського Союзу полковника Білютіна. Вони змогли зробити те, що нам здавалося неможливим, і, виконуючи наказ, тримати на вказаній лінії цілу німецьку дивізію... ми прагнули битися так, як вони. Прагнули і прагнемо»⁵.

1-й Чехословацький окремий батальйон в СРСР став ядром, навколо якого формувалася бригада, а згодом і армійський корпус, що брав участь у визволенні Чехословаччини.

У травні 1943 р. в м. Новохоперську розпочалося формування 1-ї Чехословацької окремої бригади переважно за рахунок словацьких солдатів, які переходили на бік Червоної Армії. Чисельність бригади становила 3,5 тис. чол. 169 були радянськими військовослужбовцями. На прохання чехословацьких властей вони тимчасово займали деякі командні посади через відсутність національних спеціалістів. Чехословацьким прогресивним силам, як і в час формування батальйону, довелося переборювати опір реакційних кіл уряду, які під різними приводами намагались не допустити появи цього військового з'єднання. Коли ж Закордонне бюро КПЧ домоглося згоди Державного Комітету Оборони на формування з'єднання, реакція почала настоювати на тому, щоб бригада була тільки піхотним з'єднанням з обмеженими бойовими можливостями, щоб на командні посади не допускалися комуністи та співчуваючі їм з числа солдатів та унтер-офіцерів, які відзначилися в боях під Соколовом або в радянських партизанських загонах⁶.

У відповідності до директиви Державного Комітету Оборони 1-а Чехословацька окрема бригада до осені 1943 р. була сформована у складі двох піхотних і танкового батальйонів, артилерійського та артилерійсько-зенітного дивізіонів окремих рот зв'язку та інших підрозділів⁷. На її озброєнні було: танків Т-34 — 40, Т-70 — 10; бронемашин — 10, автомашин — 22, гармат різних калібрів — 28, мінометів різних калібрів — 30, зенітних гармат і кулеметів — 10, ПТР — 42, ручних і станкових кулеметів — 93, автоматів — 512, самозарядних гвинтівок — 2158⁸.

Офіцерські кадри в основному поповнювалися за рахунок воїнів 1-го Чехословацького окремого батальйону, які належним чином виявили себе в боях. Понад 200 з них пройшли курс навчання у Рязанському піхотному, Смоленському артилерійському, Саратовському полковому військових училищах і стали опорою Закордонного бюро КПЧ

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945 гг., т. 3, М., 1961, стор. 121.

⁴ «Правда», 30 червня 1943 р.

⁵ K. I. Gottwald. Spisy, sv. XI, стор. 18.

⁶ Za Armadu Lidu. Sbornik dokumentu, Praha, 1960, стор. 213.

⁷ Там же, стор. 224.

⁸ Za svobodu Ceskoslovenska, sv. 1, Praha, 1961, стор. 301.

в його боротьбі за створення на території СРСР основи народної армії Чехословаччини.

У вересні бригаду відвідали керівники Закордонного бюро КПЧ на чолі з Кл. Готвальдом, який тоді у своєму виступі сказав: «Ви, артилеристи, маєте найкращу зброю, що її Вам дав Радянський Союз. Ваше найперше завдання полягає в тому, щоб навчитися майстерно володіти нею»⁹.

На початку листопада бригада, підпорядкована 38-й армії 1-го Українського фронту, взяла участь у визволенні Києва. Наступ її підтримували радянські танки й авіація. Увечері 5 листопада 1943 р. йшли бої на вулицях столиці Радянської України. Їх учасник чех І. Болдиш згадує: «Київ став для нас академією вуличних боїв. Київська битва — яскравий зразок бойової співдружності між народами Чехословаччини й могутнього Радянського Союзу»¹⁰.

Наступаючи пліч-о-пліч із радянськими воїнами, чехи і словаки виявляли зразки мужності й героїзму. Так, командир роти автоматників танкового батальйону А. А. Сохор 5 листопада повів своїх солдатів у атаку і захопив завод «Більшовик», знищивши на його території 3 протитанкові гармати, кілька кулеметних гнізд. Далі його рота, підтримана кількома танками, прорвалася вглиб оборони ворога і першою досягла вокзалу Київ-1 пасажирський, а вранці 6 листопада, продовжуючи наступ, вийшла з танками до Дніпра¹¹.

У боях за Київ воїни 1-ї Чехословацької окремої бригади знищили близько 600 фашистів, підбили 6 танків, 2 самохідні гармати, 1 літак, захопили 4 артилерійські батареї, 65 кулеметів, розбили 53 доти та кілька вантажних автомашин з піхотинцями¹².

Радянське командування високо оцінило дії Чехословацької бригади в боях за визволення столиці України. Президія Верховної Ради СРСР нагородила бригаду орденом Суворова 2-го ступеня, Л. Свободу — орденом Суворова 2-го ступеня, 139 найхоробріших чехословацьких воїнів — радянськими орденами й медалями¹³.

Після визволення Києва війська 1-го Українського фронту продовжували заглиблюватись на території правого берега Дніпра. Наприкінці грудня 1943 р. — в першій половині січня 1944 р. точилися запеклі бої під Білою Церквою. Ворог уперто відстоював зайняті позиції, даючи можливість своїм основним силам відійти в південно-західному напрямку. 4 січня з'єднання 50-го стрілецького корпусу, куди входила 1-а Чехословацька окрема бригада, успішно завершивши обхідний маневр, повністю очистила від фашистів Білу Церкву¹⁴.

Серед з'єднань, що відзначилися в тих боях, була і чехословацька бригада. Радянський уряд нагородив її тоді орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня, а 44 офіцерів та солдатів — радянськими орденами й медалями¹⁵.

Бойові подвиги особового складу бригади високо оцінили керівники Комуністичної партії Чехословаччини. У їхньому привітанні з призову нагородження говорилося: «Сміливі подвиги воїнів бригади, що б'ються пліч-о-пліч з Червоною Армією за свободу нашої батьківщини, з гордістю всіх народів Чехословаччини і дають усьому нашому

⁹ Za svobodu Československa, sv. 1, стр. 285.

¹⁰ Киевщина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945 гг., К., 1963, тор. 363.

¹¹ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 682525, спр. 69, арк. 204, 205.

¹² О. В. Моисеев. Великая битва на Днепре, К., 1963, стр. 202.

¹³ «Правда», 7 листопада 1943.

¹⁴ Архів МО СРСР, ф. 518, оп. 342953, спр. 1, арк. 61.

¹⁵ «Правда», 5 січня 1944 р.

народові вдома моральну підтримку в тяжкій боротьбі проти німецьких тиранів, ще більше зміцнюють нерозривний зв'язок з нашим вірним і могутнім союзником Радянським Союзом¹⁶.

У січні 1944 р. в м. Єфремові Тульської області за погодженням Державного Комітету Оборони було сформовано 2-у Чехословацьку окрему повітряно-десантну бригаду, а в березні того ж року проведено об'єднання останньої з 1-ою бригадою в 1-й Чехословацький армійський корпус. Радянське командування направило в корпус 25 кваліфікованих радянських офіцерів-інструкторів, крім тих, що там уж працювали. Протягом весни й літа 1944 р. за рішенням Державного Комітету Оборони, прийнятим відповідно до побажань чехословацької сторони, були створені 3-я піхотна та 1-а танкова бригади, 1-й винищувальний авіаційний полк, запасний полк чисельністю в 3 тис. чол. та інші частини й підрозділи 1-го Чехословацького армійського корпусу. На кінець серпня 1944 р. корпус складався з чотирьох бригад (дві піхотні, повітряно-десантна й танкова), п'яти артилерійських полків, кількох зенітно-артилерійських дивізіонів, чотирьох саперних і чотирьох батальйонів зв'язку та інших частин і підрозділів. Загальна чисельність його воїнів досягала 16 тис. чол., в тому числі 350 радянських військовослужбовців. Ідучи назустріч побажанню чехословацьких властей, радянське командування погодилося поповнити контингент курсантів у ряді військових училищ з числа військовослужбовців 1-го Чехословацького окремого корпусу¹⁷.

У липні 1944 р. корпус відвідали Кл. Готвальд та посол Чехословаччини в СРСР Зд. Фірлінгер. Останній тоді говорив: «Мене вражає швидкість, з якою було створено й укомплектовано корпус. Матеріальна частина — відмінна. В усьому цьому я бачу величезну підтримку Радянського уряду. Чехословацький армійський корпус в СРСР стане основою нашої майбутньої армії».

Сучасна військова наука неможлива без урахування колосального досвіду Червоної Армії. Цей досвід вивчатимуть усі академії світу, і перевага наших офіцерів полягає в тому, що вони діють пліч-о-пліч з Червоною Армією»¹⁸.

У вересні 1944 р. бойова співдружність радянських і чехословацьких військ вступила в новий важливий етап боротьби проти спільного ворога — фашистських загарбників. Відтоді Червона Армія розпочала визволення Чехословаччини. У складі 1-го, а пізніше 4-го Українських фронтів спільно з радянськими військами бився армійський корпус Чехословаччини. Щоправда, бойові можливості останнього не виходили за рамки виконання тактичних завдань, проте масштаби взаємодії двох братніх військ помітно виросли.

За рішенням Ставки Верховного Головнокомандування 38-а армія 1-го Українського фронту спільно з підпорядкованим їй 1-м Чехословацьким армійським корпусом, а також 1-а гвардійська армія 4-го Українського фронту з 8 вересня до 28 жовтня виконували Східно-Карпатську наступальну операцію, метою якої було подання допомоги Словацькому народному повстанню та визволення східних областей Чехословаччини, в тому числі Закарпатської України.

У тяжких кровопролитних боях тієї операції радянсько-чехословацьке братерство по зброї витримало серйозний іспит. Радянські війська й чехословацький корпус протягом 50 днів вели майже безперервні бої

¹⁶ За Armadu Lidu. Sbornik dokumentu, стр. 213.

¹⁷ Архів МО СРСР, ф. 230, оп. 15889, спр. 6, арк. 11, 155, 156; спр. 1, арк. 137, 176; ф. 340, оп. 28942, спр. 52, арк. 146, 159.

¹⁸ «Красная звезда», 26 липня 1944 р.

в дуже складних умовах гірсько-лісистій місцевості Східних Карпат. Кожний клаптик відвойованої у ворога території коштував багатьох жертв. Та незважаючи на труднощі, воїни самовіддано боролися, чесно виконуючи свій обов'язок. Непорушну вірність визвольним ідеями Великої Вітчизняної війни, ідеям інтернаціональної солідарності з народами Чехословаччини, що терпіли гніт під ярмом німецького фашизму, виявили в цьому наступі радянські воїни. Не шкодуючи крові й життя, боролися вони в Карпатських горах в ім'я якнайскорішого визволення братніх народів. Солдати чехословацького корпусу билися тоді, щоб якнайскоріше ступити на свою рідну землю.

Для успішного завершення Східно-Карпатської операції було використано значні сили й засоби. Досить сказати, що тільки в складі 38-ї армії діяло чотири стрілецькі, кавалерійські, три танкові корпуси, артилерійська дивізія прориву. З повітря їх підтримували чотири авіаційні корпуси 2-ї повітряної армії.

1-й Чехословацький армійський корпус усіма своїми частинами активно сприяв розв'язанню бойових завдань, поставлених перед військами 1-го і 4-го Українських фронтів. Беручи участь у наступі з першого й до останнього дня, корпус діяв на основних напрямках. Чимало чехословацьких офіцерів виявили тоді вміння керувати частинами й підрозділами в складних ліисто-гірських умовах. Унтер-офіцерський і рядовий склад продемонстрував добру бойову виучку й сміливість. У Східних Карпатах радянські й чехословацькі воїни діяли як справжні бойові побратими. Радянське командування було упевнене в тому, що чехословацькі бійці чесно виконуватимуть свій патріотичний і союзницький обов'язок, ніколи не ставило чехословацький корпус у нерівне положення порівняно з радянськими з'єднаннями. Воно виявляло постійне піклування про корпус, звертаючи особливу увагу на його зміцнення радянською артилерією, авіацією, танками.

Командуючий 38-ю армією генерал-полковник К. С. Москаленко на самому початку наступу посилив піхотні бригади 1-го Чехословацького армійського корпусу 1003-ю, 1516-ю гаубичними артилерійськими й 239-м, 242-м, 24-м мінометними полками. У ході боїв за головний Карпатський хребет на допомогу підійшли 135-а гарматна артилерійська бригада й дивізіон гвардійських мінометів. В останні дні вересня, коли радянські й чехословацькі з'єднання впритул підійшли до Дукельського перевалу, в оперативне підпорядкування 1-го Чехословацького армійського корпусу було передано 359-у стрілецьку дивізію. А в боях на ділянці Гавренець — Медведзє, що розгорнулися 12 жовтня, підійшли ще 39-а, 135-а гарматні артилерійські, а також гвардійська мінометна бригади¹⁹.

Така справді братня підтримка з боку радянського командування значно полегшила виконання бойових завдань і зберегла життя багатьом чехословацьким воїнам.

Дуже напружені бої розгорнулися за висоту 534. Основна трудність у її оволодінні випала на долю чехословацького з'єднання. Проте в найважчу хвилину підійшли частини 25-го танкового корпусу, 183-ї стрілецької дивізії та 11-ї гвардійської протитанкової бригади²⁰.

Висота 534 кілька раз переходила з рук до рук і врешті була зайнята батальйоном чехословацьких автоматників під командуванням Героя Радянського Союзу поручика А. Сохора. До кінця дня 12 вересня 1-й

¹⁹ Архів МО СРСР, ф. 430, оп. 15889, спр. 2, арк. 130—131, 134—135; ф. 1417, оп. 68041, спр. 8, арк. 31; ф. 393, оп. 9005, спр. 343, арк. 35.

²⁰ Д. Проєктор. Через Дукельський перевал, М., 1960, стор. 104—105.

Чехословацький корпус закріпився на південних схилах висоти і з підтримкою радянських частин вибив з неї фашистів.

Бої за висоту 534 — яскравий приклад стійкості й героїзму воїнів чехословаків, а також умілого керівництва штабу і всіх офіцерів. Л. Свобода керував боєм 12 вересня безпосередньо в бойових порядках передових підрозділів піхоти. Начальник штабу, командуючий артилерією, командири всіх частин діяли уміло й енергійно. Вони швидко реагували на зміну обстановки, застосовували сучасні доцільні рішення, весь час були разом з військами. Це і дало можливість захопити дуже важливу з тактичного боку висоту.

Східно-Карпатська операція сприяла дальшому єднанню воїнів двох братніх армій, зростанню їх взаємної поваги й довіри. Незабутнім для них прикладом виявлення почуття дружби стали дії радянського розвідника О. Карасьова. На полі бою він виявив трьох тяжко пораних чехословацьких солдатів, заховав їх у надійне місце, перев'язав рани, а вночі переніс у розташування своїх військ. За цей подвиг героя було нагороджено чехословацькою медаллю²¹.

В той час, коли частини 1-го Чехословацького армійського корпусу вели бої за визволення Словаччини, у радянському тилу йшло формування й навчання нових чехословацьких частин і з'єднань. Ще в жовтні 1944 р. у корпусі розпочали дії підрозділи хімізахисту, підготовлені з допомогою кваліфікованих радянських спеціалістів. У грудні в Перемишлі розпочалося формування 1-ї Чехословацької змішаної авіадивізії. Відповідальність за її створення, бойову й авіатехнічну підготовку особового складу було покладено на штаб 8-ї повітряної армії. В березні 1945 р. 1-а Чехословацька авіадивізія у складі двох винищувальних авіаполків (66 літаків ЛА-5) та одного штурмового авіаполку (34 літаки ИЛ-2) була готова до бойових дій. Протягом лютого—березня сформовано 3-ю й 4-у окремі піхотні бригади²².

Бойова співдружність радянських і чехословацьких військ виявлялась і в тому, що Радянський уряд забезпечував чехословацькі з'єднання найкращою й найсучаснішою на той час зброєю.

2 вересня 1944 р. від військової Чехословацької місії в адресу радянських військових органів надійшла перша заявка на доставлення народним повстанцям у Словаччину 1000 автоматів, 300 протитанкових рушниць, 400 кулеметів та іншої зброї з трьома бойкомплектами до кожного з них та 1000 кг вибухівки, а також іншого озброєння²³. Допомога зброєю подавалася і до цієї просьби. Так з початком повстання представництво Українського штабу партизанського руху при Військо-вій Раді 1-го Українського фронту викинуло з літаків партизанським загонам 146 вантажних мішків вагою 17 т з озброєнням, боеприпасами та іншим військовим спорядженням²⁴. Загалом до 12 вересня 1944 р. від чехословацької військової місії були заявки на доставку в Словаччину 1500 автоматів, 400 протитанкових рушниць, 1120 кулеметів, 5000 гвинтівок, 86 крупнокаліберних кулеметів, 1000 пістолетів, 1000 кг толу 20 тис. індивідуальних пакетів та іншої зброї й військового спорядження.

Спершу вантажі скидали з літаків, а після захоплення повстанцями аеродрому «Три дуби» літаки могли робити посадку. У зв'язку з проханнями про збільшення постачання зброї радянське командування

²¹ «Известия», 27 березня 1961 р.

²² Архів МО СРСР, ф. 430, оп. 15889, спр. 3, арк. 143, 147, 155; спр. 11, арк. 132, 195.

²³ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1960, стор. 187.

²⁴ ПА ЦП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 84, арк. 173.

виділило для цієї мети літаки із складу 4-го й 5-го авіаційних корпусів дальньої дії. В ніч на 5 вересня в район Зволена вилетіли 30 радянських літаків. 19 з них доставили на аеродром «Три дуби» 40 протитанкових рушниць і 13 800 патронів до них, 22 кулемети, 120 автоматів, 41 800 гвинтівкових патронів. Вся ця зброя наступного дня уже використовувалася в бою.

6 вересня в той же район вилетіло 32 літаки, 27 з яких вивантажили на «Три дуби» 168 автоматів, 72 протитанкові рушници, 30 кулеметів, 4 зенітні кулемети, 89 680 гвинтівкових та 157 140 автоматних патронів, 21 760 патронів до протитанкових рушниць та 9600 — до зенітних кулеметів. 7 вересня повстанці отримали 106 кулеметів, 216 автоматів, 24 протитанкові рушници, 1 зенітний кулемет, 602 кг толу, 750 тис. патронів. Загалом з 5 до 17 вересня 1944 р. радянські літаки доставили в Словаччину понад 600 автоматів, 329 кулеметів, 224 протитанкові рушници та ін. З розгортанням боротьби в Словаччину прибув 1-й Чехословацький авіаційний винищувальний полк²⁵. 17 та в ніч на 18 вересня він у повному складі, з усім спорядженням, боеприпасами, паливом та радіостанцією прибув на аеродром «Три дуби»²⁶. Це сприяло зміцненню протиповітряної оборони не лише аеродрому, а й усього повстанського району.

На просьбу Чехословацької місії в СРСР розпорядженням Ставки Верховного Головнокомандування від 13 вересня 1944 р. силами 5-го авіаційного корпусу дальньої дії було перекинуто на територію Словаччини 2-у повітряно-десантну бригаду 1-го Чехословацького корпусу. 17 вересня приземлилася оперативна група бригади у складі 12 чол. з двома радіостанціями. Тільки-но дозволила погода, почали прибувати транспортні літаки з особовим складом і вантажами. В ніч на 27 вересня приземлилося кілька рот з гарматами, мінометами, протитанковими рушницями. Прибулі одразу ж вступили в бій з німецько-фашистськими загартбниками, внаслідок чого ворога було відкинуто від Зволена на 30 км. Перекидання бригади тривало до 25 жовтня. Загалом за цей час у повстанський район радянські літаки доставили 1855 чехословацьких воїнів і понад 360 т вантажів, забравши в радянський тил 784 поранених та 12 т вантажів²⁷.

27 жовтня 1944 р. за умовами обстановки посадка радянських літаків у Словаччині припинилася. Для 2-ї Чехословацької повітряно-десантної бригади та для словацьких повстанців зброю, боеприпаси, медикаменти і т. ін. літаки скидали в райони, позначені умовними сигналами. Радянський уряд продовжував всебічно допомагати повстанцям не тільки зброєю, а й кадрами організаторів партизанського руху.

Дуже важливе значення в розвитку партизанського руху Словаччини мав вихід на її територію великих радянських партизанських загонів, а також передислокування сюди радянсько-чехословацьких організаторських груп. Ще 27 липня 1944 р. в районі Середньої Словаччини прибула організаторська партизанська група П. Величка. В ніч на 5 серпня перетнуло польсько-чехословацький кордон і вийшло у Східну Словаччину в районі Дукельського перевалу партизанське з'єднання В. Карасьова.

9 серпня на базу організаторської групи П. Величка прибула група О. Єгорова, 16 серпня — група Виянського та інші. Слідом за

²⁵ Архів МО СРСР, ф. 40, оп. 11519, арк. 159, 62, 63, 4, 186; ф. 236, оп. 2712, спр. 213, арк. 489.

²⁶ Советско-чехословацкие отношения..., стор. 200.

²⁷ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 212, спр. 213, арк. 489; спр. 105, арк. 349; спр. 106, арк. 62, 98, 274; спр. 108, арк. 33, 81; спр. 109, арк. 112.

з'єднанням В. Карасьова прибув загін В. Квітинського, встановив 17 листопада зв'язок з місцевим партизанським загonom у районі Дуклі й почав поповнюватися за рахунок солдатів та офіцерів, які тікали із словацької армії. В ніч на 16 серпня перетнув польсько-словацький кордон загін Л. Беренштейна, до якого в с. Теленівці приєднався гарнізон словацьких прикордонників. Тоді ж у Словаччину вступили загоны Курова й Маслова. 26 серпня з Польщі в Чехословаччину вийшло велике партизанське з'єднання М. Шукаєва.

Солдати словацької армії та місцеве населення допомагали партизанам установлювати зв'язок з підпільними організаціями Компартії Словаччини й місцевими національними комітетами, які забезпечували їх продуктами, одягом, зброєю, боеприпасами. Так, загін Пожарського через зв'язкових підпільної партійної організації отримав обмундирування, коней, зброю. Організаторська група А. Шагата, яка прибула 7 серпня на базу П. Величка, до 22 серпня виросла в загін, що складався з 96 чол.²⁸

В район Прешова з радянського тилу літаками ПО-2 було перекинуто партизанські організаторські групи Снежинського, Мартинова й Іванова, які одразу ж установили зв'язок з партизанською бригадою ім. Чапаєва й підготували посадочну площадку для літаків, які прибували із зброєю та боеприпасами.

«Перекинуті в Словаччину в середині липня 1944 р. перші партизанські загоны,— писав начальник Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкач,— знайшли підготовлений ґрунт для розвитку партизанського руху. Вони знайшли сильні комуністичні організації, які спільно з іншими демократичними організаціями згуртували навколо себе патріотично настроєні елементи й піднімали їх на боротьбу з ворогом. Народ і армія тепло, з ентузіазмом зустріли радянських партизанів. Швидко росли нові й нові загоны чехословацьких партизанів»²⁹.

У другій половині 1944 р. під керуванням чехословацьких комуністів визвольний рух у Словаччині охопив широкі верстви населення. Солдати словацької армії масово переходили на бік партизанів. Через організування скрізь національні комітети комуністи-підпільники здобували широкі можливості контактуватися з народом. «Опір словацького народу проти братіславського уряду зрадників,— зазначав Кл. Готвальд,— досяг такого ступеня, що його лакейську політику щодо Німеччини всіляко саботував не тільки народ, але й значна частина створеного німцями словацького державного й адміністративного апарату, включаючи й армію. Гітлерівські прислужники в Словаччині втратили будь-яку опору серед словацького народу. В Словаччині росте дух опору й народного повстання»³⁰.

У другій половині серпня у Східній і Середній Словаччині національні комітети в багатьох містах і селах вийшли з підпілля й почали захоплювати владу до своїх рук. Ширилися революційні настрої серед солдатів. Так, ще 15 серпня Зволеньський 3-й піхотний полк, який отримав завдання зайняти с. Буковець у Горному Погронні, замість боротьби з партизанами, постачав останніх продуктами й зброєю.

22 серпня взводний Ритношик з Мартинського гарнізону пригнав партизанам автомашину із зброєю й боеприпасами. 26 серпня екіпажі трьох танків того ж гарнізону, незважаючи на опір офіцерів, привели свої танки в розпорядження загону П. Величка. 27 серпня ротмістр Гру-

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-2, спр. 7, арк. 13.

²⁹ В. И. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945), К., 1961, стор. 338, 339.

³⁰ «Правда», 8 вересня 1944 р.

бонь вивів з Ружембероцької тюрми політичних в'язнів і разом з ними та групою солдатів пішов до партизанів.

Внаслідок масового переходу словацьких солдатів до партизанів, кількість останніх на кінець серпня досягла 8 тис. чол. Скориставшись тим, що увагу німецького командування приковували фронтові бої в Карпатах, партизанські загони в ніч на 29 серпня ввійшли в Банску-Бистрицю і до ранку ліквідували озброєні ворожі загони. Влада в місті перейшла до національного комітету. До вечора 30 серпня повстанці були вже господарями території в 15 тис. кв. км. Дії партизанських загонів та словацьких повстанців відвернули на себе увагу частин 86-ї й 108-ї дивізій СС, внаслідок чого були ослаблені удари гітлерівців по визволеному району.

2 вересня 1944 р. Комуністична партія Словаччини підготувала й надрукувала стотисячним тиражем заяву, якою закликала весь словацький народ до активної збройної боротьби проти нацистського режиму³¹.

У середині вересня 1944 р. в Словаччину прибув досвідчений радянський партизанський командир А. Н. Асмолов з групою оперативних працівників Українського штабу партизанського руху. 16 вересня рішенням ЦК Компартії Словаччини було створено Головний штаб партизанського руху в Словаччині, до складу якого ввійшли К. Шмідке, Р. Сланський, а потім і прибулий з Москви член Закордонного бюро КПЧ Я. Шверма. До складу штабу було включено й А. Н. Асмолова. Штаб очолив керівництво всіма партизанськими з'єднаннями й загонами Словаччини. Він здійснював також взаємодію з командуванням словацьких повстанських військ.

Водночас не припинялось передислокування в Словаччину партизанських з'єднань. 5 вересня сюди вийшла партизанська бригада чисельністю 600 чол. під командуванням Н. Прокопюка. Вона швидко включилася в активну боротьбу в районі Снина, Гуменне, Медзилабарце. 8 вересня на її базу приземлилася група Н. Волкова у складі 20 чол., а 13 вересня — група П. Морозова. Водночас із бойовими діями бригада допомагала сформовувати словацькі партизанські загони. До 25 вересня в цьому районі їх було створено 6 з 700 бійцями. У вересні на базу партизанського з'єднання Закарпаття, очолюваного Героею Радянського Союзу підполковником О. В. Тканком, десантувало кілька партизанських організаторських груп, зокрема Г. Володіна (11 чол.), В. Русіна (19 чол.), які швидко розросталися. Наприклад, група В. Русіна скоро стала загonom, а потім і з'єднанням. 28 вересня на базу А. Мартинова приземлився загін ім. Щорса (16 чол.) під командуванням В. П. Логвиненка. Через місяць загін налічував уже 92 чол. і вийшов у рейд по Словаччині³².

15 й 17 вересня на 17 км на північний захід від Кошіце десантував загін А. М. Садиленка у складі 39 чол., 19 вересня на аеродром «Три дуби» — група Петрова (12 чол.), 30 вересня за 20 км на північний схід від Нітри — група В. І. Максимова (14 чол.). 15 жовтня для дій у районі Ужгорода—Мукачєвого прибув загін Хоменка (22 чол.), а до с. Бабинєць 16 жовтня — загін Колодяжного у складі 19 чол. із зброєю й засобами зв'язку³³.

Перекидання організаторських груп тривало й надалі. Партизанські загони кількісно зростали день у день і мали у своєму складі в серед-

³¹ Густав Гусак. Свідетельство о словацком национальном восстании, М., 1969, стор. 370.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 977, арк. 6; од. зб. 1439, арк. 2, 7—11; од. зб. 635, арк. 2.

³³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 1000, арк. 31; оп. 1, од. зб. 84, арк. 155, 157, 147; од. зб. 96, арк. 71, 72; од. зб. 87, арк. 125.

ньому по 1000 і більше чоловік. А бригади під командуванням П. А. Величка та О. С. Єгорова були першими великими партизанськими формуваннями на території Чехословаччини, які мали у своєму складі по 2500 та 2800 чол.³⁴ Загалом же під час Словацького національного повстання діяло понад 100 словацьких і радянських партизанських формувань загальною чисельністю понад 35 тис. чол.

Протягом двох місяців партизани спільно з повстанськими частинами словацької армії утримували в своїх руках визволену територію в 15 тис. кв. км. Тут дислокувалась основна маса партизанських сил. Проте частина їх вела боротьбу і поза цим районом, діючи в тилу гітлерівських військ. Бойова активність партизанів змушувала ворога підтягувати до району повстання нові й нові сили. У жовтні 1944 р. він пригнав сюди близько 30 тис. чол., 180 танків, 40 бронемашин³⁵, внаслідок чого витіснив повстанців із зайнятого району, які разом з партизанами змушені були піти в гори, звідки завдавали ударів по фашистах аж до приходу частин Червоної Армії та 1-го Чехословацького армійського корпусу.

У другій половині 1944 р. серед керівників чехословацьких комуністів видатне місце займав тов. Г. Гусак. Ще 1943 р. він разом з К. Шмідке та Л. Новомеским створив нелегальний ЦК КП Словаччини, за ініціативою якого в грудні того ж року було організовано центральні органи антифашистського руху Опору в Словаччині та Словацьку національну раду, в якій Г. Гусак був одним з керівних діячів. Ці органи партії розгортали партизанський рух у Словаччині, спрямовували роботу серед антифашистів у армії та цивільного населення, піднімали народ на політичні й збройні виступи³⁶.

Радянський уряд і радянське військове командування з самих перших днів повстання подавали словацькому народові неоціненну допомогу, підтримували в ньому певність у перемогу. Основне значення для Словацького народного повстання мав переможний наступ Червоної Армії на всіх фронтах. Безпосередньою операцією, проведеною на допомогу повстанню, була Карпато-Дукельська операція. У тривалих і кровопролитних боях за прорив через Карпати Червона Армія й 1-й Чехословацький армійський корпус привернули до себе основні сили гітлерівців, що дозволило недостатньо озброєним загонам словацьких патріотів протягом 60 днів утримувати територію³⁷. В пам'яті учасників повстання ніколи не зітруться спогади про радянських товаришів по зброї. Матеріальна й технічна допомога, участь у боях радянських людей, усвідомлення того, що через Карпати йде армія-визволителька,— все це мало для повстанців величезне значення³⁸.

У січні 1945 р. 4-й Український фронт, до складу якого входив і 1-й Чехословацький армійський корпус, розгорнув наступ у північній Словаччині. У ті дні неодноразово за успішно проведені операції чехословацький корпус поряд із з'єднаннями Червоної Армії був відзначений наказами Верховного Головнокомандуючого, а 1-а і 3-а піхотні бригади корпусу стали називатися «Прешівськими». Безкорисливу матеріальну й військову допомогу радянський уряд подавав чехословацьким військам до кінця війни. Загалом вони отримали: 37 062 гвинтівки, 14 455 автоматів, 3 397 ручних і станкових кулеметів, 1427 протитанкових

³⁴ Густав Гусак. Назв праця, стор. 474.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. І, од. зб. 96, арк. 67.

³⁶ «Правда», 20 жовтня 1969 р.

³⁷ «Правда», 28 серпня 1969 р.

³⁸ О н д р е й К л о к о ч. Славная история словацкого народа.— «Социалистическая Чехословакия», 1969, № 8.

рушниць, 974 міномети і 626 гармат різних калібрів³⁹. Крім того, 1-му Чехословацькому армійському корпусу було виділено 585 автомашин, 100 літаків. Наприкінці березня 1945 р. радянський уряд видав Чехословаччині необхідне озброєння для 10 піхотних дивізій, а також погодився віднести за рахунок свого бюджету всі попередні витрати по грошовому утриманню й обслуговуванню чехословацьких військових частин, сформованих на території СРСР⁴⁰.

В усьому цьому, безперечно, виявлявся інтернаціоналізм Радянської держави, її щире прагнення по-братньому поділитися з своїми бойовими союзниками всім, чим вона володіла, хоч матеріальних лишків у той суворий час було обмаль.

Дальшому розвитку бойової співдружності радянських і чехословацьких військ сприяла Моравсько-Остравська наступальна операція 4-го Українського фронту (березень—квітень 1945 р.).

В останні дні війни чехословацькі війська взяли участь у Празькій операції 1-го, 2-го й 4-го Українських фронтів, внаслідок якої було розбито майже мільйонне угруповання ворога, повністю визволено Чехословаччину. В ті дні Червона Армія з різних боків завдала удару по Празі. На головному напрямку у складі 38-ї армії діяла 1-а Чехословацька танкова бригада. 9 травня Прагу було визволено. Водночас частини 1-го Чехословацького армійського корпусу самостійно або спільно з радянськими з'єднаннями визволили мм. Простеев, Ждирець, Гольчув-Єників та ін.

З усього вищесказаного видно, що бойова співдружність радянських і чехословацьких воїнів та партизанів зароджувалась у боях під Соколовом суворой зими 1942/43 років, міцніла під час визволення Києва, в карпатських операціях, у визволенні Чехословаччини, тобто загартувалась у суворому горнилі війни. У цьому зародженні й розвитку бойової співдружності двох братніх армій найбільш дійово виявилась інтернаціональна солідарність народів Радянського Союзу й Чехословаччини, які боролися проти спільного ворога, за свободу й соціальний прогрес. Ця бойова дружба стала важливим джерелом міцності й незламності їхніх соціалістичних завоювань, безпеки обох держав.

Дарма вороги соціалізму, передусім реакційні кола ФРН, США та інших країн НАТО намагаються розбити радянсько-чехословацьку дружбу, підірвати бойову співдружність Радянської Армії й Чехословацької Народної Армії. Неможливо порушити бойовий союз двох братніх народів, змусити чехословацький народ відкинути вирішальну роль Збройних Сил СРСР у визволенні його країни від фашистських окупантів, забути, що на чехословацькій землі в дні війни полягало 140 тис. радянських солдатів і офіцерів⁴¹, перекреслити славні сторінки героїчної боротьби багатьох тисяч чехів і словаків, які в лавах 1-го Чехословацького армійського корпусу й партизанських загонах проливали кров в ім'я світлого соціалістичного майбутнього своєї вітчизни.

³⁹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 174764, спр. 2, арк. 77; ф. 430, оп. 86043, спр. 138, арк. 123.

⁴⁰ Советско-чехословацкие отношения..., стор. 229—235, 239—240.

⁴¹ «Военно-исторический журнал», 1969, № 2, стор. 41.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА СПІВДРУЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТА УГОРСЬКОГО НАРОДІВ

Ф. С. РЕПРИНЦЕВ

Наприкінці січня 1942 р. солдати й офіцери угорської армії, які перебували в радянському полоні, «обговорювали питання про те, що повинні робити угорський народ і армія, щоб врятувати Угорщину від катастрофи і загибелі». Вони ухвалили звернення «До угорського народу і армії», в якому, зокрема, говорилося: «Хай прозвучить його (угорського народу — Ф. Р.) владний голос, що вимагає негайного припинення війни, негайного повернення угорської армії на Батьківщину»¹.

Починаючи з 1942 р. на сторону радянських партизанів починають переходити окремі солдати й офіцери, а згодом і цілі групи угорських військовослужбовців. Так, командир роти 42-го полку 105-ї піхотної дивізії Йожеф Майор, перейшовши в загін О. М. Сабурова біля ст. Навля Брянської області, заявив, що «він чесний угорець і має велике бажання воювати за щастя угорського народу, що він буде боротись поряд з партизанами за свій народ»².

Йожеф Майор чесно виконував свій обов'язок борця-інтернаціоналіста, а 27 травня 1943 р. в одній з листівок, надрукованих газетою «Партизанська правда», закликав угорських солдатів і офіцерів до боротьби з гітлерівцями³.

16 травня 1942 р. до партизанського з'єднання С. А. Ковпака влились 30 угорських антифашистів на чолі з лейтенантом Габаром Турчани, а 26 травня під час нічного бою за Путивль — ще кілька чоловік⁴. Угорець Пал Фелдеші, що тоді перебував у з'єднанні Ковпака, звернувшись до Сидора Артемовича, сказав: «Дозвольте мені подякувати вам від імені угорського народу за те, що, повіривши ось цим людям, ви врятували честь угорського народу»⁵. Окремі солдати й офіцери влітку 1942 р. переходили на бік партизанів Чернігівського і Сумського з'єднань⁶. В ніч на 22 жовтня 1942 р. під час нападу партизанських загонів ім. Дзержинського, ім. Будьонного та з'єднання С. А. Ковпака на гарнізон ворога в с. Шилінка Брянської області було взято в полон 43 угорці, багато з яких чесно пройшли з радянськими месниками довгий шлях боротьби і перемог⁷.

Перемога радянської зброї під Сталінградом, розгром 2-ї угорської армії на Дону (січень — лютий 1942 р.) створили сприятливі умови для піднесення антифашистського руху в Німеччині та країнах фашистського блоку. Посилились антифашистські настрої серед військ армій країн-сателітів. 1943 р. було зроблено перші спроби організації партизанської боротьби на території Угорщини та в окупованих її військами районах.

Так, 25 липня з цією метою до Закарпаття було відправлено 8 партизанів-угорців із з'єднання С. А. Ковпака. Їх було забезпечено всім необхідним, а комісар С. В. Руднев на мітингу, організованому з

¹ «Правда», 22 лютого 1942 р.

² А. Н. Сабуров. За лінійю фронту, Петрозаводск, 1965, стор. 241, 256—257.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 1002, арк. 1.

⁴ С. А. Ковпак. Солдаты малой земли, К., 1966, стор. 246—247.

⁵ Апрельский ветер, М., 1965, стор. 198.

⁶ З. А. Богатырь. В тылу врага, М., 1963, стор. 118.

⁷ Партархів Брянського обкому КПРС, ф. 1656, оп. 2, од. зб. 2, арк. 52—54; В. А. Андреев. Народная война, М., 1959, стор. 392—393.

цього приводу, сказав: «Ідіть до себе на Батьківщину, очолюйте народні маси, організовуйте партизанські загони і навалюйтесь на ненависного ворога. Боріться так, як ви боролись разом з нами»⁸. Протягом 1943 р. на території Польських Карпат і поблизу Варшави приземлилися на парашутах дві групи організаторів партизанського руху в Угорщині на чолі з відомими діячами угорського революційного руху Ріхардом Рожа і Дьєрдьом Кіліаном. На жаль, вони потрапили до рук гестапо⁹.

Вдалішою була діяльність організаторської групи, очолюваної ветераном угорського революційного руху, активним учасником боротьби за Радянську владу в Сибіру в 1918 р. Ференцом Патакі. Його група (7 чоловік) в ніч з 28 на 29 серпня 1943 р. висадилася на парашутах неподалік від сс. Драгово і Копошнев Хустського округу¹⁰. Незабаром Ференц Патакі за допомогою місцевого населення встановив зв'язки з підпіллям та хустськими партизанами, які збирали різні відомості про переміщення ворожих військ, розташування аеродромів тощо. Спираючись на окремі факти, вони накреслили схему укріплень ворога в Карпатах — «Лінії Арпада». Згодом, створивши партизанські осередки, які розгорнули антифашистську боротьбу в Хустському, Іршавському, Мукачівському та інших округах, Ференц Патакі разом з М. Дякуном виїжджає до Будапешта, де дістає необхідні для радянського командування відомості про фашистську Німеччину¹¹.

В лютому 1944 р. жандарми, встановивши місце зустрічі партизанів у Хусті, заарештували 300 чоловік, з них 33 було засуджено до смертної кари¹². У Будапешті до лабет гестапо потрапив і Ференц Патакі, якого фашисти за присудом військового трибуналу також стратили.

З виходом Червоної Армії на державний кордон УШПР у відповідності з спеціальною постановою ЦК КП(б)У від 17 червня 1944 р. велику увагу приділяв розвитку партизанського руху в Угорщині, Чехословаччині та Румунії. Він передавав досвід боротьби українських партизанів з окупантами, допомагав готувати кадри¹³. ЦК Компартії Угорщини надіслав в УШПР своїх представників тт. Ш. Ноградї, Н. Келлермана, Г. Ривеса, Й. Обеловського, Д. Раца¹⁴, які займалися добором особового складу організаторських груп, проведенням політвиховної роботи, брали участь у розробці планів розгортання партизанського руху в Угорщині, підготовці десантних груп, їх спорядженні та забезпеченні. Пізніше цією роботою займалися Д. Немеш, Ш. Сіклаї, Р. Гарашин, Х. Ференц та інші товариші. Навчившись мінно-підривній справі у Школі особливого призначення УШПР, що перебувала в Києві, угорці набували досвіду в з'єднаннях українських партизан. Багато з них добре зарекомендували себе в боях, за що були нагороджені медалями «Партизану Вітчизняної війни I ступеня». В київській партизанській школі угорці були уже в грудні 1943 р., в травні 1944 р. їх там

⁸ Ф. П. Шевченко. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні, К., 1950, стор. 74; С. В. Руднев. Щоденник про Карпатський рейд, К., 1948, стор. 81—82.

⁹ Д. Машо. Браття,— Герои бессмертия, М., 1964, стор. 110, 134—135; М. Лукач. Стойкость,— Мы — молодая гвардия, М., 1959, стор. 103.

¹⁰ Б. І. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 рр., Львів, 1963, стор. 343.

¹¹ Антифашистское движение сопротивления, М., 1962, стор. 285; «Закарпатська правда», 31 серпня 1963 р.; «Правда Украины», 4 квітня 1965 р.

¹² В. Русин. Тих днів слава не померкне.— Герої залишаються в строю, Ужгород, 1964, стор. 7.

¹³ В. І. Клоков. Допомога українського народу рухові Опору,— УІЖ, 1965, № 5, стор. 36.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-1, од. зб. 17, арк. 21, 63.

навчалось 89, а всього протягом 1944 р. пройшло підготовку 660¹⁵. На початку травня 1944 р. у районі Мукачєвого було висаджено організаторську групу у складі 11 чол. Під керівництвом начальника штабу (командир і комісар загинули) група, встановивши зв'язки з місцевим населенням, виросла в партизанський загін ім. Ватутіна¹⁶. Виходячи з того, що населення Угорщини перебувало під пильним наглядом німецьких і угорських фашистів, Закордонне бюро ЦК КП Угорщини запропонувало УШПР направити перші організаторські групи в промислові райони, де переважав робітничий клас.

Першою десантувалась на території Угорщини група на чолі з колишнім лейтенантом угорської армії Мартоном Сьоні, який пройшов підготовку в Школі особливого призначення УШПР, а досвіду боротьби з фашизмом набув на Волині у загоні польських партизан¹⁷. Його група складалася з 13 осіб — 10 угорців і 3 українців. Згідно з наказом начальника УШПР від 7 серпня 1944 р. вони повинні були десантуватися в районі м. Озд і розгорнути там диверсії на залізниці Хатван-Мішкольц. Але куркулі повідомили жандармерію про появу партизанів. 10 чоловік загинули під час бою з переважаючими силами ворога, а 3 були захоплені в полон¹⁸. Однак партизани знищили понад 30 угорських і німецьких поліцаїв та жандармів. Найдовше оборонявся радист, який, помітивши намагання фашистів заволодіти шифром, розгорнув радію і послав в ефір відкритим текстом повідомлення, що загін веде нерівний бій. Герой підірвав себе і ворогів, що наблизилися, зв'язаними докупки гранатами.

Згодом за наказом УШПР «для виконання бойових завдань на території Угорщини» двома групами з інтервалом у 7 днів висадився загін під командуванням Д. Усти, який пройшов партизанську школу в з'єднанні О. Ф. Федорова¹⁹. Протягом місяця (з 8 серпня до 6 вересня 1944 р.) цей загін (діяв у районі Мукачєвого) за рахунок місцевого населення зріс з 23 до 94 чол.²⁰.

15 серпня десантувався ще один угорський загін (командир — досвідчений український партизан І. С. Прищепа), який внаслідок ряду причин втратив понад половину особового складу, спорядження і боеприпаси. Тому 6 вересня 1944 р. він ввійшов до загону Д. Усти, який дістав ім'я Ф. Ракоці. До його складу входили представники українського, словацького, угорського, румунського та інших народів. До 26 жовтня месники пустили під укіс 7 ворожих ешелонів з живою силою, боеприпасами, військовим спорядженням, підірвали залізничний міст, спалили 2 вантажні й легкову автомашини, знищили 385 ворожих солдатів і офіцерів, 412 поранили і 267 захопили в полон²¹. За героїзм, виявлений у боротьбі з фашистами, командира загону Д. Усту було нагороджено орденом «Червона Зірка», а ряд партизанів — медалями²². Згодом командування загону ім. Ф. Ракоці у листі до ЦК ВКП(б) і Радянського уряду писало: «Від імені угорських партизан нашого загону ми висловлюємо вдячність народам Радянського Союзу,

¹⁵ П. Выходец. Они стали партизанами. — Освобождение Венгрии от фашизма, М., 1965, стор. 178; В. І. Клоков. Названа праця, стор. 36; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-17, од. зб. 17, арк. 21.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-2, од. зб. 379, арк. 1—6; оп. 62-22, од. зб. 40, арк. 47.

¹⁷ Архів комісії в справах колишніх партизан, спр. 84/4, арк. 2, 3—8, 15—28.

¹⁸ Информационный бюллетень Союза венгерских партизан, Будапешт, 1964, № XII, стор. 6.

¹⁹ О. Ф. Федоров. Остання зима, К., 1964, стор. 239.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-2, од. зб. 1223, арк. 9—11.

²¹ Там же, арк. 21.

²² Архів комісії в справах колишніх партизан, спр. 33/4, арк. 140, 151, 155, 160.

Комуністичній партії та УШПР за те, що вони дали нам можливість взяти участь у лавах партизан у великій боротьбі радянського народу за визволення людства від фашистських варварів, за створення вільної, незалежної, демократичної Угорщини. Обіцяємо й надалі, не шкодуючи свого життя, всіма силами боротися за остаточний розгром німецько-фашистських загарбників і їх помічників в Угорщині, бути вірними провідниками тісної дружби й союзу між угорським і радянськими народами»²³.

Третій загін у складі 14 осіб (5 українців і 9 угорців) було висаджено західніше м. Сігет (Трансільванія). Висадка була не зовсім вдала. До пункту зустрічі прийшли не всі десантники. До того ж, радист втратив живлення до рації, що позбавило партизанів змоги зв'язатися з УШПР. Вони почали боротьбу з ворогом. Героїзм і відвагу виявив комісар загону Іаас-Ковач Шандор, який ціною свого життя врятував товаришів від смерті²⁴. Командир І. Декань прийняв рішення рухатись на схід. 20 вересня в районі Орадея група вийшла в тили наших військ²⁵.

Для розвитку партизанського руху в Угорщині і збирання розвіданих у вересні 1944 р. було десантовано ще 4 організаторських групи²⁶. Перша з них під командуванням Я. М. Кузнеця, що десантувалась в 30 км на північний схід від м. Шальготаряна, відразу ж потрапила в оточення жандармерії. Однак їй вдалося вийти в Словачію, знищивши в боях до 40 солдат і офіцерів противника²⁷. Вдаліше пройшла вилазка групи (14 чоловік — 5 українців і 9 угорців) на чолі з М. Різдорфером, яка відразу ж після приземлення встановила зв'язок з УШПР і ввійшла в контакт з громадянами с. Сат-Шуготаг. У селі було створено антифашистську групу (8 чоловік). 11 нових бійців влилося до загону, який громив тили ворога²⁸.

УШПР вирішував завдання про шляхи дальшого розгортання партизанського руху на окупованих ворогом територіях. Він використав можливість переправити партизанські групи в Угорщину через територію Словаччини, де розпочалося антифашистське повстання. Так, у вересні 1944 р. до угорсько-словацького кордону вийшла група, очолювана майором В. М. Козловим. Встановивши зв'язки з місцевим населенням, вона швидко зростала і незабаром розділилася на 3 загони. Наприкінці 1944 р. у загоні «За Батьківщину» налічувалося 142 чол., ім. Сталіна — 167, ім. Ш. Петефі — 274²⁹. З 20 вересня 1944 р. до 25 січня 1945 р. партизани знищили близько 1,5 тис. ворожих солдат і офіцерів, велику кількість військової техніки, зруйнували лінії зв'язку, захопили численні трофеї. У тих боях особливо відзначились угорці Й. Фабри, Й. Денеш, Я. Раті та, українці Шебетовський, Степанюк, Шестов, Тихобаєв, Дорошенко, Мандрик, Новак та інші. Ефективно діяв на території Угорщини і Словаччини партизанський загін під керівництвом представника ЦК Компартії Угорщини Ш. Нограді. Його загін (60 чол.), сформований з угорських комуністів, що боролися з фашистами в словацьких партизанських загонах, в середині листопада прибув у район Шальготаряну. Тут він поповнився за рахунок тих, що

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-2, од. зб. 1223, арк. 26.

²⁴ Янош Герге. Партизан, — Герон бессмертны, М., 1964, стор. 180—200.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-2, од. зб. 267, арк. 5.

²⁶ Там же, оп. 62-1, од. зб. 1, арк. 119.

²⁷ Там же, оп. 62-2, од. зб. 571, арк. 4, 5, 7.

²⁸ Там же, од. зб. 267, арк. 9; од. зб. 952, арк. 1—12.

²⁹ Там же, ф. 62, оп. 62-2, од. зб. 470, арк. 1-а; ф. 108, оп. 108-1, од. зб. 1, арк. 6, 8, 27—28, 37.

ховались від мобілізації до армії Хорті. Незабаром Ш. Нограді встановив зв'язок з підпільним національним комітетом м. Лошонца, об'єднавши навколо себе патріотичні сили. В боях з ворогом відзначились також українські партизани, зокрема помічник командира загону Є. Лапшов, командир розвідки С. Рахманов, а також І. Шишкін, Ф. Рубцов та інші³⁰.

Таким чином, у серпні — жовтні 1944 р. організаторські групи провели значну роботу в тилу ворожих військ. Вони не тільки збирали відомості розвідувального характеру, але й нанесли німецьким й угорським військам значних втрат у живій силі та техніці. Вагомий вклад у розгортання боротьби на окупованих ворогом територіях проти фашистської Німеччини та їх сателітів зробили представники угорського народу, що входили до складу українських партизанських загонів.

³⁰ Архів Інституту Угорської партії трудящих (нині УСРП). Колекція партизанських документів, 8-а папка.

ДОПОМОГА БРАТНІХ РЕСПУБЛІК У ВІДБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

І. З. ЗАХАРОВ

Одне з головних джерел сили Радянської держави — незламна братерська дружба народів. Переконливим доказом її стала всенародна допомога республікам, які потерпіли від фашистської окупації. Відродження спустошених районів країни почалося ще до закінчення війни. В міру очищення радянської території від фашистської нечисті відбудовувались зруйновані міста і села, промислові підприємства, транспорт, сільське господарство.

Партія й Радянський уряд прийняли рішення про невідкладні заходи по відродженню господарства і культури визволених районів, що знайшло палку підтримку всіх трудящих. Розмах відбудовних робіт насамперед залежав від діяльності партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та інших організацій, які піднімали трудящі маси на самовіддану працю.

ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У піклувалися передусім про налагодження у звільнених районах нормального життя з моменту приходу в них Червоної Армії. Разом з передовими частинами радянських військ на Україну прибували партійні і радянські працівники, керівні кадри. На 3 листопада 1943 р. ЦК КП(б)У направив їх сюди близько 13 тис.¹

З їх допомогою відроджувались місцеві партійні, радянські і молодіжні організації, які організовували життя за радянськими законами і спрямовували зусилля трудящих на виконання відповідальних завдань відбудови.

Всі народи-брати допомагали трудящим України відроджувати промисловість, транспорт, сільське господарство, наукові й культурні заклади.

Тисячі кращих інженерів, майстрів-будівельників з Москви, Ленінграда, Свердловська, Новосибірська та інших міст піднімали з руїн Дніпрогес, заводи Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя. Понад 70 підприємств Ленінграда надсилали технічне обладнання для шахт

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 240, арк. 42.

і рудників Донбасу. Зокрема, завод «Електросила», розташований за 5 км від лінії фронту, будував генератори для Кадіївки й Дніпропетровська. У турбінному залі металургійного заводу м. Донецька встановлена меморіальна дошка з написом: «Турбогенератор в 5 000 кіловат, споруджений у Ленінграді в період блокади...»

Робітники Харківської трикотажної фабрики звернулись до колективу ленінградської фабрики «Красное знамя» з проханням допомогти відбудувати їхнє підприємство. У листі-відповіді ленінградці писали: «У нас з вами одне завдання: «В короткий строк і з тим же поривом, з яким веде бої Червона Армія, відбудувати наші підприємства. Для цього, відроджуючи свою фабрику, ми візьмемо найактивнішу участь у поданні всебічної допомоги і вам, дорогі друзі»². Вони надіслали харківським текстильникам 56 комплектів інструментів для майстрів, 10 пилок, 800 пружин і 100 заготовок та деталей для панчішних машин, 2 тис. гвинтів, 3 кг дроту для пружин, 250 дерев'яних шпυль та інші інструменти і приладдя³.

Гірники Чіатури послали для відродження рудників Нікопольського марганцевого басейну в травні 1944 р. 4 токарних і 1 стругальний верстати, 1 ковальський вентилятор з мотором, близько 2,5 тис. штук різного обладнання, 200 кг телефонного дроту, 100 кг паперу, 3 трансформатори, 100 різних бурів, 500 кг гвіздків, близько 300 слюсарних і монтерних інструментів тощо⁴.

Залізничники Грузії допомагали у відбудові залізниць. Лише Тбіліське залізничне депо до 15 квітня 1944 р. відремонтувало 64 паровози (частину з них — для залізниць України), а потім ще понад 200 — для вугільних трестів Донбасу. Крім того, робітники Тбіліського депо та інших підприємств Закавказької залізниці направили три паровозні поїзди разом з кваліфікованими залізничниками у визволені райони⁵.

Щоб налагодити нормальне життя, слід було відродити діяльність всіх культурних закладів. Трудність цього завдання розуміли трудящі всієї країни.

Чіатурці надіслали для бібліотек Нікополя 2,5 тис. книг⁶. Школярі Батумі зібрали для учнів м. Красний Луч 1 тис. підручників⁷. Піонери і школярі 22-ої та 25-ої шкіл Ашхабада установили листування з чернігівськими школярами і надіслали їм посилки з книгами і шкільним приладдям⁸.

Фашисти зруйнували і знищили на Донбасі 27 палаців культури, 286 клубів, 956 червоних кутків, 68 парків, 328 бібліотек з фондом близько 1,5 млн. книг⁹. Все це треба було відродити.

Трудящі далекої Колими встановили шефство над вугільними районами Донбасу. Вони зібрали для їх відбудови понад 1 млн. крб.

Учасники художньої самодіяльності «Дальстрою» та Карагандинського вугільного басейну виступали з концертами, збори від яких також надсилали Донбасу¹⁰.

Підтримка друзів допомогла трудящим Донбасу за півтора року відбудувати і обладнати 13 палаців культури, 195 клубів і 311 червоних

² Ленінград в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. II, Л., 1946, стор. 143.

³ Там же.

⁴ «Заря Востока», 1 травня 1944 р.

⁵ Там же, 15 квітня 1944 р.

⁶ «Заря Востока», 1 травня 1944 р.

⁷ Там же, 1 січня 1944 р.

⁸ Архів ЦК ВЛКСМ. Довідка про участь комсомольців і молоді Туркменії у Великій Вітчизняній війні, арк. 29.

⁹ Архів ВЦРПС, ф. 177, оп. 3, спр. 7, арк. 40.

¹⁰ Там же, ф. 201, 1944 г., спр. 1, арк. 62, 65; ф. 179, оп. 4, спр. 5, арк. 14.

кутків, 47 радіовузлів, 240 бібліотек з фондом 235 тис. книг, 58 кінопересувов. При клубах і палацах культури було створено 579 гуртків художньої самодіяльності з 10 тис. учасниками в них. За півтора року вони виступили з 3399 спектаклями і 696 концертами.

З братньою допомогою народів Радянського Союзу за вказаний період у Донбасі було відбудовано близько 1,3 млн. кв. м житлової площі і соціально-культурних установ, 1 123 гуртожитки, 344 бані, 257 пралень, 272 дезкамери, 334 майстерень, 582 дитячих ясел і садків, 844 їдальні, 922 магазини, 118 лікарень, 225 амбулаторій і поліклінік, 23 тубдиспансери і 376 медпунктів¹¹.

Допомога була подана також колгоспам, МТС, радгоспам визволених районів. За почином колгоспників і колгоспниць сільгоспартілей ім. Н. К. Крупської Виселківського району Краснодарського краю, с. Острецьово Родніківського району Іванівської області та «Искра» Богородського району Торьковської області — по всій країні розгорнувся рух всенародної допомоги відбудові суспільного і приватного господарства. Трудящі Поволжя, Уралу, Сибіру, Казахстану, Середньої Азії, Закавказзя та інших районів країни виділяли відродженням колгоспам машини, худобу, насіння, реманент, одяг, взуття, продукти харчування тощо.

Плідно впливало на відбудову сільського господарства України соціалістичне змагання із східними районами країни, зокрема колгоспами Азербайджану і Грузії. Виникненню змагання передували зв'язки, що встановилися в тяжку годину 1941 р., коли в Азербайджан з України евакуювались три машинно-тракторні станції — Білозерська, Ново-Григорівська, Чкаловська. Трудящі Ахсунського, Агдомського і Дивичинського районів зустріли українських механізаторів як рідних. Їм були надані кращі виробничі і житлові приміщення, створені найсприятливіші умови для роботи. На цю турботу українські механізатори відповіли самовідданою працею. 1943 р. Ново-Григорівська МТС виконала план тракторних робіт на 114%, підняття парів на 176%. Десять кращих працівників МТС, зокрема Гряднов, Панкратов, Казанов були нагороджені значком «Відмінник соціалістичного сільського господарства», а директор МТС Хоменко — орденом Трудового Червоного Прапора.

Завдяки такій роботі українців згадані райони стали передовими в республіці.

Спільна праця здружила трудівників полів. Повернувшись у рідну Запорізьку область, українці не забували азербайджанських побратимів.

Весною 1944 р. агрономи і механізатори Білозерської МТС надіслали колгоспникам Ахсунського, Кюрдамирського і Шемахінського районів дружнього листа, запрошуючи відвідати їхній край. Влітку в Білозерський район прибула делегація азербайджанських колгоспників, яка уклала договір про соціалістичне змагання¹².

Ще до війни, 1938 р., встановилися дружні відносини між колгоспниками Грузії й України. Тоді ж почалося соціалістичне змагання між трудовими колективами с. Шроми Махарадзенського району і с. Рівне Генічеського району Херсонської області. У дні війни братерська дружба ще більше зміцніла. Сини грузинського й українського народів пліч-о-пліч боролися з гітлерівськими загарбниками. Багато листів одержували грузинські колгоспники від українців-фронтовиків. В с. Шроми приїжджали на лікування поранені воїни-українці.

¹¹ Архів ВЦРПС, ф. 177, оп. 3, спр. 7, арк. 40, 41, 265.

¹² «Вышка», 20 липня 1944 р.

Як тільки стало відомо, що наші війська підійшли до Херсона, шромовці стали готувати подарунки для колгоспу с. Рівне. Коли Генічеськ було визволено, сюди з сонячної Грузії прибула делегація, яка привезла 500 пудів зерна, худоби (21 голову), 1 вагон цитрусових, 485 книг та інші подарунки¹³. Тоді ж було вирішено відновити змагання, яке скоро дало хороші результати. Уже 1944 р. завдяки самовідданій праці та допомозі друзів колгоспники с. Рівне зібрали багатий урожай зернових на площі в 4 тис. га і здали державі 172 тис. пудів хліба. Крім того, було здано в фонд Верховного Головнокомандування 772 ц овочів, 629 ц картоплі та інші сільськогосподарські продукти¹⁴.

Відновились у 1944 р. дружні зв'язки між колгоспниками Гурджуанського (Грузія) і Синельниківського (Дніпропетровщина) районів. Щоб скоріше відбудувати зруйноване господарство, гурджуанці подали своїм друзям із артилей ім. Тараса Шевченка та ім. Леніна матеріальну допомогу (285 голів великої рогатої і дрібної худоби, 4 т фуражного зерна, 1 т сіна, 11 плугів, меблі та ін.)¹⁵. Для перевезення подарунків робітники Закавказької залізниці виділили спеціальний поїзд.

Спираючись на підтримку народів Радянського Союзу, трудящі України досягли великих успіхів. На кінець 1944 р. було відновлено понад 27 тис. колгоспів, 1,27 тис. МТС, 788 радгоспів. Посівні площі під зернові 1945 р. на Україні становили 83% довоєнних¹⁶. Небачено швидкими темпами йшла відбудова міського господарства. На кінець війни у визволених від гітлерівських окупантів районах України було відбудовано 7 млн. кв. м житлової площі.

Як своєму звільненню від гніту фашистських окупантів, так і успішній відбудові господарства і культури український народ зобов'язаний непорушній дружбі вільних соціалістичних націй.

Відродження економіки і культури України внесло величезний вклад у справу дальшого зміцнення братньої дружби народів СРСР.

¹³ Архів Генічеського краєзнавчого музею, спр. 1, арк. 11.

¹⁴ «Заря Востока», 8 квітня 1945 р.

¹⁵ «Заря Востока», 25 травня 1944 р.

¹⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 5, М., 1963, тор. 389.

Записки

О. А. ПУЧКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІДГОТОВКУ НА УКРАЇНІ КВАЛІФІКОВАНИХ КАДРІВ ВЕРСТАТОБУДІВНИКІВ У РОКИ ДОВОЄННИХ П'ЯТИРІЧОК

У радянській літературі проблемам підготовки кадрів у роки довоєнних п'ятирічок приділяється досить багато уваги. В даній статті досліджується важливе, але погано вивчене питання — підготовка на Україні кадрів верстатобудівників.

Подолання техніко-економічної відсталості країни в процесі соціалістичного будівництва вимагало забезпечення промисловості кваліфікованими робітниками та інженерно-технічним персоналом.

Виключно важливого значення цьому питанню надавав В. І. Ленін. На IX Всеросійському з'їзді Рад (1921 р.) він підкреслював, що в країні необхідно в найкоротший строк створити кадри спеціалістів у всіх галузях із середовища селян і робітників¹. Особливої гостроти воно набуло в період індустріалізації країни, коли в усіх галузях промисловості почалося бурхливе зростання чисельності робітників. Наприклад, на Україні кількість робітників і службовців з 1928 р. до 1940 р. зросла з 768,6 тис. до 2614 тис. чол.²

Найвищі темпи зростання спостерігалися в машино- та верстатобудуванні України. Але даних про кількість робітників у верстатобудівній промисловості України в довоєнний час немає. За підрахунками автора у цій галузі працювало: 1932 р.— 1205, 1937 р.— 4176, 1940 р.— 6118 робітників³. Тобто з 1932 р. до 1940 р. кількість робітників зросла в 5 разів. Особливо бурхливо цей процес проходив у роки другої й третьої п'ятирічок, коли було введено в дію головні потужності верстатобудівної промисловості.

Успіхи соціалістичної індустріалізації сприяли поповненню загонів робітничого класу республіки, головним чином, за рахунок трудових ресурсів села. Так, уже на кінець другої п'ятирічки вихідці з села становили майже 50% усіх робітників важкої промисловості України⁴.

Автор вважає, що національний склад робітників верстатобудівної промисловості був такий же як і машинобудівної, де на 1 серпня 1934 р. працювало 65,5% українців, 22,3% росіян, 7,9% євреїв і 4,3% інших національностей⁵.

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 44, стор. 337.

² Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, К., 1940, стор. 112; Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1967, стор. 405.

³ Підраховано за ЦДАНГ СРСР, ф. 7881, оп. 1, спр. 30, арк. 12; спр. 30, арк. 11; ф. 7995, оп. 1, спр. 730, арк. 16; спр. 708, арк. 16; спр. 742, арк. 32; спр. 695, арк. 4; спр. 660, арк. 4; ф. 8657, оп. 1, спр. 128, арк. 40; спр. 108, арк. 5; спр. 69, арк. 41; спр. 126, арк. 31; спр. 130, арк. 18.

⁴ «Український історичний журнал», 1960, № 1, стор. 51.

⁵ Праця в УРСР. Статистичний довідник, К., 1937, стор. 37.

Радянська держава завжди приділяла значну увагу участі жінок у виробничому й громадсько-політичному житті країни. Про це свідчить поширення жіночої праці в роки індустріалізації. Наприклад, наприкінці другої п'ятирічки у важкій промисловості України працювало 207,2 тис. жінок⁶. Їх питома вага в машинобудівній промисловості зростає з 1,6% (1913 р.) до 21,1% (1936 р.)⁷. Широко застосовувалася жіноча праця також і на верстатобудівних заводах України. Серед верстатобудівників України переважала молодь (до 28 років). Її питома вага в роки другої п'ятирічки досягала 50%⁸.

У роки довоєнних п'ятирічок постало питання про підготовку робітничих кадрів на новій організаційно-технічній основі. Від цього залежав успіх соціалістичної індустріалізації, оскільки всі галузі народного господарства потребували кваліфікованих робітників. 1926 р. в машинобудуванні республіки їх працювало лише 31,5% від загальної кількості робітників. Ще гіршим було становище на верстатобудівних заводах. Наприклад, 1931 р. на заводі ім. Леніна (м. Одеса) кваліфіковані робітники становили 7,8% від загальної їх кількості, а на заводі «Комунар» (м. Лубни) ще менше⁹. Впровадження нової складної техніки вимагало підвищувати технічний рівень усіх без винятку робітників. Таким чином, обставини вимагали якнайшвидше налагодити підготовку кваліфікованих робітників, які могли б узяти участь у реконструкції старих та освоєнні нових заводів.

XVI з'їзд ВКП(б) (червень 1930 р.) вказав, що головною формою підготовки кадрів повинні стати школи фабрично-заводського навчання (ФЗН)¹⁰, які було створено вже на початку першої п'ятирічки. Вони діяли й на верстатобудівних заводах України. Наприклад, у школі ФЗН при заводі ім. Леніна (м. Одеса) 1928 р. налічувалося 98 учнів, а 1932 р. — уже 270. У школі ФЗН Харківського верстатобудівного заводу кількість учнів з 1934 до 1940 р. зростає з 78 до 357, тобто майже в 5 разів, а на Київському заводі верстатів-автоматів за 1937—1940 рр. — більше ніж у 19 разів¹¹. Тут учні здобували різні спеціальності. Так, школа ФЗН Харківського верстатобудівного заводу готувала фахівців 21, а заводу ім. Леніна — 7 спеціальностей¹².

Підготовка висококваліфікованих робітників для верстатобудівної промисловості провадилася також на різних курсах: вечірніх робітничих, технічного мінімуму, майстрів соціалістичної праці. Найбільшого поширення набули курси технічного мінімуму, на яких 1937 р. навчалася четверта частина всіх робітників, що працювали у верстатобудівній промисловості республіки. А всього різними формами навчання було охоплено 70% трудящих цієї галузі¹³. Це сприяло зростанню кількості кваліфікованих робітників. Якщо 1931 р. вони становили 7,8%, то 1933 р. — уже 18%. 4,3 — такий був тоді середній розряд верстатобудівників.

⁶ Праця в УРСР. Статистичний довідник, К., 1937, стор. 128, 144, 151, 157—163.

⁷ Соціалістична Україна. Статистичний збірник, К., 1937, стор. 144—145.

⁸ М. С. Жедь. Вопросы экономики станконструментальной промышленности, М., 1946, стор. 34.

⁹ «Статистика труда на Украине», 1926, № 6, стор. 19; ЦДАНГ СРСР, ф. 7881, оп. 1, спр. 30, арк. 11.

¹⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. III, М., 1954, стор. 45.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 1797, арк. 128; ЦДАНГ СРСР, ф. 7881, оп. 1, спр. 6, арк. 55; ф. 7995, оп. 1, спр. 230, арк. 12; ф. 8657, оп. 1, спр. 128, арк. 40; ф. 7998, оп. 1а, спр. 18, арк. 9; оп. 1, спр. 108, арк. 5.

¹² ЦДАНГ СРСР, ф. 7995, оп. 1, спр. 665, арк. 2; ф. 7881; оп. 1, спр. 6, арк. 55.

¹³ ЦДАНГ СРСР, ф. 7995, оп. 1, спр. 695, арк. 5; спр. 708, арк. 16; спр. 730, арк. 16; спр. 448, арк. 27.

У важкій промисловості загалом кількість робітників вищої та середньої кваліфікації з 1931 р. до 1933 р. зросла з 41,8 до 52%¹⁴.

Незважаючи на значні труднощі, що мали місце в роки довоєнних п'ятирічок, завдання забезпечення верстатобудівної промисловості УРСР необхідно кількістю висококваліфікованих робітників було успішно вирішено. Напередодні Великої Вітчизняної війни на Україні працювала третина верстатобудівників усієї країни. Це свідчить про глибокі зміни, що відбулися в середовищі робітничого класу в період будівництва соціалізму.

У роки довоєнних п'ятирічок важливого значення набула також проблема підготовки інженерно-технічних кадрів. На початку першої п'ятирічки машинобудівна промисловість республіки була забезпечена інженерами тільки на 60%¹⁵. Гострота цієї проблеми обумовлювалася ще й тим, що більшість спеціалістів становила буржуазна інтелігенція, частина якої стала на шлях шкідництва. За даними 1929 р. (обслідувано близько 9 тис. спеціалістів) вихідці з робітників 1928 р. склали тільки 10,3%, а старий адміністративно-технічний персонал дореволюційних підприємств — 89,7%¹⁶. До того ж, науково-технічний рівень значної частини інженерів не відповідав вимогам часу.

Підготовці інженерно-технічних кадрів було приділено багато уваги на липневому (1928 р.) та листопадовому (1929 р.) пленумах ЦК ВКП(б). В їх рішеннях зазначалося, що підготовка спеціалістів є найважливішим завданням партії, вказувалося на необхідність розширення мережі учбових закладів і набору до них, головним чином, робітників та трудового селянства.

З метою підготовки інженерно-технічних кадрів для верстатобудівної промисловості 1930 р. у Москві відкрився інститут, який уже 1932 р. випустив першу групу інженерів (33 чол.)¹⁷. Спеціалістів з середньою спеціальною освітою готували 18 технікумів, у яких навчалось 10 тис. чол.¹⁸ Значно розширилася мережа учбових закладів і на Україні. Якщо 1914 р. там було 3 індустріально-технічні інститути та 7 технікумів, то 1939 р. їх уже налічувалось відповідно 39 і 105. Кількість студентів у вузах за 1928—1940 рр. зросла з 7462 до 41 733 чол., а в технікумах — з 9375 до 45 044 чол.¹⁹ Це дало змогу підготувати значний контингент спеціалістів для народного господарства, в тому числі й для верстатобудівної промисловості.

Однією з форм підготовки інженерів і техніків для верстатобудівної промисловості республіки були заводи-втузи, створені за рішенням листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) на базі заводів ім. Леніна в м. Одесі (1930 р.) та ім. ОДПУ в м. Мелітополі (1932 р.)²⁰. На них навчання поєднувалося з виробництвом. Ці учбові заклади нового типу підготували чимало спеціалістів.

За незначний проміжок часу докорінно змінився соціальний склад студентів індустріально-технічних вузів республіки. До революції в них

¹⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 7881, оп. 1, спр. 30, арк. 11—13; М. С. Жедь. Назв. праця, стор. 32.

¹⁵ Пятилетний план подготовки кадров инженеров, техников, агрономов и экономистов, Харьков, 1930, додаток VI, табл. 6.

¹⁶ А. Бейлин. Кадры специалистов в СССР, их формирование и рост, М., 1935, стор. 137.

¹⁷ «Станки и инструмент», 1932, № 12, стор. 22.

¹⁸ А. Омаровский. Советское станкостроение и его роль в индустриализации страны, М., 1948, стор. 60.

¹⁹ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, стор. 102—103.

²⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 7881, оп. 1, спр. 19, арк. 46; «За промышленные кадры», 1931, № 2—3, стор. 78; Завод-втуз им. ОГПУ, Мелитополь, 1932, стор. 7.

навчалось 95% дітей дворян, духовенства, купців, куркулів та міщан. З перемогою Великого Жовтня у вузах стали переважати вихідці з робітників і селян. 1928 р. їх було 53,8% від загальної кількості студентів, 1932 р.— 73%, а 1936 р.— уже 97,5%. 1932 р. 51,2% студентів становили українці, з них половина перебувала в рядах партії та комсомолу²¹.

Таким чином, за роки довоєнних п'ятирічок верстатобудівна промисловість України одержала великий загін спеціалістів. Так, якщо 1932 р. у цій галузі було лише 227 інженерів і техніків, то 1940 р. їх стало 1425²². Значно зросла кількість спеціалістів і на окремих заводах. 1940 р. на заводі «Комунар» (м. Лубни) з 105 інженерно-технічних працівників 25 мали вищу освіту. А 1929 р. там був лише один спеціаліст²³. На Київському заводі верстатів-автоматів 1935 р. працювало 7 інженерно-технічних працівників, а 1940 р.— 335 чол., в тому числі 126 інженерів з вищою освітою. Краматорський завод важких верстатів (його будівництво почалося в 1937 р.) уже в 1939 р. мав на 318 робітників 123 інженерно-технічних працівників²⁴. Отже, в роки соціалістичної індустріалізації країни проблему кадрів для верстатобудівної промисловості республіки було вирішено успішно.

²¹ «Український історичний журнал», 1959, № 6, стор. 41; Україна за 50 років (1917—1967 рр.). Статистичний довідник, К., 1967, стор. 69; Кадры тяжелой промышленности в цифрах, М., 1936, стор. 34.

²² ЦДАНГ СРСР, ф. 7880, оп. 1, спр. 81, арк. 49; ф. 7995, оп. 1, спр. 730, арк. 16; ф. 7998, оп. 1а, спр. 93, арк. 61; оп. 5, спр. 2, арк. 55; ф. 8657, оп. 1, спр. 128, арк. 40; ф. 7998, оп. 1, спр. 108, арк. 5; ф. 8657, оп. 1, спр. 69, арк. 41; спр. 126, арк. 31; спр. 130, арк. 18.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 1870, арк. 109; ЦДАНГ СРСР, ф. 7998, оп. 5, спр. 4, арк. 57.

²⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 7995, оп. 1, спр. 448, арк. 16; ф. 7998, оп. 1, спр. 108, арк. 5; ф. 8657, оп. 1, спр. 69, арк. 41.

**І. І. СКРИПНИЧЕНКО
З ІСТОРІЇ БОРотьБИ
ДОНЕЦЬКИХ БІЛЬШОВИКІВ
ЗА ВЛАДУ РАД У 1917 р.**

Більшовики і представники трудового Донбасу з радістю зустріли повернення Володимира Ілліча в Росію і його Квітневі тези. Тези були обговорені і схвалені всіма найбільшими парторганізаціями ба-

сейну. Так, 9 квітня на зборах макіївських більшовиків з доповіддю виступив уповноважений ЦК РСДРП(б) Ю. Х. Лутовинов. Присутні схвалили тези і поклали їх в основу роботи своєї парторганізації¹. Ленінський курс на соціалістичну революцію підтримали й більшовики Луганщини. Про Квітневі тези доповів 14 квітня на паровозобудівному заводі голова Луганського міського комітету партії К. Є. Ворошилов, 17 квітня в Горлівці на першій конференції РСДРП(б) Горлівсько-Щербинівського району — представник ЦК РСДРП(б) Ш. Грузман. Учасники конференції схвалили тези вождя, обрали комітет для організації їх вивчення й широкого роз'яснення серед робітників і селян району². На VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) (24—29 квітня 1917 р.) делегат від луганських більшовиків К. Є. Ворошилов повідомив, що у місті створено профспілки металістів і кравців, які перебувають під впливом більшовиків, запроваджено восьмигодинний робочий день, збільшено заробітну

¹ «Летопись революции», 1929, № 2, стор. 226.

² Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Вип. другий. 1917—1920 рр., К., 1934, стор. 79.

плату³, представник від макіївського партосередку зазначив, що на рудниках встановлено контроль, усі організації — в руках шахтарів⁴.

Володимир Іллєч дав високу оцінку доповідям з місць, а також боротьбі шахтарів Донбасу за зміцнення влади Рад⁵.

Більшовики Донбасу, як і вся партія, схвалили рішення Квітневої конференції і розгорнули роботу по втіленню в життя її настанов. Так, на зборах, присвячених підсумкам роботи Квітневої конференції, юзівські більшовики вирішили взяти до керівництва рішення конференції, негайно розірвати з меншовиками і розгорнути боротьбу за завоювання більшості в Радах. 26 травня 1917 р. на чергових зборах вони записали в резолюції: «Зважаючи на неможливість спільної роботи в об'єднаній організації, створюємо фракцію, що приєднується до ЦК РСДРП(б) і Петроградського комітету»⁶.

Водночас Володимир Іллєч вимагав від більшовиків боротися проти зближення з іншими партіями, особливо з меншовиками й есерами⁷. Ці вказівки вождя і ЦК РСДРП(б) стали керівними для парторганізацій басейну, зокрема у їх боротьбі з угодовськими партіями й за утворення самостійних більшовицьких організацій. Вже у травні більшовики відмежувалися від меншовиків на Нелепівському руднику та в Олександро-Грушівському районі, у червні — в Лисичанську, Костянтинівці, Дружківці, Попасній⁸. 18 червня утворився Маріупольський комітет РСДРП(б)⁹ у складі В. Варганова (голова), Я. Меламеда, С. Пальчинського, П. Приходька, Л. Горохова та ін. Партійна організація (чисельністю близько 100 чол.) розгорнула боротьбу за встановлення восьмигодинного робочого дня, контролю над виробництвом, проведення мітингів і зборів трудящих.

На Брянському соляному руднику організація РСДРП(б) виникла також у червні. У її складі спершу було 6 чол., а незабаром уже налічувалося 300.

Тимчасовий уряд не хотів і не міг задовольнити насущних потреб трудового народу. Капіталісти Донбасу в цей період стали на шлях дезорганізації виробництва, локаутів і саботажу, за допомогою чого прагнули знищити революційні завоювання робітничого класу, а потім ліквідувати його пролетарські організації. Критикуючи економічну політику буржуазії, Володимир Іллєч писав, що вуглепромисловці донецьких копалень з метою одержання великих прибутків злочинно дезорганізують виробництво, залишають промисловість без палива, засуджують робітників на безробіття, а країну на голод¹⁰.

13 червня К. Є. Ворошилов писав до ЦК РСДРП(б): «На деяких рудниках підприємці вже тікають, залишають робітників без грошей і харчів. Якщо Тимчасовий уряд і далі йтиме цим шляхом у питанні дезорганізації промисловості, можна сказати, що тут у недалекому майбутньому слід чекати несподіваних вибухів і виступів»¹¹.

Питання про саботаж донецьких капіталістів постало настільки

³ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 2109, оп. 1, спр. 122, арк. 65.

⁴ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 160.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 207—208.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 33, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 128.

⁸ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 16, оп. 1, од. зб. 47, арк. 15; од. зб. 55, арк. 30.

⁹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.), М., 1957, стор. 147.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 397.

¹¹ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 238, арк. 1—2.

гостро, що 16 травня воно обговорювалось на екстреному засіданні Виконкому Петроградської Ради. Делегація робітників басейну розповіла про катастрофічне становище в промисловості й просила негайного втручання державної влади¹². Однак угодівський Виконком обмежився лише ухвалою про регулювання прибутків капіталістів, встановлення мінімуму заробітної плати та ін.

В. І. Ленін з приводу цієї резолюції в статті «Чи зникло двовладдя?» говорив, що хіба це не відписка, коли резолюція в такому питанні, як катастрофа, приймається Виконкомом, в якій немає нічого, крім добрих побажань, фіксувати, регулювати, установити та ін.¹³. «Донецькі робітники змушені визнати свідому дезорганізацію виробництва промисловцями!»¹⁴, — підкреслював вождь.

Твердо і послідовно боролася за втілення в життя Квітневих тез і рішень VII Всеросійської партійної конференції РСДРП(б) більшовицька преса Донецько-Криворізького басейну — газети «Донецкий пролетарий», «Звезда», «Пролетарий»¹⁵.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна і ЦК партії, більшовики Донбасу завойовували на свій бік селянську бідноту — головного союзника пролетаріату в соціалістичній революції. Партійні організації Луганська, Макіївки, Горлівки, Краматорська направляли своїх представників у села для роз'яснення ленінської аграрної програми, для читання лекцій про поточний момент. В результаті проведеної роботи виникли партійні осередки у Веселій Горі, Олександрівці, в Калиновому, Ясенівці, Горбачево-Михайлівці, Авдіївці, Семенівці, Селидовому, Старомихайлівці та в інших селах¹⁶.

Проаналізувавши становище, що склалося на той час, Володимир Ілліч рекомендував «негайно влаштовувати по всій Росії, в кожному без винятку селі Ради селянських і наймитських депутатів на зразок Рад робітничих і солдатських депутатів у містах»¹⁷. В квітні за ініціативою більшовиків Рада робітничих депутатів Білянського гірничозаводського району (Слов'яносербський повіт) ухвалила «порушити питання про організацію місцевих селян»¹⁸. Гришинська районна Рада робітничих депутатів у травні вирішила: негайно організувати в усіх волостях Ради селянських депутатів¹⁹. Утворення останніх та їх зближення з Радами робітничих і солдатських депутатів було важливим етапом на шляху боротьби більшовиків за залучення селянської бідноти на бік пролетаріату.

Після липневих подій 1917 р. влада в країні фактично перейшла до рук буржуазії. Період двовладдя закінчився. VI з'їзд партії (26 липня — 3 серпня 1917 р.), обґрунтувавши стратегію і тактику дальшого розвитку революції, тимчасово зняв лозунг «Вся влада Радам!» і заявив, що правильним лозунгом може бути повна ліквідація контрреволюційної буржуазії.

Від більшовиків Донбасу на з'їзді виступив член обласного комітету партії Донецько-Криворізького басейну А. Каменський. Він дав високу оцінку діяльності ЦК щодо допомоги шахтарському краю і відзначив, що «заслуга ЦК велика і роботу його необхідно від душі вітати»²⁰.

¹² «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 17 травня 1917 р.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 401.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 402.

¹⁵ «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 36.

¹⁶ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 36, арк. 10.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 109.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 6978, оп. 1, спр. 583, арк. 8.

¹⁹ ДОДА, ф. 1473, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

²⁰ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 42—43.

За три місяці (після VII (Квітневої) конференції РСДРП(б)) більшовицькі організації вирости втриє, «переважний вплив всюди мають більшовики»²¹. На заключення А. Каменський просив направити партійних працівників для підготовки до виборів у міські думи.

Взявши курс на соціалістичну революцію, ЦК РСДРП(б) на чолі з В. І. Леніним зміцнив зв'язки з місцевими партійними організаціями. Центральний Комітет з лютого по 25 жовтня надіслав у Донбас 14 листів і одержав звідти 26²². Головна увага в цьому листуванні приділялася партійному будівництву та ідеологічній роботі партосередків.

Донецькі більшовики розгорнули енергійну діяльність по втіленню в життя настанов VI з'їзду партії. Рішення його обговорювалися на партійних зборах, конференціях і були одностайно схвалені більшовиками Луганська, Горлівсько-Щербинівського району, Макіївки, Юзівки та ін. Про роботу з'їзду на шахтах, рудниках і заводах Макіївки розповідали Т. Кириленко, І. Вишняков, Р. Терехов та інші більшовики. 15 серпня міська партійна конференція Луганська схвалила рішення VI з'їзду РСДРП(б) й обрала Луганський комітет на чолі з К. Є. Ворошиловим²³.

У червні почали діяти партосередки в Чистяковому, у серпні — на ст. Дебальцеве, у вересні — на рутченківських шахтах²⁴, Юр'ївському заводі²⁵.

Готуючись до нових боїв, більшовицькі організації Донецького краю зміцнювали свої лави. Так, на Успенському руднику на початку революції було 5 членів партії, а в жовтні — 50²⁶, на Ясинуватському — відповідно 16—500. Парторганізації Берестово-Богодухівського рудника у вересні налічували 339 чол., Ханжонківського — 300, Пастухівського — 179, Ігнатівського — 90.

Озброєні ленінською програмою соціалістичної революції, донецькі більшовики значну роботу провадили серед молоді. В результаті їх діяльності влітку й восени 1917 р. в промислових центрах Донбасу виникли спілки соціалістичної робітничої молоді. Так, у червні до Луганської спілки входило 150 чол.²⁷ Якісно новий етап роботи в цьому напрямку почався після VI з'їзду партії, який ухвалив рішення «Про спілки молоді». В серпні почали діяти спілки соціалістичної робітничої молоді в Горлівсько-Щербинівському, Юзівсько-Макіївсько-Петровському та інших районах Донбасу, у вересні в Костянтинівці розпочав роботу клуб соціалістичного юнацтва «Маяк».

Більшовики Донбасу широко залучали до роботи в партійних організаціях, Радах і профспілках жінок, боролися за їх визволення з-під впливу ідеології буржуазії та угодовських партій. Так, членом Ясинуватського підрайонного комітету партії була Н. Вишнякова, членом завкому на металургійному заводі — А. Кожем'якіна, секретарем Берестово-Кальміуської підрайонної Ради робітничих депутатів — робітниця шахти М. Сенюхіна. Велику агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників і селян Макіївсько-Юзівсько-Петровського району за завданням Петроградського комітету партії вела член РСДРП(б) з 1912 р. Р. Б. Борисова²⁸. У формуванні загонів Червоної гвардії в Макіївці бра-

²¹ Шестой съезд РСДРП (большевиков), стор. 51.

²² Підраховано за даними збірника документів «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями» (март—октябрь 1917 г.).

²³ «Донецкий пролетарий» (Луганськ), 17 серпня 1917 р.

²⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 36, арк. 30.

²⁵ «Заря» (Луганськ), 14 жовтня 1917 р.

²⁶ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 220, арк. 1—5.

²⁷ М. Я. Запорожец. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти, Донецк, 1961, стор. 77.

²⁸ Рассказы о великих людях. Воспоминания старых большевиков Донбасса, Сталино, 1957, стор. 178.

ли участь А. Плахова, К. Рябцева, Д. Закруднєва, К. Гуляченко, Н. Зайцева та інші робітничі. Жінки Луганщини активно працювали в більшовицьких організаціях, Радах, фабзавкоммах і профспілках. Так, К. Д. Ворошилова керувала листуванням Луганського комітету партії з ЦК РСДРП(б), часто виступала із статтями в газеті «Донецкий пролетарий»²⁹. В серпні на постійну роботу в Луганськ з Ростова К. Є. Ворошилов викликав члена партії з 1904 р. Є. С. Кашиченко, яка стала членом районного комітету РСДРП(б) та депутатом міської Ради робітничих і селянських депутатів³⁰.

Після розгрому корніловщини розпочався загальний процес більшовизації Рад. 18 вересня на виборах Луганської Ради робітничих і селянських депутатів більшовики дістали 82 місця з 120³¹, головою міської Ради став К. Є. Ворошилов, заступником — А. Руденко. У листі Луганського комітету партії до ЦК РСДРП(б) повідомлялося: «Всі організації міста в наших руках»³². В Горлівсько-Щербинівському районі після перевиборів Рад більшовики одержали 42 місця з 50. З приводу цієї перемоги Центральний Комітет РСДРП(б) в листі від 21 жовтня 1917 р. писав секретареві Горлівсько-Щербинівського райкому партії Ш. Грузману: «Вітаємо Вас у Вашій енергійній роботі і дякуємо за докладне повідомлення. Чекаємо дальших таких самих докладних і сприятливих для нашої партії повідомлень»³³. Перемогу здобули більшовики на перевиборах до Макіївської та Єнакіївської районних Рад³⁴. 4 жовтня в одному з листів до ЦК партії повідомлялося, що більшовицька організація Єнакієвого об'єднує близько 1200 чол. і має великий вплив та авторитет серед трудящих міста³⁵.

Більшовизація Рад у Донбасі свідчила, що робітники й селянська біднота перейшли на бік лєнінської партії.

В умовах загальнонаціональної кризи більшовицька партія впевнено йшла назустріч новому піднесенню революції. На заклик В. І. Леніна і свого ЦК партія скеровувала пролетаріат на боротьбу з економічною розрухою, голодом і злиднями. У серпні капіталісти Донбасу закрили понад 200 підприємств, залишивши без роботи 150 тис. робітників. З цього приводу Володимир Ілліч писав, що буржуазія, саботуючи виробництво, вважає, ніби катастрофа — це крах республіки та демократизму, Рад та інших пролетарських організацій, що цим самим вона забезпечить встановлення монархії, влади буржуазії і поміщиків³⁶. Те, що робилося на Донбасі, він назвав нечуваним *знуцанням* капіталістів з народу. Нещадно викриваючи членів Тимчасового уряду, В. І. Ленін писав, що вони «потурають підприємцям, які грабують країну, грабують народ, *збільшуючи* і без того безмірні прибутки капіталу»³⁷.

З ініціативи партійних організацій при більшості Рад розгорнули діяльність комісії, які боролись із саботажем гірничопромисловців. Повсюдно встановлювався робітничий контроль. 27 вересня у резолюції, прийнятій на загальних зборах єнакіївських більшовиків, записано про

²⁹ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 2, од. зб. 490, арк. 30.

³⁰ Там же.

³¹ Н. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, Луганск, 1961, стор. 166.

³² Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.), стор. 194.

³³ Там же, стор. 52—53.

³⁴ «Звезда» (Катеринослав), 3 жовтня 1917 р.

³⁵ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.), стор. 314.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 291.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 498.

передачу влади Радам і встановлення робочого контролю над виробництвом. 12 жовтня фракція більшовиків Маріупольської Ради робітничих і солдатських депутатів в своїй ухвалі записала, що революція підійшла до найкритичнішого пункту, а, отже, необхідна організація революційного порядку і припинення діяльності влади Тимчасового уряду.

Трудащі Донбасу палко вітали перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і перші ленінські декрети Радянської влади. В Горлівці, Макіївці, Луганську, Краматорську та в інших містах Донбасу ще напередодні революції Ради, керовані більшовиками, взяли владу до своїх рук.

Під керівництвом більшовиків на рудниках і шахтах, заводах і майстернях виникали загони Червоної гвардії, встановлювався контроль над виробництвом і розподілом, створювалися продовольчі комітети. На численних зборах трудащі ухвалювали резолюції, що вітали перемогу соціалістичної революції.

В результаті високої організаторської роботи партії більшовиків, героїчних зусиль робітничого класу й селянської бідноти в жовтні—листопаді Радянська влада була встановлена майже на всій території Донецького басейну. Але недобиті експлуататорські елементи, кадети, меншовики, націоналісти організували змову з метою ліквідації завоювань трудового люду. З Дону посунули білокозачі війська каледінців, з Правобережжя—гайдамацько-петлюрівські банди. Головною небезпекою для Донбасу стала каледінщина. «Або перемоги Каледінних і Рябушинських,—писав В. І. Ленін,—або здати революцію»³⁸. Володимир Ілліч приймав делегації з шахтарського краю, давав їм поради й практичну допомогу щодо озброєння червоногвардійських загонів. Учасник однієї з таких делегацій І. Морозов згадував: «Тепло нас зустрів Ілліч. Дізнавшись, що ми з Донбасу, почав розпитувати про життя і побут шахтарів, про продовольче постачання, про роботу на шахтах, про те, чи багато гірників-комуністів та інше. Після розмови Володимир Ілліч наказав видати нам рушніці, патрони, нагани»³⁹. У грудні вождь революції, приймаючи представника трудового Донбасу червоногвардійця-більшовика Пучкова-Безродного, просив розповісти, що робиться в Донбасі, чого невістачає для збільшення видобутку вугілля, який вплив мають більшовики на маси, де розташовані війська каледінців та ін.⁴⁰

На підступність контрреволюції донецькі більшовики відповіли створенням боєздатної Червоної гвардії. 4 грудня з'їзд ревкомів Донбасу обрав бюро ревкомів. Безпосередню участь у створенні й керівництві революційних збройних сил брали А. Сергєєв (Артем), О. Пархоменко, В. Аверін, А. Батов, А. Недріт, Д. Пономарьов, Р. Терехов та багато інших. Червоногвардійців у Донбасі було вже близько 16 тис. чол.⁴¹ 5—6 грудня у Харкові III обласна конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну, керуючись ленінськими вказівками, закликала робітників і селян зміцнювати зв'язки з російським народом, встановити владу Рад на Україні. Дальший хід подій вимагав створення Всеукраїнського Радянського центру. Це завдання виконав I Всеукраїнський з'їзд Рад (11—12 грудня 1917 р.).

Революційна боротьба трудащих Донбасу набирала дедалі організованішого і цілеспрямованого характеру.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 388.

³⁹ «Правда», 21 січня 1941 р.

⁴⁰ «Каторга и ссылка», 1932, № 11—12, стор. 196.

⁴¹ Н. Гончаренко. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе. Луганск, 1963, стор. 93.

В середині грудня у Донбасі розпочалася концентрація радянських військ. За вказівкою В. І. Леніна з Москви, Петрограда, Ярославля та інших міст на допомогу революційним робітникам і селянам йшли червоногвардійські загони. «Проти Каледіна,— писав В. І. Ленін,— стоїть явно більшість селян і трудового козацтва навіть на Дону»⁴². В боях біля Прохорівського рудника добірні козачі частини 23—24 грудня були розбиті, 9 січня 1918 р. було визволено Ясинуватський рудник, 12 — Макіївський район, 29 — Дебальцево. У Донбасі відновлювалася Радянська влада.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 374.

М. П. САВИЧЕВ
СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ
В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ
І ПОГЛЯДАХ
ЧЛЕНІВ ТОВАРИСТВА
ОБ'ЄДНАНИХ СЛОВ'ЯН

Рух перших російських революціонерів-декабристів на заключному етапі характеризується діяльністю трьох таємних товариств — Південного, Північного і Товариства об'єднаних слов'ян. Останньому в історичній літературі приділено незрівнянно менше уваги, ніж іншим. У єдиній

повністю йому присвяченій статті дожовтневого періоду Н. Коробка¹ допустив ряд фактичних неточностей, показавши, нібито декабристський рух запозичено з Європи, нічого не сказавши про справжні погляди членів Товариства об'єднаних слов'ян на селянське питання. Лише за радянського часу на основі марксистсько-ленінської методології діяльність Товариства була піддана глибокому науковому аналізу. Найдетальніше його історію показано в працях академіка М. В. Нечкіної². У висвітленні даної теми певне місце займають статті І. В. Пороха, Б. Є. Сироєчковського, Ю. Г. Оксмана³. Окремі сторони діяльності Товариства досліджені українськими істориками Д. І. Багалієм⁴, М. М. Лисенком⁵, Ф. О. Ястребовим⁶, Л. О. Медведською⁷ та іншими.

Цінною є стаття П. Г. Риндзюньського «Декабристи брати Борисови в роки життя на поселенні»⁸, де показано не лише особисте життя Борисових, а й їх теоретичні погляди, практичну діяльність до суду. Однак,

¹ Н. Коробка. Декабристы братья Борисовы и Общество соединенных славян, «Современник», 1911, кн. 5, стор. 11—35.

² М. В. Нечкіна. Общество соединенных славян. — «Историк-марксист», 1926, т. I, стор. 154—174; її ж. Общество соединенных славян, М.—Л., 1927; її ж. Движение декабристов, т. II, М., 1955.

³ И. В. Порох. Восстание Черниговского полка; Б. Е. Сыроечковский. Балканская проблема в политических планах декабристов; Ю. Г. Оксман. Из истории агитационно-пропагандистской литературы двадцатых годов XIX века. — Очерки из истории движения декабристов, М., 1954, стор. 121—185, 232—275, 474—515.

⁴ Д. Багалій. Декабристи на Україні, К., 1926, стор. 28, 41—42; його ж. Уваги до генези декабристського руху на Україні. — Рух декабристів на Україні, Харків, 1926, стор. 29.

⁵ М. Лисенко. Повстання декабристів на Україні, К., 1952, стор. 33—37; його ж. Декабристський рух на Україні, К., 1954, стор. 10, 17, 33—36.

⁶ Ф. Ястребов. Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939, стор. 87—90.

⁷ Л. О. Медведська. Декабристи на Полтавщині, Харків, 1960; її ж. Сергій Іванович Муравйов-Апостол, К., 1961.

⁸ П. Г. Риндзюньский. Декабристы братья Борисовы в годы жизни на поселении. — Труды Государственного исторического музея, вып. XV, М., 1941, стор. 5—26.

на наш погляд, автор робить це дещо тенденційно, необ'єктивно, чим принижує роль Борисових⁹.

У працях названих авторів широко висвітлюється виникнення і розвиток Товариства, плани створення федерації слов'янських народів, історія злиття з Південним товариством, участь «слов'ян» у повстанні Чернігівського полку. Але погляди їх на селянське питання, ставлення до феодально-кріпосного ладу в Росії подано поверхово. Навіть у підручнику «Історія російської економічної думки», де революційній теорії й програмі декабристів присвячено 86 сторінок, жодним словом не згадується ні про Товариство об'єднаних слов'ян, ні про його ставлення до селянського питання¹⁰.

Ускладнює вивчення поглядів членів Товариства звуженість джерелознавчої бази. Основні джерела — програмні документи і слідчі справи «слов'ян». Але їх дуже мало. На відміну від Південного і Північного, це Товариство не мало детально розроблених конституційних проектів. З його документів залишилися лише Правила об'єднаних слов'ян (Катехізис) і Присяга об'єднаних слов'ян (Клятва). Неповністю збереглися і слідчі справи*. З мемуарної літератури є тільки «Записки» І. І. Горбачевського**.

Історія Товариства об'єднаних слов'ян загальновідома. В травні 1818 р. юнкери Андрій і Петро Борисови та Волков заснували в Решетилівці на Полтавщині таємне Товариство першої згоди, але того ж року перейменували його на Товариство друзів природи. На базі останнього в 1823 р. разом з учасником польського руху Ю. Люблінським створили в Новограді-Волинському Товариство об'єднаних слов'ян, політичною програмою якого було скасування кріпацтва і створення республіканської федерації слов'янських держав.

Як відомо, в той час на Полтавщині тривали заворушення кріпосних селян, що почалися ще 1815 р. в маєтку С. Кочубея. М. В. Нечкіна цілком логічно припускає, що зародок майбутнього Товариства об'єднаних слов'ян виник і розвинувся під впливом цього селянського виступу¹¹. Таке припущення повністю узгоджується з поглядами і настроями

⁹ Детальну і обгрунтовану критику статті П. Г. Риндзюньського М. В. Нечкіна дає в примітках до розділу XIV в монографії «Движение декабристов», т. II, стор. 468—469.

¹⁰ История русской экономической мысли, т. I, часть вторая, М., 1958, стор. 117—202.

* Збереглися справи засуджених верховним кримінальним судом у Петербурзі 23 членів Товариства. Частина «слов'ян» разом з кількома учасниками повстання Чернігівського полку були засуджені в Могильові, слідчі справи про це досі не знайдені. Немає справи А. Д. Кузьміна і М. О. Щепилли.

** В досліджуваній літературі відсутня єдина думка щодо автора «Записок» перше видання яких називалося «Записки Неизвестного из Общества соединенных славян» («Русский архив», 1882, № 2). М. В. Нечкіна вважає, що їх написав П. І. Борисов (М. В. Нечкіна. Кто автор «Записок» И. И. Горбачевского? — «Исторические записки», т. 54, М., 1955, стор. 140—142). В останньому випуску «Записок», що видали Б. Є. Сирочковський, Л. О. Сокольський, І. В. Порох, відстоюється думка що автором їх був І. І. Горбачевський, який використав спогади інших «слов'ян» (И. И. Горбачевский. Записки и письма, М., 1963, стор. 257—258, 276—305). В своїх рецензіях на це видання (М. В. Нечкіна. Новое издание «Записок» об Обществе соединенных славян. — «История СССР», 1964, № 6, стор. 155, а також «История СССР с древнейших времен до наших дней», т. IV, М., 1967, стор. 200), М. В. Нечкіна підкреслює свою попередню гіпотезу, що «Записки» належать П. І. Борисову. М. М. Лисенко вважає, що «Записки» є колективною працею з літературної обробкою М. А. Бестужева. (Н. Н. Лысенко. Как создавались «Записки» декабриста И. И. Горбачевского. — «История СССР», 1968, № 6, стор. 112). Оскільки всі наступні видання цих мемуарів (три з чотирьох) вийшли як «Записки» І. І. Горбачевського і під такою назвою відомі широкому колу читачів, у даній статті вони вистовуються під цією назвою.

¹¹ М. В. Нечкіна. Движение декабристов, т. II, стор. 145—146.

організаторів Товариства. Брати Борисови вирости в бідній сім'ї відставного майора, жили в сільській місцевості, самі бачили поневіряння селян і несправедливість до них з боку поміщиків. «Бажаннтя бути корисним людству захоплювало мене завжди, я взяв собі за правило шукати істину і думав, що, утверджуючись у думках (волелюбний.— М. С.), я шукаю її і знайду. **Загальне благо є верховний закон** — ось максима, що була основою моєї релігії і моєї моральності... Засліплений любов'ю до Демократії і Волі, кожду вільну думку вважав справедливою»¹²,— говорив молодший брат Петро (підкреслено в оригіналі.— М. С.). Таку заяву можна кваліфікувати як сміливу і правдиву. Її зроблено під час слідства, коли перебільшення подібного роду виключались самими обставинами. Водночас вона говорить за те, що коли волелюбні думки виникали ще до створення Товариства, то події в маєтку Кочубея могли бути останнім поштовхом до його створення. Інакше кажучи, створення Товариства першої згоди було тісно пов'язане з становищем селян, з їх боротьбою проти гнобителів.

Товариство друзів природи мало написаний П. І. Борисовим Статут, Клятву і майже закінчені Правила, але їх скоро було знищено, тому зміст їх невідомий. У зізнаннях П. І. Борисова є цікаві згадки про один з документів того періоду — розроблену ним емблему Товариства у вигляді сонця, що сходить із-за гір, у променях якого сяяв напис «Зійду і розсію темряву»¹³. П. І. Борисов не коментує, що він розумів під темрявою і що символізувало сходяче сонце, однак і без пояснень зрозуміло, про яку темряву могла йти мова в умовах феодално-кріпосницького ладу.

На певні роздуми наштовхує і назва Товариства. Члени його не залишили ніяких свідчень про своє прагнення до охорони фауни і флори. Мабуть, така назва мала символізувати визнання рівності людей від народження, природне прагнення їх до волі, дружби і рівноправності.

В зізнаннях братів Борисових на слідстві збереглись однакові за змістом відповіді на запитання, що і спонукало їх до створення таємного антиурядового товариства.

«Несправедливості, насилля, гніт поміщиків, що їх вони завдають своїм селянам»,— говорив П. І. Борисов.

«Причина, що привела нас до цього, була: гноблення народу»,— показував А. І. Борисов, додаючи: «До полегшення його долі я вирішив із патріотизму пожертвувати собою»¹⁴. Ці фрази свідчать про те, що боротьба за волю селянства була не йонацькою забавою, а глибоким переконанням.

В історичній літературі вказується на плани створення федерації слов'янських народів як на мету Товариства об'єднаних слов'ян. Така мета справді була. Брати Борисови прагнули утворити федерацію на республіканській основі, при умові знищення самодержавства в Росії й інших слов'янських країнах. Тобто їх план докорінно відрізнявся від великодержавного панславізму. Слід сказати й про їх плани щодо Росії і російського селянства. Складається враження, ніби, обходячи політичні й соціально-економічні перетворення всередині країни, засновники Товариства хотіли радикально перекроїти політико-адміністративну карту всієї Європи.

Насправді ж було зовсім не так. П. І. Борисов називав «об'єднання слов'янських племен в одну республіку» **«віддаленою метою»**¹⁵

¹² Восстание декабристов. Материалы, т. V, М.— Л., 1926, стор. 22, 53.

¹³ Там же, стор. 52.

¹⁴ Там же, стор. 22, 88.

¹⁵ Там же, стор. 28.

(підкреслено мною.— М. С.). Що ж становило найближчу мету Товариства? «Об'єднати разом усі слов'янські народи і дати їм волю здалося мені справою блискучою, бо я думав таким шляхом принести щастя не лише моїм співвітчизникам, але й іншим народам»¹⁶. Зміст фрази явно вказує на послідовність у часі: перш ніж об'єднати слов'янські народи, «зробити їх вільними», необхідно дати волю і щастя співвітчизникам. П. І. Борисов, як бачимо, представляє сказане як особисті думки, а не як плани Товариства. Пояснюється це, на наш погляд, умовами слідства, прагненням засновника Товариства взяти провину і відповідальність на себе, що, треба сказати, було для нього характерним протягом усього допиту. І. І. Горбачевський у своїх «Записках», написаних в інших умовах і з іншою метою, розкриває справжнє становище повніше і ширше.

«Слов'яни» (не Борисов, а все Товариство.— М. С.) переконані, що надії їх не скоро здійсняться, як вони того бажали б, не хотіли втрачати часу на безплідні і неможливі зусилля, проте мали намір зробити все, що залежить від них і веде, хоч і повільно, до задуманої мети». В чому ж вони вбачали ці шляхи до своєї далекої мети? Автор «Записок» дає пояснення в такій фразі: «Для здійснення цього наміру вони поклали визначити деяку частину громадської суми на викуп кріпосних людей, старатися відкривати або сприяти відкриттю невеликих сільських училищ; прищеплювати селянам і солдатам необхідність пізнання правди і любові до виконання обов'язків громадянина і таким чином викликати в них бажання змінити принизливий стан рабства та ін.»¹⁷

З вище сказаного виходить, що заходи, передбачувані «слов'янами» на найближчий час, по-перше, означали прагнення до вирішення селянського питання і, по суті, виходили за рамки цієї проблеми; по-друге, це прагнення характерне не лише для Борисових, а й для Товариства в цілому.

Автор статті приєднується до висновків більшості істориків про те, що своїм першочерговим завданням члени Товариства об'єднаних слов'ян вважали ліквідацію кріпосництва і самодержавства в Росії¹⁸.

Про антикріпосницький характер Товариства об'єднаних слов'ян переконливо свідчать їхні Катехізис і Клятва. Як офіційні документи, їх за значенням потрібно поставити на перше місце. М. В. Нечкіна має цілковиту рацію, називаючи їх ідеологічними документами, без яких неможливий аналіз програми Товариства¹⁹.

Катехізис відбив задуми створення об'єднаної слов'янської держави. Проте, в ньому є положення, що мають безпосереднє відношення до вирішення селянського питання в Росії. Ідея рівності і свободи — чітко виражений зміст другого пункту цього документа «Не бажай мати раба, коли сам рабом бути не хочеш»²⁰.

В умовах Росії першої чверті XIX ст. ця ідея виливалась у конкретні вимоги боротьби проти феодално-кріпосницького ладу (саме вимоги, оскільки документ викладає обов'язки, норми поведінки членів Товариства). Обурені безправним становищем народу, самі нерідко терплячи пригнічення і образи, члени Товариства об'єднаних слов'ян глибоко ненавиділи кріпосне право (рабство, за їх термінологією), а боротьбу за ска-

¹⁶ Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 28.

¹⁷ И. И. Горбачевский. Записки и письма, М., 1925, стор. 58.

¹⁸ Такої точки зору дотримуються: М. В. Нечкіна. Общество соединенных славян, стор. 100; і і ж. Движение декабристов, т. II, стор. 155; Б. Е. Сыроечковский. Назв. праця, стор. 260; Ф. О. Ястребов. Назв. праця, стор. 439; М. М. Лисенко. Декабристський рух на Україні, стор. 34; Л. О. Медведська. Декабристи на Полтавщині, стор. 48.

¹⁹ М. В. Нечкіна. Движение декабристов, т. II, стор. 134.

²⁰ Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 12.

сування кріпосництва, за свободу і рівність людей взяли своєю метою. Слід сказати, що В. І. Ленін неодноразово підкреслював значення проголошення рівності в тих умовах.

«Ідея рівності,— писав він,— найреволюційніша ідея в боротьбі проти старого порядку абсолютизму взагалі — і проти старого кріпосницького, великомаєткового землеволодіння особливо». Вказуючи на її значення в боротьбі проти феодалізму, В. І. Ленін там же писав, що ідея рівності «штовхає до послідовної *буржуазної* революції...»²¹.

Ленінські вказівки цілком стосуються Слов'янського катехізису і свідчать про його прогресивний характер.

Прагнення до незалежності, справедливості, простоти, скромності, любов до науки, мистецтва і ремесла, несхвальне ставлення до зазнайства і багатства, як і інші високі моральні якості, цей документ поставив в обов'язок членів Товариства.

Підсумовуючи викладені правила для «слов'ян», Катехізіс проголосував: «Будеш таким, і гордість тиранії своєю суєтністю впаде перед тобою на коліна»²². За цією фразою проступають плани ліквідації феодально-кріпосницької тиранії на чолі з найпершим російським поміщиком — царем.

У здійсненні задумів «слов'яни» розраховували на дві сили: на Товариство і зброю. «Не надійся ні на кого, окрім твоїх друзів і своєї зброї», такими словами починався їх Катехізіс²³.

Клятви на зброї, погрози смертю зрадникам, багнет, що часто зустрічаються в їхній символіці — такі й подібні факти підтверджують вірний висновок про войовничий характер Товариства. З якою ж метою вони розвивали войовничість, вимагали від себе і вступаючих до Товариства готовності до героїзму аж до самопожертви?

«Думка, що **воля** здобувається не сльозами, не золотом, а кров'ю, була вкорінена в їх серцях», пише І. І. Горбачевський²⁴ (підкреслено мною.— М. С.). Таким чином їх войовничість мала безпосереднє відношення до плану вирішення селянського питання в країні. І. І. Горбачевський передає слова П. І. Борисова, якими той «висловив думки свого Товариства». «Народ повинен дійти згоди з викрадачами влади не інакше, як із зброєю в руках, купити **волю** кров'ю і кров'ю утвердити її...»²⁵ (підкреслено мною.— М. С.).

Підтвердженням висновку, що в Товаристві войовничість розглядалася самими «слов'янами» як засіб для ліквідації кріпосництва, також знаходимо в Катехізісі, пункт 12-й якого вимагав застосовувати зброю при захисті невинних. При цьому підкреслювалася справедливості такої діяльності членів таємного Товариства²⁶. Хто в умовах феодально-кріпосної Росії був беззахисним, без вини винним? Передусім, кріпосне селянство, безправне, позбавлене елементарної людської свободи, стану.

Антикріпосницьке спрямування Товариства підкреслює і Присяга. Вона починається урочистою заявою, що «до лав Об'єднаних слов'ян» кожний з них став «для позбавлення себе тиранства і для повернення свободи, такої дорогоцінної роду людському». У Клятві, поряд з вимогами бути вірним, стійким, відважним патріотом, підкреслюється висока

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 207.

²² Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 13.

²³ Там же, стор. 12. В оригіналі замість слова «зброя» (тут і в інших випадках) зображено солдатський багнет. П. Борисов 13.2.1826 р. на аркуші допиту зобразив багнет, пояснивши, що під цим символом «слов'яни» розуміли зброю (ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 431, арк. 26).

²⁴ І. І. Горбачевский. Назв. праця, стор. 59.

²⁵ Там же, стор. 78.

²⁶ Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 13.

мета Товариства: «Пройду тисячі смертей, тисячі перешкод, пройду і присвячу останній подих свободі і братерському союзу благородних слов'ян»²⁷.

Таким чином, із змісту обох документів видно, що протест цієї таємної організації проти кріпацтва, пригноблення і бідноти селян мав чітко виражений характер.

Важливі доповнення до офіціальних документів повідомляє І. І. Горбачевський. Серед правил, що їх мав дотримуватися «слов'янин», він вказує на обов'язок викорінювати порочні схильності, стирати відмінності між станами, особистим прикладом спонукати до помірності й працьовитості, всіма засобами допомагати бідним і т. д.²⁸ Все це свідчить про активне прагнення «слов'ян» стати ближче до трудящих. Не виходячи за рамки дворянської революційності, вони загалом залишались дуже далекими від народу²⁹. Цей основний недолік декабристського руху був властивий і їм. Але порівняно з іншими декабристськими товариствами «слов'яни» найближче підходили до ідеї союзу з народними масами. І. І. Горбачевський говорить, що вони прагнули до «народної революції, оскільки, на їх думку, народ не може визволитися без власних зусиль». «Хоч воєнні революції швидше досягають мети, але наслідки їх небезпечні: вони бувають не колискою, а труною свободи, ім'ям якої здійснюються»³⁰. На практиці «слов'яни» не зуміли досягти яких-небудь реальних результатів у підготовці народної революції. Але самий факт визнання ними доцільності такої революції позитивний і підтверджує висновок, що Товариство об'єднаних слов'ян стояло ближче до народних мас і краще розуміло їх потреби, ніж інші декабристські організації. Більшість його учасників — це вихідці з дрібнопомісних і роззорених дворян, молодь найнижчих офіцерських чинів. З 23 членів, відданих до суду в Петербурзі, 16 були поручиками і ще нижчими чинами, а троє зовсім не мали офіцерських звань³¹. До останніх належав П. Х. Вигодовський (селянин за походженням). Слідчі справи членів Товариства, як і справи його організаторів, зберегли яскраві антикріпосницькі заяви. «Для мене особисто немає щастя, але при щасті народу був би і я щасливим»³², — говорив Я. М. Андрієвич.

Одверті антиурядові ноти звучать у листі заарештованого М. Спиридова до царя: «Всякий уряд має сторони добрі і погані, і наш має багато поганих, тому що є багато зловживань законами..., пригнічення селян у приєднаних губерніях перевершує міру»³³. О. Усовський, називаючи Слов'янське товариство «товариством людей, які шукають благоденства Росії», писав, що вони прагнули, «залучаючи солдатів на свій бік, роз'яснювати їм, настільки обтяжені вони суворою і тривалою службою, наскільки малою є їх платня, і показувати їм рабство та пригнічення їх батьків, матерів, братів»³⁴. О. Усовський цим підкреслював, що агітаційна робота серед солдатів також ґрунтувалася на селянському питанні. Називаючи кріпосне право «породженням грубого неучтва, що позбавляє тисячі людей волі — цього дорогоцінного права природи», він говорив про прагнення повалити кріпосництво як «найголовніший засіб, що переміг мою нерішучість вступити до цього товариства»³⁵.

²⁷ Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 18.

²⁸ І. І. Горбачевський. Назв. праця, стор. 57—58.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 13.

³⁰ І. І. Горбачевський. Назв. праця, стор. 58.

³¹ ЦДВІА СРСР, ф. 36, оп. 4/847, спр. 266, арк. 18—19.

³² Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 387.

³³ Там же, стор. 110.

³⁴ М. В. Нечкина. Общество соединенных славян, стор. 101.

³⁵ Там же.

Однією з причин створення Товариства об'єднаних слов'ян Я. Драгоманов вважав бідність закріпачених селян, доведених «до ганебних людству злиднів»³⁶. «Першим спонуканням до помислів про заміну існуючого в Росії управління» І. Кіреєв називає тяжкий стан трудового народу³⁷.

Слова «революція», «загальне благо», «воля» часто трапляються на аркушах зізнання членів Товариства³⁸.

Повалення шляхом революції феодально-кріпосницького ладу — основний засіб, за допомогою якого вони хотіли ліквідувати кріпосництво, забезпечити волю всьому народу.

У вересні 1825 р. Товариство об'єднаних слов'ян злилося з Південним товариством.

Це сприяло дальшому ідейному й організаційному зміцненню декабристського руху. До об'єднання «слов'яни» не мали чіткої теоретичної програми і чіткої мети, завдання створення слов'янської федерації були явно нереальними. Тому і діяльність їх мала загальний характер. М. П. Бестужев-Рюмін говорив, що у «слов'ян» він «знайшов багато ентузіазму, рішучості, але порядку, чіткої мети і плану не було»³⁹. В «Записках» І. І. Горбачевського говориться, що з початком переговорів про об'єднання «характер Слов'янського союзу почав помітно мінятися, дії і наміри членів набували вигляду рішучих і навіть дуже сміливих заходів»⁴⁰.

У період об'єднання «слов'яни» фактично вперше одержали конституційний проект. Повідомлення про «Руську Правду» (головна мета якої полягала в поваленні кріпосництва) викликало у них великий інтерес. За їх бажанням М. П. Бестужев-Рюмін подав їм написаний під диктовку Пестеля короткий виклад «Руської Правди» — Конституцію — Державний Заповіт. У слідчих справах збереглися зізнання, що свідчать про уважне ставлення членів Товариства до цих документів. Вони читали, обговорювали і переписували Державний Заповіт⁴¹. Негативної їх відповіді про цей документ не збереглося жодної.

«Слов'яни» схвалювали плани Пестеля не тільки щодо визволення селян, а й наділення їх землею. В документах, що збереглися, немає конкретних даних про їхні погляди з питань землеволодіння і землекористування в країні до об'єднання з Південним товариством. М. В. Нечкіна вважає, що цьому питанню вони не приділяли особливої уваги. Адже воно їм здавалося цілком зрозумілим — вони вважали землю селянською власністю⁴². Таке припущення логічне, хоч і не підтверджене фактами. На наш погляд, таким підтвердженням може бути схвалення «слов'янами» Конституції — Державного Заповіту.

Під час слідства П. І. Борисов, згадуючи текст Конституції, писав: «Земля у волостях ділиться на ділянки і дається кожному громадянину. Ділянки, що залишилися, належать усій волості і віддаються в оренду, але не довше як на рік»⁴³. П. І. Борисов не сказав про своє пряме ставлення до питання про землю. Однак те, що він майже дослівно

³⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 14414, оп. 1, спр. 219, арк. 45.

³⁷ М. В. Нечкіна. Общество Соединенных славян, стор. 99—100.

³⁸ М. П. Савичев. Декабристи про становище селян на Україні.— УІЖ, 1969, № 6, стор. 83—90.

³⁹ Восстание декабристов. Материалы, т. IX, стор. 61.

⁴⁰ И. И. Горбачевский. Назв. пражы, стор. 60, 64.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 445, арк. 8—9; на основі цієї копії (екземпляр Конституції — Державний Заповіт зберігається в слідчій справі І. Ф. Шимкова) Державний Заповіт надрукований в «Восстание декабристов». Документы, т. VII, стор. 213—215.

⁴² М. В. Нечкіна. Движение декабристов, т. II, стор. 158.

⁴³ Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 32.

переказав текст Державного Заповіту, говорить про повну згоду з трактуванням аграрного питання цим документом.

Згодою з пестелівською програмою, хоч і не прямим доказом, є заява П. І. Борисова про те, що, приєднавшись до Південного товариства, «слов'яни» відмовились від попередньої «мети і правил», думали тільки про введення Конституції в своїй країні⁴⁴. Якої Конституції? — «Руської Правди», з її беззастережними і рішучими вимогами повалення кріпацтва, безплатним наділенням кожного бажаного земельною ділянкою. Члени Товариства об'єднаних слов'ян, які служили в Чернігівському полку, брали активну участь у повстанні полку, що ставило своєю метою впровадити «Руську Правду» в життя.

Отже, з матеріалів, що збереглися, можна зробити висновок, що революційні погляди членів Товариства об'єднаних слов'ян виникли і розвивались під впливом російської дійсності першої чверті XIX ст. Вирішення селянського питання вони вважали своїм найпершим завданням. За п'ять з лишком років свого існування Товариство пройшло три стадії організації. Що ж об'єднало Товариство першої згоди, Товариство друзів свободи і Товариство об'єднаних слов'ян? Не ідея створення слов'янської федерації. Вона виникла лише 1823 р. В основі діяльності цих організацій лежало вирішення селянського питання — основного політичного і соціально-економічного питання в Росії того часу.

⁴⁴ Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 32.

О. Ф. СИДОРЕНКО ПРО СТАН ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕТРОЛОГІЇ

Історична метрологія — це спеціальна дисципліна, яка вивчає виникнення та розвиток систем одиниць виміру, що застосовувались у різних народів, особливо до встановлення метричної системи. З цієї точки зору перед українською метрологією стоять дуже складні завдання, адже міри, які вживалися на Україні за доби феодалізму, відзначаються надзвичайною різноманітністю, що не зникла і в XIX ст.

Ця різноманітність коріниться в самому характері феодального господарства, яке сприяло створенню окремих груп мір, що діяли на невеликих територіях. Специфіка господарчого та політичного життя давньої України, віковий іноземний гніт лише посилили її.

Значний вплив на українські міри справили метричні системи тих держав, до яких входили окремі українські землі. За доби польсько-литовського панування сеймовими постановами та через магнатське господарство на Україні запроваджувалися литовські та польські міри. В результаті практично кожне місто на Україні мало свої місцеві міри. Джерела свідчать, що у деяких місцевостях для вимірювання певного виду товарів або продуктів існувало навіть по кілька однорідних, але різних за своєю фактичною величиною мір. Так у звіті про стан гетьманських рангових маєтностей за 1750 рік¹ лише на території Батуринської волості Ніжинського полку зафіксовано вимір тих самих рідких продуктів трьома різними за величиною відрами.

Велика різноманітність українських мір і, отже, складність дослідження їх історії була і залишається однією з головних причин недостатньої розробки української метрології. Головним чином через це, а

¹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 62 зв., 70 зв. — 71, 81 зв.

також через недооцінку значення метрології в дореволюційній історичній науці дослідженню мір приділялося мало уваги. Єдиною в дожовтневій історичній літературі працею, спеціально присвяченою українській метрології, була стаття А. Лобка². У цій праці йдеться про урядові спроби уніфікації мір на Лівобережній Україні та запровадження тут російських мір, починаючи з 1723 р. до кінця XVIII ст. До статті додано публікацію наказу П. О. Рум'янцева-Задунайського до Малоросійської колегії про заходи по встановленню єдиної системи мір на Лівобережжі. На основі документів 1734 р. автор зробив цікавий висновок про місткість української осмачки, хоча треба зазначити, що осмачка — лише одна із багатьох мір сипкого, що вживалися на Лівобережжі, що, правда, найбільш поширена. Незважаючи на те, що А. Лобко ідеалізував вищезгадані урядові заходи, стаття зберігає своє значення ще й досі як єдина до цього часу спроба висвітлити політику уряду щодо мір на Лівобережній Україні.

Серед дореволюційних дослідників метрології слід відзначити архіваріуса Віленського архіву давніх актів М. Горбачевського, праці якого присвячені мірам на території Речі Посполитої. Стаття «Литовсько-польська метрологія з перекладом її на російську» і таблиці польських та литовських одиниць виміру з перекладом їх на міри російські становлять розділ «Археографічного календаря на 2000 років»³. Для укладення таблиць М. Горбачевський використав матеріали Урядової комісії зразкових мір та ваги 1827—1835 рр., зокрема, порівняльні метрологічні таблиці. Метрологічні таблиці М. Горбачевського подають відомості про міри, скасовані указом 1835 р., частина яких вживалася і на Правобережній Україні. Великий матеріал з метрології увібрав також «Словник давньої актової мови» М. Горбачевського⁴.

Як довідник про міри, що вживалися на території Речі Посполитої, являють цінність хронологічно-метрологічні таблиці, укладені польським істориком К. Соханевичем. Таблиці ці були вміщені у «Vademecum'i» Т. Вербовського⁵. В них подано міри, що були запроваджені у коронних землях конституціями 1565 і 1764 рр. та у Литві — конституцією 1766 р., серед них також міри, що вживалися на Львівщині та Поділлі. У додатках автор подає характеристики окремих одиниць виміру. Кілька статей К. Соханевич присвятив безпосередньо українським мірам⁶. На матеріалі судових книг, інвентарів та люстрацій королівських земель автор проаналізував та звів у систему міри сипких тіл та рідин, поширені на Поділлі та Червоноруських землях у XV—XVI ст. Слід відзначити, однак, що дані метрологічних таблиць К. Соханевича і М. Горбачевського вимагають перевірки у кожному конкретному випадку, адже законодавчі матеріали, на основі яких вони були укладені, фіксують лише окремі моменти у розвитку метрологічних систем. Метрологія ж, зокрема українська, вимагає якнайбільшої точності у визначенні місця та часу дії кожної одиниці виміру, а також копійкою реєстрації та пояснення змін, що у ній відбувались.

² А. Лобко. Попытка к уравниению мер и веса в Малороссии в XVIII в.— «Киевская старина», т. XXVI, 1889, июль, стор. 232—239.

³ Н. Горбачевский. Археографический календарь на 2000 лет, Вильна, 1869, стор. 101—110.

⁴ Н. Горбачевский. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского, Вильна, 1874.

⁵ T. Wierzbowski. Vademecum. Lwów—Warszawa, 1926, стор. 214—226.

⁶ K. Sochaniewicz. Miary i ceny produktów rolnych na Podolu w XVI wieku. Lud, t. XXVIII, zeszyt III—IV, 1929; його ж. Z zagadnień metrologicznych ziem Czerwonoruskich.— Kwartalnik historyczny, t. XXXIX, 1925; його ж. Terminologia czerwonoruskich miar nasypnych (zbożowych) w XV—XVI w.— „Zapiski numizmatyczne”, 1925, № 2, 3.

У радянських вчених інтерес до української метрології виник зв'язку з загальною в нашій історичній науці увагою до вивчення го подарчої історії, для якої метрологія має допоміжне значення. Але слід зазначити, що і в перші післяреволюційні роки метрологія не досяг успіхів у своєму розвитку, оскільки вона спирається на якнайширше вивчення історичних джерел. Метрологічні пошуки взагалі носили локальний характер. Такою була і розвідка О. З. Неселовського⁷, яка поклала початок українській радянській метрологічній літературі. Вона була першою в радянській науці успішною спробою розв'язати питання вимірювання мір на окремій, хай невеликій, території і прослідкувати зміну цих мір за певний відрізок часу. Розвідка побудована на значному архівному матеріалі, який дозволив автору прийти до солідно обгрунтованих висновків. Співставивши дані люстрацій окремих старостів Поділля за період з 1494 р. до кінця XVI ст., О. З. Неселовський дослідив коливання реального обсягу міри збіжжя на Поділлі — третинника.

На відміну від конкретно-метрологічного дослідження О. З. Неселовського, стаття І. Н. Єрофієва⁸, що з'явилася на рік пізніше, носила оглядовий характер. В свій час І. Н. Єрофієву був зроблений закид, що він створив «кволу компілятивну працю»⁹. Та й за висловом самого автора, вона являла лише «науково-популярний начерк». Однак треба визнати, що при незначній кількості спеціальних метрологічних розробок створення такої широкої праці вже було значним досягненням. У статті підбито підсумки метрологічних спостережень окремих істориків та дослідників російської та польської метрології щодо мір на території України, починаючи від періоду Київської Русі і до кінця XVIII ст. У цій праці вперше визначено загальний характер українських мір та шляхи їх історичного розвитку. І. Н. Єрофієв правильно зауважив можливість прихованих пізнішими нашаруваннями запозичень в українські міри, що з'явилися через торгівлю та інші міжнародні зв'язки на різних історичних етапах. Автор розглядає історію деяких українських мір, визначаючи їх фактичну величину, а також ту, яку вони мали за урядовими постановами держав, до складу яких входили українські землі. Природно, що більшість поданих І. Н. Єрофієвим характеристик щодо величин мір дійсні лише за певний час і у певному місці. Питання ж про зміну мір та можливість застосування характеристик щодо мір з однією назвою, але вже в іншій ситуації, залишається відкритим. Отже висновки вимагають обережного ставлення та перевірки їх слушності для кожної конкретної місцевості та часу дії мір. До статті додано цінний словник одиниць виміру, хоча слід зазначити, що І. Н. Єрофієв некритично переніс до нього дані метрологічних таблиць М. Горбачевського, про які говорилося вище. Незважаючи на деякі хиби, ця стаття залишається поки що єдиною узагальнюючою працею з метрології України і зберігає значення довідника донині.

У 30-і та 40-і роки спеціальні історичні дисципліни, у тому числі й метрологія, на Україні з різних причин практично не розроблялись. Тільки у 1949 р. з'явилася розвідка Д. Л. Похилевича¹⁰, у якій було спро-

⁷ О. З. Неселовський. Подільський третинник (з матеріалів до подільської метрології).— Записки Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти, т. І Кам'янець-Подільський, 1926, стор. 1—10.

⁸ І. Н. Єрофієв. Про старі українські міри, вагу та грошовий обіг.— Роботи з метрології, ч. 2, Харків, 1927, стор. 5—52.

⁹ А. Єршов. До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні XVII—XVIII в.— Всеукраїнська Академія наук. Історична секція. Науковий збірник за рік 1929, стор. 102.

¹⁰ Д. Л. Похилевич. Волока и наждаков в землеустройстве господарски: крестьян при Сигизмунде-Августе.— Доповіді та повідомлення Львівського державного університету. Вип. 2, 1949, стор. 65—69.

стовано усталене в історичній науці твердження, що на розмір волоки в Речі Посполитій впливала якість ґрунтів. Автор довів, що згідно із «Уставою на волоки» 1557 р., розмір волоки-міри був всюди однаковий, в той час як розмір волоки-наділу на окремих землях Речі Посполитої був різний і залежав від принципу поділу землі. Отже, Д. Л. Похилевич розв'язав важливе для історичної науки питання про міру площі, яка діяла також і на Правобережній Україні у XVI—XVIII ст.

Певний злам у справі розгортання досліджень з спеціальних історичних дисциплін відбувся з середини 50-х років. Зокрема, в посиленні інтересу до української метрології є певна заслуга редколегій збірника «Історичні джерела та їх використання» та журналу «Архіви України». У 1961 р. на сторінках останнього було надруковано оглядову статтю Я. Д. Ісаєвича¹¹, яка поклала початок новій серії праць з української метрології.

Оскільки Україна або окремі її частини довгий час входили до складу феодальної Речі Посполитої і на українських мірах відбувся вплив мір польських, Я. Д. Ісаєвич охарактеризував літературу з питань польсько-литовської метрології і визначив можливості використання цієї літератури для досліджень з метрології української. У праці вперше в радянській історичній літературі проводиться думка про специфічність українських мір, хоча й не відкидається при цьому можливість впливів інших метрологічних систем. Автор слушно критикує спроби деяких буржуазних істориків перебільшити вплив мір інших народів на формування систем мір народів слов'янських. Статтю Я. Д. Ісаєвича вдало доповнює складена на основі друкованих та рукописних джерел таблиця одиниць виміру, що вживалися на українських землях Речі Посполитої у XVI—XVIII ст.

Одним із свідчень зрослої уваги до спеціальних історичних дисциплін є видання в 1963 р. підручника «Допоміжні історичні дисципліни». Окремий розділ у ньому, написаний В. І. Стрельським¹², присвячено метрології. Автор підкреслює, що для розуміння і вірної оцінки мір, якими користувались на Україні в період середньовіччя, недостатньо вивчення польсько-литовської та російської метрології. На Україні існували специфічні міри, які виникли в процесі розвитку українського народу і самотність їх зростала в міру віддаленості від політичних та торговельних центрів.

А. З. Барабой у замітці, надрукованій у першому випуску збірника «Історичні джерела та їх використання»¹³, справедливо відзначив, що основним фактором, який визначав характер мір на Україні, була відсутність української державності. Щоправда, категоричний висновок автора про колоніальний характер українських мір спирається лише на декілька прикладів із мір Правобережжя XVIII—XIX ст.

Залежно від ролі в господарстві окремі види мір пройшли різний шлях у своєму розвитку, зазнавали різних впливів і по-різному реагували на них. Тенденції розвитку мір об'єму, головним чином, на Правобережжі у XVI—XVIII ст. дослідив Я. Г. Сенік¹⁴, залучивши деякі архівні матеріали.

¹¹ Я. Д. Ісаєвич. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». 1961, № 2, стор. 3—13.

¹² А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. Допоміжні історичні дисципліни, К., 1963, стор. 142—150.

¹³ А. З. Барабой. Про українську історичну метрологію.— Історичні джерела та їх використання. Вип. 1, К., 1964, стор. 287—289.

¹⁴ Я. Г. Сенік. Із історії обігу і стабілізації мір об'єму на українських землях у XVI—XVIII ст.— Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, К., 1968, стор. 393—411.

При загальній недостатній розробленості української метрології набирає особливого значення дослідження окремих метрологічних сюжетів на основі глибокого вивчення історичних джерел. В зв'язку з цим треба відзначити розвідку М. Ф. Котляра¹⁵. На матеріалі Львівських прибутково-видаткових книг за 1404—1426 рр. автор вираховував вагу львівського і луцького спеціальних каменів, які застосовувались для зважування воску та інших цінних товарів. Автор звертає увагу на існування локальних відмінностей величини каменя навіть у територіально близьких місцевостях. Розвідка М. Ф. Котляра є перший в останні роки приклад дослідження окремого метрологічного питання із додержанням обов'язкового для метрології принципу хронологічної та географічної єдності джерел.

У дослідження української метрології зробили значний внесок радянські етнографи. Першою працею цього циклу була стаття Л. Дорошкевич¹⁶, у якій на загальному тлі розвитку народних математичних знань описані та співставлені народні міри, що вживались на початку ХХ ст. у господарстві та торгівлі на Полтавщині й Волині.

Інтерес до вивчення народної метрології зріс в останні роки. У статті Л. Граціанської¹⁷ змальована широка картина сучасних народних мір Чернівецької та Івано-Франківської областей. В. Зінич значно розширив географічні рамки дослідження¹⁸. Його цікавить народна метрологія всієї України.

Відносно сучасних народних мір треба сказати, що це в багатьох випадках — залишки давніх мір. Тому висновки праць з сучасної народної метрології становлять інтерес і для історичної метрології. Має значення також те, що дослідники народної метрології звертають увагу на виявлення величини одиниць виміру. На жаль, у цих працях відомості, що стосуються давніх мір, якщо взагалі і датовані, то дуже непевно.

Серед праць, присвячених розвитку української метрологічної лексики, особливий інтерес становлять ті, у яких досліджується термінологія історичної метрології¹⁹. У статті Й. О. Дзендзелівського простежено еволюцію народних метрологічних термінів Закарпаття, починаючи з періоду раннього феодалізму. М. Д. Худаш вивчив лексику історичної метрології Львівщини XVI—XVII ст. на прибутково-видаткових книгах Львівського Ставропігійського братства. В. О. Винник дослідив розвиток української метрологічної лексики від найдавніших часів до наших днів. У статті угорського славіста Е. Балецького йдеться про антал — широко вживану на Україні у XVIII ст. міру рідин. Автор доводить, що вона має угорське походження.

Як і етнографічні праці, дослідники метрологічної лексики підтверджують оригінальність походження українських мір та, допомагаючи виявити пізніші в них нашарування, проливають світло на історію їх роз-

¹⁵ М. Ф. Котляр. Скільки важив «камінь» у Львові та Луцьку на початку XV ст. — «Архіви України», 1967, № 3, стор. 39—41.

¹⁶ Л. Дорошкевич. Народна математика. — Етнографічний вісник, кн. 8, К., 1929, стор. 152—167.

¹⁷ Л. Граціанська. Деякі відомості про народну математику західних областей України. — Історико-математичний збірник АН УРСР, № 4, К., 1963, стор. 56—65.

¹⁸ В. Зінич. Народна математика та метрологія. — «Народна творчість та етнографія», 1967, № 2, стор. 57—63.

¹⁹ Й. О. Дзендзелівський. Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області. — Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 14, 1955, стор. 81—139; М. Л. Худаш. Лексика українських ділових документів кінця XVI — поч. XVII ст., К., 1961, стор. 140—150; В. О. Винник. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові, К., 1966; Э. Балецкий. О путях заимствования украинским языком термина antal. — «Studia slavica», t. VIII, Budapest, 1962.

витку. Автори цих праць звертають пильну увагу на вияснення реального змісту метрологічних понять та намагаються вирішити питання про географічні та хронологічні рамки функціонування мір.

Як бачимо, в останні роки все більшу увагу дослідників історичної метрології привертають окремі вузькі питання, бо вивчення метрології вимагає роботи з величезною кількістю історичних джерел. Матеріали, що можуть містити свідчення про міри, найрізноманітніші. Особливо цікаві для дослідників метрології матеріали, що відбивають розвиток торгівлі. Крім купчих, це рапорти магістратів про стан торгівлі та про торговельні ціни; відомості про грошові та особливо натуральні збори на ярмарках і торгах, зокрема індукти; митні книги, у яких позначалася не тільки сума мита, але й кількість товарів, з яких мито стягали; скарги на пограбування та захоплення товарів як наслідок дії звичаю «пошукування шкод», у яких часто зустрічаються цікаві порівняння українських мір із мірами іноземними, іноді більш відомими сучасній науці, ніж міри українські і т. ін.

У судових матеріалах, що відбивають майнові відносини, сторони, як правило, висувують конкретні претензії, часто використовуючи міри. Особливу цінність мають систематичні джерела, наприклад, прибутково-видаткові, судові книги, матеріали по господарчому управлінню маєтностями і т. ін.

Слід також додати, що кожна звістка джерел щодо мір вимагає критики. Іноді близькі за часом та місцем походження джерела дають суперечливу оцінку тим самим мірам. Часто зафіксовані джерелами міри в реальному житті майже не вживалися. Наприклад, у відомостях про ціни на провіант і фураж, що надсилалися із магістратів та сотених і полкових канцелярій Лівобережжя в різні центральні державні установи у XVIII ст., ціни подаються у розрахунку на російські міри, хоча до кінця століття на торгах та ярмарках Лівобережжя вживалися в основному місцеві українські міри. Те ж саме можна сказати про матеріали, що відбивають постачання провіантом і фуражем військ, які у XVIII ст. постійно стояли на Лівобережжі. Отже, ні ці матеріали, ні відомості про ціни не відбивають дійсного стану українських мір. З огляду на загальну рухливість метрологічних одиниць на Україні особливо обережно слід ставитися до джерел законодавчого характеру, тому що вони або фіксували становище, що склалося у мірах, або накреслювали шляхи на майбутнє.

Певний внесок у вивчення українських мір зробили історики, які займалися економікою України епохи феодалізму. У зв'язку з цим в літературі²⁰ висловлювалася думка про доцільність видання довідника, що увібрав би та підсумував увесь цей розпорошений по різних історичних дослідженнях матеріал. Звичайно, це видання було б корисним для істориків, підвищило б інтерес до метрології та стимулювало б її розвиток. Проте головне зараз — збирання фактичного матеріалу, на ґрунті якого можна зробити висновок про поширення дії окремих мір та їх величини, про сукупність мір, що діяли на окремих територіях і їх взаємозв'язок, про закономірності розвитку мір та деяких видів їх залежно від економічного та політичного становища окремих територій, про еволюцію мір всередині певних видів. Тільки таке систематичне дослідження уможливить перехід до створення узагальнюючих праць з української метрології.

²⁰ Я. Д. Ісаєвич. Назв. праця, стор. 9.

Повертаючись до надрукованого

ФОРМУВАННЯ КЛАСОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ ПРОЛЕТАРІАТУ РОСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

В «Українському історичному журналі» № 9 за 1969 р. була опублікована стаття Ф. Є. Лося «Ленінська характеристика основних етапів формування російського пролетаріату та його ідеології». Процес формування та розвиток класової ідеології російського пролетаріату радянськими істориками висвітлено недостатньо. Стаття проф. Лося є однією з перших спроб узагальнити теоретичне надбання В. І. Леніна. Однак автор приділив головну увагу аналізу ленінських положень про розвиток самосвідомості робітничого класу на пролетарському етапі визвольного руху, коли пролетаріат Росії уже існував як «клас для себе», не даючи детального аналізу теоретичних положень В. І. Леніна з цієї проблеми стосовно до революційно-демократичного етапу визвольного руху в Росії, коли пролетаріат був ще «класом в собі». Тому виникає необхідність дещо доповнити виступ відомого вченого.

Висока свідомість дозволила російському пролетаріату посісти роль гегемона в революційному русі. Це було однією з найважливіших причин успішної перемоги в жовтні 1917 р. «Про диктатуру пролетаріату»,— писав В. І. Ленін,— не могло б і мови бути, якби пролетаріат не виробив у собі великої свідомості...¹ Ленінські думки і твердження про усвідомлення пролетаріатом своєї ролі в суспільному розвитку допомагають ідеологам робітничого класу викривати антинаукові теорії його ворогів про перетворення пролетаріату в «некритичну масу», яка перебуває в полоні вузькоматеріальних інтересів, і здатна виконувати лише роль «резерву консерватизму».

У працях і статтях, написаних напередодні революції 1905—1907 рр., вождь пролетаріату визначив початок процесу формування класової самосвідомості і розкрив зміст поняття «класова самосвідомість», вказавши на джерела, які сприяють її розвитку на революційно-демократичному етапі визвольного руху. Критикуючи меншовицькі твердження про незрілість російського пролетаріату, про неможливість керівної ролі його в буржуазно-демократичній революції через малочисельність, Володимир Ілліч показав, як формувалась пролетарська ідеологія в тісному взаємозв'язку з потребами практичної діяльності партії більшовиків. У «Проекті і поясненні програми соціал-демократичної партії» В. І. Ленін указував, що поняття «класова самосвідомість пролетаріату» означає «...розуміння робітниками того, що єдиний засіб поліпшити своє становище і добитися свого визволення полягає в боротьбі з класом капіталістів і фабрикантів... Далі, самосвідомість робітників означає розуміння того, що інтереси всіх робітників даної країни однакові, солідарні, що вони всі становлять один клас, окремий від усіх інших класів суспільства. Нарешті, класова самосвідомість робітників означає розуміння робітниками того, що для досягнення своїх цілей робітникам треба добиватися впливу на державні справи...»².

Основоположники марксизму вважали розвиток класової ідеології наслідком кількісного і якісного зростання пролетаріату. К. Маркс і Ф. Енгельс ще в «Маніфесті Комуністичної партії» вказували, що «...з розвитком промисловості пролетаріат не тільки зростає кількісно, він скупчується у великій масі, сила його росте і він все більше її відчуває»³. В. І. Ленін пізніше стверджував, що йде процес «...перетворення пролетаріату в клас у міру зростання не тільки його об'єднання, а і його свідомості»⁴. Економічне й політичне становище пролетаріату на різних етапах формування та розвитку робітничого руху визначає рівень класової свідомості. Тому етапи й періоди пролетарської ідеології необхідно визначати за ступенем розвитку класової боротьби російського робітничого класу.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 324.

² В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 93—94.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 417.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 41.

На революційно-демократичному етапі визвольного руху можна виділити два періоди в розвитку свідомості російського пролетаріату. Перший включає 70-і і першу половину 80-х років XIX ст., коли склалися передумови для формування класової ідеології. Хронологічно він співпадає з періодом «переходу пролетаріату від примітивних форм руху до страйку, як головного засобу боротьби»⁵. У другий період (1884—1894 рр.) в умовах неухильного наростання хвилі економічної страйкової боротьби зміцнилася тенденція до зближення робітничого руху з соціал-демократичним. Під впливом страйків «дедалі більше робітників починають розуміти необхідність боротьби з існуючим ладом»,— відзначав 1875 р. у газеті «Вперед» (№ 20) Є. Заславський. Обидва періоди складають підготовчий етап у розвитку класової ідеології пролетаріату.

У перший період наслідки пролетарської ідеології яскравіше проявлялися в районах з найвищим рівнем страйкової боротьби. Це, насамперед, Петербурзький промисловий район та Південь України, де уже в 70-х роках значна частина пролетаріату зосереджувалася на великих підприємствах Катеринослава, Одеси, Єлисаветграда, Миколаєва, Херсона. Порівняно з іншими районами Росії тут розгорнула свою діяльність більшість робітничих гуртків, члени яких поряд з загальнодемократичною літературою знайомилися з творами Маркса й Енгельса, з діяльністю І Інтернаціоналу та Паризької Комуні. Свідченням перших ростків пролетарської самосвідомості В. І. Ленін вважав прагнення найпереводіших робітників ознайомитись з ідеями соціалізму, які трудящі сприймають найраніше й найлегше⁶. Цьому сприяла нещадна експлуатація робітників за капіталізму. «...Прихильники уряду повинні визнати, що успіх соціалізму пояснюється дійсно поганим становищем робітників»,— писав В. І. Ленін у статті «Цінне признание»⁷.

Постійний потяг до політичних знань вождь вважав важливою позитивною рисою російського пролетаріату, який «...на відміну від інших класів і верств російського суспільства... пред'являє постійно (а не тільки в періоди особливого заворушення) величезний попит на нелегальну літературу»⁸.

Наприкінці 70-х—на початку 80-х років XIX ст., коли головною течією в революційно-визвольному русі Росії стало народовольство, серед трудящих значно поширилася пропаганда ідей соціалізму, зокрема серед робітників українських міст—Одеси, Херсона, Миколаєва, Катеринослава⁹.

Робітники Києва під керівництвом членів гуртків, організованих В. Осинським та В. Дебагорієм-Мокріським, наприкінці 70-х років читали і обговорювали твори К. Маркса і Ф. Енгельса¹⁰. Члени гуртка М. Р. Попова в 1879 р. доводили робітникам, що важливим засобом у боротьбі за поліпшення умов життя є страйки¹¹. Особливо широко революційну пропаганду серед пролетаріату міста розгорнули члени «Південноросійського робітничого союзу». Вони також висунули вимогу підвищення зарплати робітникам і скорочення робочого дня¹². Ця народницька організація займалася пропагандою, головним чином, серед пролетаріату, поступово усвідомлюючи його роль у визвольному русі.

Найпрогресивніші погляди на роль робітничого класу в суспільстві висловлювали організатори народовольських гуртків Одеси. В. Жебуньов вважав робітничий клас єдиним носієм соціалістичних ідей і опорою народовольців у політичній боротьбі¹³. Під час другої революційної ситуації народники переконалися, що пролетаріат краще сприймає революційні ідеї, ніж селяни. Та частина народництва, глибока і плодотворна робота думки якої вела «...на практиці до постановки соціалістичної роботи на ґрунт класової боротьби пролетаріату...»¹⁴, звернула на це увагу. Тому в народницькому журналі «Земля и воля» (20 лютого 1879 р.) говорилося, що «питання про міських робітників належить до числа тих, які, можна сказати, самим життям висувуються вперед на належне місце всупереч апріорним теоретичним рішенням революційних діячів»¹⁵.

⁵ Рабочий класс и рабочее движение в России, М., 1966, стор. 17.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 250.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 67.

⁸ Там же, стор. 10.

⁹ С. С. Волк. Народная воля, М., 1956, стор. 296, 299.

¹⁰ А. К. Волощенко. Суспільно-політичний рух у період другої революційної ситуації на Правобережній Україні.— «Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 80—81.

¹¹ А. Катренко. З минулого революційного народництва на Україні.— «Архів України», 1966, № 3, стор. 38.

¹² Х. С. Гуревич. Про ідейну спрямованість «Південноросійського робітничого союзу».— УІЖ, 1968, № 3, стор. 65.

¹³ С. С. Волк. Назв. праця, стор. 297.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 295.

¹⁵ Цит. за кн. М. Г. Седов. Героический период революционного народничества, М., 1966, стор. 138.

Велику пропагандистську роботу серед робітників проводили також периферійні гуртки «Народної волі». Їх діяльність надзвичайно високо оцінив В. І. Ленін, тому що вони вирішували «...доступні політичні завдання в найбільш справжньому в найбільш практичному розумінні цього слова, доступні саме тому і остільки оскільки їх палка проповідь зустрічає відгук в масі, яка стихійно пробуджується...»¹⁶

У статті «Раніше і тепер» В. І. Ленін писав, що «сімдесяти роки зачепили зовсім мізерні верхівки робітничого класу. Його передовики вже тоді показали себе, я великі діячі робітничої демократії, але маса ще спала»¹⁷. Вона пробудилася до свідомої боротьби з об'єднанням робітничого й соціал-демократичного рухів. Цей процес В. І. Ленін назвав «природним і неминучим»¹⁸.

Швидке формування класової самосвідомості пролетаріату в другий період (1884—1894 рр.) революційно-демократичного етапу визвольного руху полягало насамперед у переході від утопічного селянського соціалізму до марксизму. Тоді в Росії з'явилися кадри марксистів, пролетарських ідеологів, які робили перші спроби зблизитися з робітничим рухом. Ця обставина мала виключно важливе значення для виникнення в Росії пролетарської демократії. Дослідники вважають, що цьому сприяли дві обставини. По-перше, наростання стихійного робітничого руху, а по-друге, застосування вчення К. Маркса і Ф. Енгельса до умов російської дійсності¹⁹.

На заняттях соціал-демократичних гуртків і груп, що існували наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. у всіх великих містах України²⁰, пролетаріату прищеплювалось почуття великої історичної місії. Це відіграло важливу роль у формуванні класової самосвідомості передової частини пролетаріату. Так, у доповіді більшовиків Амстердамському міжнародному соціалістичному конгресу (1904 р.) відзначалося, що хоча невеликі гуртки, де вивчалися ідеї наукового соціалізму, не мали безпосереднього впливу на широкі маси пролетаріату, однак у них було підготовлено контингент класово-свідомих робітників, які в майбутньому могли виступити керівниками трудящих, що прокидалися до політичної боротьби²¹.

Протягом революційно-демократичного етапу робітничий клас Росії підготувався до розгортання політичної боротьби на пролетарському, коли він став гегемоном визвольного руху.

Н. І. КАЛЮЖКО

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 402.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 266.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 232.

¹⁹ В. Д. Мочалов. В. И. Ленин и возникновение марксизма в России.— «Вопросы истории», 1969, № 4, стор. 29.

²⁰ П. М. Шморгул. Распространение марксизма на Украине в 80-х и начале 90-х годов XIX века.— «Вопросы истории КПСС», 1957, № 4, стор. 98.

²¹ Из истории создания партии нового типа, М., 1963, стр. 25.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. Д. ЛЕВЧЕНКО

Зміни в складі робітників цукрової промисловості України в роки семирічки

зміни, які відбулися у кількісному і якісному складі робітників цукрових заводів УРСР у 1959—1965 рр.

Працюючи над цією темою, автор використав праці В. І. Леніна, рішення ХХІ, ХХІІ і ХХІІІ з'їздів КПРС, ХХ, ХХІ, ХХІІ і ХХІІІ з'їздів КП України, постанови Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, матеріали Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, од. зб. 419, 482, 1410, 1541, 2186, 2272; оп. 214, од. зб. 214, 341, 355, 419, 537, 554, 555, 561; оп. 215, од. зб. 172; оп. 216, од. зб. 180, 211; оп. 218, од. зб. 1627), Центрального Державного історичного архіву УРСР (ф. Р—4820, оп. 36, спр. 1; оп. 366, спр. 69), Київського (ф. Р—4883, оп. 2, спр. 191, 250, 260, 461, 545, 473) і Вінницького обласних державних архівів (ф. Р—5042, оп. 1, спр. 15—138; 319, 1611, 2393, 2395; оп. 16, спр. 13—30, 130—195, 326—366; оп. 17, спр. 14; оп. 18, од. зб. 13, 19), поточний архів Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (відділ праці і зарплати, відділ статистики промисловості, форми С—2а, С—26 за 1958—1965 рр.), наукові дослідження, тогочасну республіканську і обласну пресу.

Контрольними цифрами розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр. намічалось збільшити виробництво цукру в Українській РСР на 40—50%, або з 3,7 млн. т у 1958 р. до 4,9—5,3 млн. т у 1965 р.¹ Для виконання цього завдання потрібно було різко підвищити виробничу потужність цукрових заводів республіки, зміцнити матеріально-технічну базу цієї галузі промисловості, виростити необхідну кількість коренів.

Комуністична партія і уряд Радянської України приділяли велику увагу розвитку цукрової промисловості республіки, забезпеченню її необхідною кількістю кваліфікованих кадрів. Виконуючи рішення ХХІ і ХХІІ з'їздів КПРС, ХХ, ХХІ і ХХІІ з'їздів КП України, партійні організації цукрових заводів організовували і спрямовували робітничі колективи на виконання поставлених завдань.

Ріст виробничої потужності цукрової промисловості УРСР у роки семирічки супроводжувався зміцненням її матеріально-технічної бази за рахунок широкого впровадження нової техніки і передової технології, механізації та автоматизації. Значно підвищилися продуктивність праці. Все це привело до того, що у 1965 р. було вироблено 6,7 млн. т цукру при плані 5,3 млн. т.

Головну роль у досягненні успіхів відіграли робітники цукрових заводів республіки. Протягом 1959—1965 рр. у їх складі відбулися значні зміни як у кількісному, так і в якісному відношенні. Напередодні семирічки кількість виробничого персоналу цих робітників становила 98,96 тис. чол., а наприкінці, у 1965 р.—101,93 тис. чол.² Зростання чисельності робітників становило 3%, тоді як кількість цукрових заводів збільшилася за цей період на 12,5%, а виробничу потужність—на 53,8%³. Якщо у 1958 р. в середньому на одному заводі працювало 618 робітників, то у 1965 р.—566. Тільки по Вінницькому цукровому тресту кількість робітників зменшилась за семирічку на 2,5 тис. чол.⁴. Це сталося завдяки широкому впровадженню механізації та автоматизації виробничих процесів.

Однак оснащення цукрових заводів новою технікою потребувало кваліфікованих працівників з вищою спеціальною освітою. Тому на цукрових заводах в цей період невпинно зростала чисельність інженерно-технічних працівників. Якщо 1958 р. їх було 5802 чол., то у 1965 р.—близько 7612, або на 31,2% більше. Це саме стосується і категорії службовців. Кількість їх збільшилася на 11,6%. Зате молодший обслуговуючий персонал і охорона були скорочені на 13,3%. На 41,4% зменшилась кількість учнів-підлітків.

У розглядуваний період сталися значні зміни в якісному складі робітників, інженерно-технічних працівників і службовців цукрової промисловості. На початку

¹ Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр., К., 1959, стор. 75.

² Поточний архів ЦСУ УРСР, відділ статистики промисловості, щорічні розробки за 1958—1965 рр., форма С—26, арк. 20.

³ Народне господарство Української РСР в 1965 році, К., 1966, стор. 163.

⁴ Вінницький обласний державний архів (далі—ВОДА), ф. Р—5042, оп. 16, спр. 16, арк. 17.

семирічки на цукрових заводах республіки спостерігалась велика плінність кадрів. Так, по Хмельницькому цукротресту в 1960 р. було прийнято 9067 працівників, а звільнилось 9735⁵. Подібне становище було на заводах Київського, Вінницького, Кіровоградського та інших цукротрестів. Чимало набіралося сезонних робітників, які не мали професійної підготовки. Наприклад, 1961 р. на заводах Київського цукротресту вони становили 14% від загальної кількості працюючих. Внаслідок великої плінності кадрів часто не вистачало робочої сили, особливо кваліфікованих працівників. На багатьох відповідальних ділянках виробництва працювали люди без відповідної освіти і фаху. Наприклад, по Житомирському цукротресту у 1959 р. 62 інженерно-технічні працівники були без дипломів, по Кіровоградському — не вистачало 150 дипломованих спеціалістів і 588 кваліфікованих робітників⁶. Подібне спостерігалось у Київському⁷ та інших цукротрестах республіки.

ЦК КП України, перевіряючи стан забезпечення кадрами промисловості республіки, у жовтні 1959 р. провів Пленум, який схвалив постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню добору, підготовки і виховання кадрів»⁸. Ця постанова зобов'язувала обкоми, райкоми та первинні партійні організації промислових підприємств повести боротьбу з тими, хто не справляється з обов'язками на роботі, не навчається. Вона також закликала сміливіше висувати на керівну роботу молодих спеціалістів, особливо жінок. Пленум ЦК КП України намітив заходи по розширенню мережі вищих навчальних закладів, заочних відділів при них, шкіл ФЗН і передового досвіду, в яких повинні готуватись спеціалісти і кадрові робітники для промисловості республіки.

Великим стимулом у справі забезпечення кадрами і поліпшення якісного складу робітників цукрової промисловості УРСР у 1959—1965 рр. була постанова Ради Міністрів СРСР від 18 вересня 1959 р. «Про участь промислових підприємств, радгоспів, колгоспів в комплектуванні вищих навчальних закладів і технікумів і в підготовці спеціалістів для своїх підприємств», а також постає ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР від 30 листопада 1960 р. «Про стан і заходи дальшого поліпшення загальної освіти працюючої молоді УРСР»⁹. Ці та інші постанови та заходи ЦК КПРС і ЦК КП України відіграли важливу роль у забезпеченні кваліфікованими кадрами промисловості й підвищенні освіти і культури трудящих, в тому числі і працівників цукрової промисловості республіки. Протягом семирічки було підготовлено тисячі висококваліфікованих цукроварів.

Значного поширення набуло у 1959—1965 рр. виробничо-технічне навчання робітників безпосередньо на підприємствах шляхом індивідуального, бригадного і курсового учнівства, в гуртках технімуму, школах передового досвіду, університетах технічного прогресу тощо. Таким способом здобули кваліфікацію десятки тисяч чоловік. Наприклад, тільки у Кіровоградській області для цукрових заводів було підготовлено 3442 кадрові робітники, у тому числі без відриву від виробництва 1570. Крім того, підвищили свою кваліфікацію 5406 чол.¹⁰

В період семирічки значного розвитку набула система вечірньої, змінної і заочної освіти. Чимало працівників цукрових заводів УРСР навчались у вечірніх, змінних і заочних середніх школах, на заочних відділах інститутів і технікумів. Так, по Київському цукротресту (Київська і Чернігівська області) протягом 1959—1965 рр. заочно закінчили інститути і середні навчальні заклади 2550 робітників і 1850 інженерно-технічних працівників та службовців¹¹. Добре зарекомендували себе ремісничі та будівельні училища, які готували молодих спеціалістів для цукрової промисловості. У Черкаській області такі училища закінчили тисячі юнаків і дівчат, зокрема у 1959 р. 642 молодих спеціалісти¹².

На території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької областей розміщено понад третини цукрових заводів республіки. Створений у м. Вінниці навчально-курсний комбінат готував для них кваліфікованих робітників з 66 спеціальностей, провадив перепідготовку інженерно-технічних працівників з 78 фахів. Протягом семирічки він випустив 4486 кадрових робітників. Водночас підвищили свою кваліфікацію 1551 робітник і 2368 службовців¹³.

У 1959—1965 рр. після закінчення інститутів і технікумів на цукрові заводи Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької областей прибуло 5704 ди-

⁵ ВОДА, ф. Р—5042, оп. 16, спр. 16, арк. 29.

⁶ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. Р—4883, оп. 2, спр. 291, арк. 59.

⁷ Там же, ф. Р—4883, оп. 2, спр. 260, арк. 62.

⁸ «Радянська Україна», 27 жовтня 1959 р.

⁹ «Радянська Україна», 1 грудня 1959 р.

¹⁰ КОДА, ф. Р—4883, оп. 2, спр. 191, арк. 63—63.

¹¹ Там же, арк. 54.

¹² «Черкаська правда», 30 липня 1959 р.

¹³ ВОДА, ф. Р—5042, оп. 16, спр. 2395, арк. 158—159; 172—174.

пломованих спеціалісти¹⁴. Багато робітників цукрової промисловості оволоділи двома-трьома спеціальностями. Так, у 1962 р. таких фахівців тільки на підприємствах Житомирського цукротресту було 140 чол.¹⁵

Внаслідок підвищення освітнього і культурно-технічного рівня робітників виробничі кадри цукрових заводів ставали більш постійними, зменшилась кількість сезонних робітників. Так, якщо у 1959 р. тільки на підприємствах Київського цукротресту їх працювало 3152 чол., то у 1965 р. на всіх цукрових заводах республіки — 7990¹⁶.

Протягом семиріччя сталися зміни і у віковому складі. Значно зросла кількість молодих робітників, які прийшли на виробництво після закінчення середніх і восьмирічних шкіл¹⁷, і водночас зменшилась кількість жінок-робітниць. У 1965 р. кількість жінок становила 38% від числа всіх робітників, проти 40—42% у 1959 р.¹⁸ Національний склад майже не змінився. Українці становили 80—90% всіх працюючих¹⁹.

Таким чином, під керівництвом ЦК КП України партійні організації цукрових підприємств республіки провели велику роботу по поліпшенню якісного складу виробничого персоналу. Підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня робітників і службовців підприємств сприяло підвищенню їх трудової і політичної активності. Різко підвищилась продуктивність праці, знизилась собівартість виробленого цукру. Все це сприяло тому, що робітники цукрових заводів у 1959—1965 рр. внесли гідний вклад у будівництво фундаменту комунізму в нашій країні.

¹⁴ ВОДА, ф. Р—5042, оп. 1, спр. 1611, арк. 48—300.

¹⁵ КОДА, ф. Р—4883, оп. 2, спр. 282, арк. 41.

¹⁶ Там же, спр. 250, арк. 1; спр. 545, арк. 2.

¹⁷ Там же, спр. 363, арк. 12—68.

¹⁸ Поточний архів ЦСУ УРСР, форма С—2а, за 1958—65 рр., стор. 25.

¹⁹ КОДА, ф. Р—4883, оп. 2, од. зб. 461, арк. 110.

АСАТ МІРЗАЄВ

Революційна боротьба робітничого класу Болгарії під керівництвом БРСДП (т. с.) у роки першої світової війни

Для висвітлення цієї теми автор використав праці керівників партії тісних соціалістів — Д. Благоева, Г. Димитрова, В. Коларова, Х. Кабакчієва, Г. Кіркова та інших, документальні матеріали архівів БНР, зокрема Військово-історичного архіву

(ф. 1915/18), Центрального державного історичного архіву (ф. 173), Окружного державного й партійного архіву в Бургасі (ф. 143-11), тогочасну періодичну пресу (журнали «Нсво време», «Историк-марксист», газети «Работнически вестник», «Правда», «Речь» тощо) та праці радянських і болгарських істориків (М. А. Бирман. Револуційна ситуація в Болгарії в 1918—1919 гг., М., 1957; Х. Христов. Револуційна криза в България през 1918—1919, София, 1957; Л. Панайотов. Борбата на БРСДП (т. с.) против завоевателната и авантюристична политика на българската буржоазия в периода на войните (1912—1918 гг.), София, 1956 та ін.).

Вступаючи в 1915 р. в світову імпералістичну війну, болгарський уряд Радославова, серед інших намірів, мав на меті придушити революційний рух у країні. Але мобілізація великого проценту населення катастрофічно відбилася на господарському розвитку. В тилу й на фронті не вистачало хліба, який видавали у незначній кількості лише за картками. До того ж, німці, фактично окупувавши країну, викачували з неї значну кількість сировини та продовольства. Внаслідок важкого економічного становища різко зросли ціни на продукти першої необхідності. Це спричинилося до погіршення становища трудящих мас. Зате за роки війни кількість мільйонерів у Софії зросла з 12 до 1000.

Проти війни виступили тісняки, які займали принципові позиції й енергійно захищали інтереси робітничого класу і всіх трудящих. У парламенті вони проголосували проти воєнних кредитів. Г. Димитров на засіданні Народних зборів говорив: «Ми не можемо жертвувати жодною стотинкою, жодною краплі крові з-за політики, що веде не до забезпечення свободи й незалежності Болгарії, а до її загибелі. В цьому суть нашої політики, нашої принципової позиції».

По всій країні відбувалися мітинги протесту проти війни. Так, у липні 1914 р. на мітингу в Габрові трудящі вимагали миру. Вони скандували: «Хай живе мир!», «Геть війну!», «Хай живе мир між народами!». Хвиля протесту проти війни прокотилася по всій країні, охопивши широкі верстви болгарського народу, в тому числі й жінок-пролетарок. Трудящі різко засуджували політику буржуазних партій, які весь тягар війни переклали на плечі трудового народу, вимагали припинити кровопролиття, ліквідувати голод і злидні трудящих. У 1915 р. мітинги й демонстрації протесту робітників відбулись у Пловдиві, Плевені, Тирнові, Бургасі, Русе, Свиштові та ін. містах.

У ті роки робітничий клас Болгарії вважав боротьбу проти війни своїм важливим інтернаціональним завданням. Першим рішучим кроком у цьому напрямку було скликання у Софії Всебальканського робітничого мітингу (22 лютого 1915 р.). Відкриваючи його, Д. Благоев відзначив: «Наша мета — протестувати проти бойні, яку влаштував європейський імперіалізм, високо піднести голос за припинення війни, за мир спільно з усіма, хто залишився вірним революційному прапорі соціалізму». В резолюції, ухваленій присутніми на мітингу трудящими, підкреслювалося, що робітничий клас Сербії, Румунії та Болгарії виступає проти війни, реакційних режимів і безправ'я. Ця подія активізувала боротьбу робітників за мир. Уже 1 травня 1915 р. в усіх містах країни відбулися великі маніфестації. У них взяв участь практично весь робітничий клас.

Велике значення для дальшого розвитку антивоєнного інтернаціонального руху в країнах Європи, зокрема в Болгарії, мала діяльність В. І. Леніна по підготовці й проведенню Ціммервальдської та Кінтальської конференцій. Готуючись до них, тісняки посилювали революційну боротьбу з соціал-шовіністами й спрямували свої зусилля на поліпшення керівництва робітничим рухом.

У роки війни тісні соціалісти, виступаючи проти імперіалістичної бойні, голосуючи проти воєнних кредитів, засуджуючи зраду соціал-демократів II Інтернаціоналу, довели свою відданість інтересам міжнародного робітничого руху. «...Не легко, — вказував В. І. Ленін, — бути інтернаціоналістом на ділі в епоху жахливої імперіалістичної війни. Таких людей мало, але тільки в них — вся майбутність соціалізму, тільки вони — *зожді мас*, а не розбещувачі мас» (В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 57). Правда, тісняки не створили нелегальної організації. Вони проводили, головним чином, антивоєнну пропаганду, не пробуджуючи революційної ініціативи пригнічених мас. Їм не вистачало революційної дійовості й послідовності.

Великий вплив на пробудження політичної активності трудящих Болгарії справила Лютнева революція. У газеті «Работнически вестник» (орган тісняків) щоденно вміщувалися матеріали про революційні події в Росії. Вітаючи героїчну боротьбу російського пролетаріату, газета писала, що він «завоював першість серед міжнародного пролетаріату» і «це місце він, без сумніву, буде посідати з достоїнством». Один з керівників партії Г. Кіров вважав тактику більшовиків, які прагнули вивести владу з рук буржуазії, «правильною, ясною і визначеною».

Влітку 1917 р. тісняки під впливом партії Леніна приєдналися до Ціммервальдської лівої, у закликах (опублікованих в «Правді» 11 липня 1917 р.) якої підкреслювалося, що мир без анексій і контрибуцій, мир, який розкріпає народи від капіталістичного і будь-якого національного гніту, може бути досягнутий тільки шляхом пролетарської революції.

Під впливом революційних подій у Росії посилює боротьбу за свої права і робітничий клас Болгарії, який організовано відсвяткував Міжнародний день солідарності трудящих. По всій країні, особливо в другому півріччі 1917 р., відбувалися страйки — у Софії, Габрові, Пловдиві та ін. містах. Невдоволення політикою, яку проводив болгарський уряд, посилювалося й серед селянства. У березні 1917 р. трудівники сіл, що були розташовані поблизу Пловдива, влаштували до міста «голодний похід». Селянська біднота, невдоволена непомірними реквізиціями й поборами, відкрито виступала проти місцевих властей, зокрема нападала на склади, де зберігалися реквізовані продукти харчування. Усе це переконливо свідчить, що 1917 р. у Болгарії був роком пробудження політичної активності трудящих.

Таким чином, у Болгарії створювалася революційна ситуація. Один із головних її моментів — «...загострення, вище від звичайного, злиднів і бідувальних пригноблених класів» (В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 181) — був наявним. Наростала хвиля революційної боротьби робітничого класу та селянства, посилювалися заворушення в армії. У таборі буржуазії панували суперечності.

Парламентська фракція тісних соціалістів після перемоги в Росії Великої Жовтневої соціалістичної революції вимагала прийняття мирних пропозицій Радянського уряду. Вона попереджала, що Болгарію чекає катастрофа, якщо уряд відмовиться підписати мир на основі пропозицій Радянської Росії. Однак буржуазний уряд Радославова, що прагнув на вимогу великоболгарських шовіністів перетворити країну в гегемона на Балканах, і слухати не хотів про мир. За Брест-Литовським договором (3 березня 1918 р.) Болгарія припиняла воєнні дії лише на румунському фронті, але продовжувала на Салонікському.

На загострення в Болгарії революційної ситуації великий вплив справила Велика Жовтнева соціалістична революція, яка, за наявності в країні внутрішніх соціально-економічних і політичних передумов, поклала початок важливим зрушенням у революційно-визвольному русі робітничого класу і трудящих мас Болгарії.

Отже участь Болгарії в імперіалістичній війні викликала загострення соціальних протиріч і класової боротьби. В країні під керівництвом БРСДП (т. с.) посилювалися страйки робітничого класу, заворушення в армії тощо. Наростання внутріполітичної кризи, а також політичної активності робітничого класу й селянства, в тому числі й тих, що були одягнуті в солдатські шинелі, привели у вересні 1918 р. до відомого Владайського повстання.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА У ШКОЛІ

«Сьогодні ми приступаємо до вивчення нового предмета — суспільствознавства. Ви ознайомитеся з теоретичними основами соціалізму, з практичною діяльністю Комуністичної партії, з перспективами розвитку науки про комунізм. Усі ці знання тісно зв'язані з іменем В. І. Леніна, з його животворною діяльністю», — так розпочала вчителька середньої школи № 15 м. Житомира Т. І. Белова свій перший, лєнінський урок з суспільствознавства в 10 класі у поточному навчальному році.

Минула перша чверть, і десятикласники звітують про свої знання на повторювально-узагальнюючому занятті з теми «Діалектичний та історичний матеріалізм — основа наукового світогляду». «Про що нове дізналися ви внаслідок вивчення першої теми з суспільствознавства? — звертається до десятикласників вчителька. — Як допомагає вам вивчення цього предмета в поясненні оточуючої дійсності, у визначенні своєї ролі в житті сім'ї, школи, Батьківщини?»

У своїй відповіді учениця Алла З. підкреслює, що суспільствознавство — предмет, який розкриває найважливіші закони суспільного розвитку, значною мірою допомагає систематизувати знання з основ наук. Відповідь товаришки доповнює Мілевтина З., розповідаючи, що курс суспільствознавства складається з трьох частин: з марксистсько-лєнінської філософії, політичної економії та наукового комунізму. Вона дає коротку характеристику кожної з них, відзначає, що знання з суспільствознавства необхідні кожній людині, оскільки допомагають правильно зрозуміти і науково пояснити суспільні явища історії і сучасності, будувати комуністичне суспільство, боротися з ворожою буржуазною ідеологією.

Відповіді випускників школи свідчать про те, що в процесі вивчення основних положень діалектичного та історичного матеріалізму розвивається логічне та діалектичне мислення учнів. Узагальнюючи знання з основ наук, аналізуючи свій ще невеликий життєвий досвід, свої спостереження, вони підходять під керівництвом досвідченого педагога до розуміння основних закономірностей розвитку суспільства і природи.

Використовуючи засвоєні раніше відомості з фізики, астрономії, хімії, біології та інших наук, десятикласники доводять, що матерія — це об'єктивна реальність, яка існує незалежно від нашої свідомості, й підтверджують свої докази посиланням на механічну, фізичну, хімічну, біологічну та суспільну форми руху матерії.

Розповідаючи про вічність та безкінечність матерії, учениця Галина Щ. переконливо розкриває безпідставність різноманітних вигадок релігійників про творення всесвіту богом. Важливо, що вона цим не обмежується, а показує, як сучасна церква намагається пристосуватись до великих досягнень науки, створити у віруючих уявлення про сумісність наукових знань і релігії. Учениця справедливо зауважує, що не можна стерти з пам'яті людства ганебні явища жорстокої боротьби церкви проти вчених. Далі Галина Щ. розповідає про те, що проповідники релігії

прагнуть переконати віруючих, що між наукою і релігією немає ніяких суперечностей, оскільки, мовляв, церква і наука мають різні сфери діяльності: релігія прославляє бога, а наука вивчає його творіння. Церковники відносять різні види енергії до «напівматеріальних сутностей» і цим самим намагаються переконати людей, що розвиток науки у недалекому майбутньому приведе людство до доказів «існування і чисто духовного начала», або, просто кажучи, бога. Учениця робить висновок, що самі людські знання, досвід суспільства спростовують ці облудні твердження.

Успішно справляються старшокласники школи і з усвідомленням в курсі суспільствознавства найважливіших положень історичного матеріалізму. Спираючись на конкретні знання з історії, вони більш глибоко засвоюють такі поняття, як «суспільне буття» і «суспільна свідомість», «спосіб виробництва — матеріальна основа життя суспільства», «закон відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил» тощо. Усе це допомагає їм переконуватися у докорінних перевагах соціалістичного ладу перед капіталістичним, успішно схоплювати сутність антагоністичних суперечностей у світі капіталу.

Кращому засвоєнню старшокласниками складних понять курсу суспільствознавства передуює копітка робота учнів під керівництвом учительки протягом попередніх років. Вчителька завжди прагне побувати з своїми вихованцями на місцях найважливіших історичних подій. Учні повинні особисто «відчути» величний пафос героїки нашого народу. Так, вивчаючи на уроках історії в VII класі матеріал про Київську Русь, Т. І. Белова побувала з учнями в Києві, на пам'ятках найважливіших історичних подій давньоруської держави.

З учнями IX—X класів вчителька відвідала місця, зв'язані з героїчною партизанською боротьбою наших земляків проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни, організувала екскурсії на найважливіші новобудови комунізму, місця життя та діяльності організатора Комуністичної партії і засновника Радянської держави — В. І. Леніна.

Успішному засвоєнню курсу суспільствознавства сприяє проведення різних цікавих заходів позакласної роботи — екскурсій, історико-краєзнавчих походів тощо. Все це спонукає учнів-учасників більш глибоко вивчати матеріал, зв'язаний з тими або іншими подіями. При цьому учні одержують певні навички дослідницької роботи. Вони проводять опитування учасників історичних подій, збирають різні археологічні, архівні та інші матеріали, проводять зарисовки, фотографування тощо. Так, результатом цілеспрямованих екскурсій стало виготовлення тематичних альбомів «Київська Русь — колыска трьох братніх народів», «Київ у минулому і тепер», «Київ — столиця Української РСР, місто — герой». За матеріалами історико-краєзнавчих екскурсій по рідному краю школярі виготовили альбоми «Партизанський рух на Житомирщині», «Малинське підпілля», «Наш край у роки мирного будівництва», «Новобудови на Житомирщині».

Така різноманітна робота допомагає педагогічному колективу школи озброювати учнів більш міцними знаннями, формувати їх діалектико-матеріалістичні погляди на навколишній світ, виховувати серед них дисциплінованість, принциповість, свідоме ставлення до виконання обов'язку перед суспільством. Широке залучення школярів до активної громадсько-корисної роботи в школі та поза нею сприяє успішному оволодінню учнівською молоддю змістом основ наук, виробленню у неї твердих комуністичних переконань.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗОЛОТИХ ВОРИТ У КИЄВІ

Первісний вигляд Золотих воріт — стародавньої міської брами Києва, від якої нині залишилися руїни, вже декілька разів був предметом спеціальних досліджень. Інтерес до пам'ятки пояснюється тим, що серед кам'яних споруд укріплень «міста Ярослава» тільки вона збереглася до нашого часу з XI ст. Зараз відомі реконструкції первісного вигляду Золотих воріт, зроблені В. Г. Кричевським, Є. Д. Корж¹. Значним кроком у вирішенні цього питання є остання реконструкція, що належить Ю. С. Асееву². Однак вказані автори обмежувалися відтворенням лише зовнішнього вигляду споруди і не приділяли належної уваги внутрішній будові. Мета даної статті полягає в тому, щоб на підставі різних матеріалів та особистих спостережень* розглянути будівельні особливості залишків Золотих воріт і, таким чином, уточнити деякі деталі та ще більше обґрунтувати думку щодо відновлення найдавніших архітектурних форм пам'ятки. Це питання набуває особливої актуальності в зв'язку з руйнуванням та необхідністю відбудови Золотих воріт у початковому вигляді в інтересах надійного їх збереження.

Нині залишки брами являють собою дві паралельні стіни, зорієнтовані приблизно по вісі північ — південь (рис. 1). Східна стіна краще збереглася, ніж західна, коротша в два рази³. В деяких місцях вони досягають висоти 8 м та утворюють проїзд завширшки 6,4 м (між пілястрами). В середині проїзду стіни розчленовані лопатками: на східній — 4, 5, 7, 9, на західній — 7, 9, 11. Між деякими первісними пілястрами зроблено пізніші прибудови. У двох випадках пілястри зберегли п'яти арок, що дає змогу встановити їх висоту. Так, п'яти помітні на висоті 7,3 м⁴ (східної — 4 та західної —

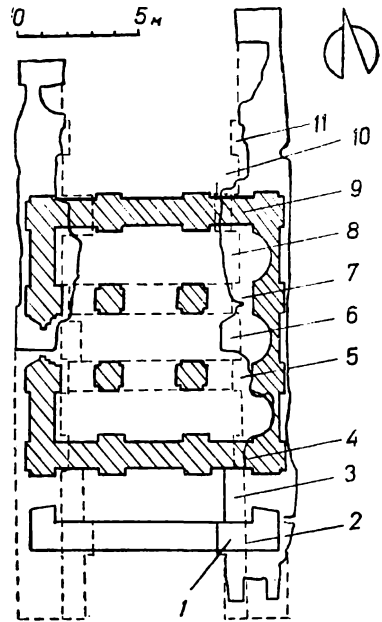

Рис. 1. Обмірний план Золотих воріт з сумішним планом надбрамної церкви. Реконструкція автора.

¹ Є. Д. Корж. Золоті ворота в Києві. Архітектурні пам'ятки, К., 1950, стор. 50.

² Ю. С. Асеев. Золоті ворота Києва та єпископські ворота Переяслава.— Вісник Київського університету, № 8, вип. 1, К., 1967, стор. 45; там же, див. повну літературу з питання.

* Мається на увазі дослідження Золотих воріт у 1962 р., в якому разом з Ю. С. Асеевим брав участь і автор.

³ Залишки фундаментів продовження цієї стіни були виявлені під час археологічних досліджень проф. В. Ляскоронського в 1927 р. Див. Звідомлення про розкопки біля «Золотої брами».— Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931, стор. 45.

⁴ Висоту п'яти арок взято від рівня проїзду XI ст., що був на глибині 0,9—1,0 м від сучасної поверхні. Див. Ю. С. Асеев. Назв. праця, стор. 50.

9 стін). Отже, арки були заввишки приблизно в 11 м ($7,3+3,2$ (R) = $=10,5$ м) від стародавнього рівня проїзду. Слід відзначити, що на східній стіні пілястри 5, 7 посередині проїзду, між лопатками 4, 9, на тій самій висоті не мають п'ят. Звідси випливає важливий висновок, що ці дві арки були найвищими в споруді та займали в ній головне місце.

Пізніших прибудов збереглося п'ять біля східної стіни (1, 3, 6, 8, 10) та одна (8) — біля західної. З них особливо масивними є споруджені між пілястрами 2, 4 та 7, 9. Прибудова 1 має п'яту арку на рівні 3,3 м, що відповідає висоті крайньої південної арки у 5,5 м ($3,3+5,5^*=6,7$).

Отже, спостереження залишків будови дає змогу говорити про три висоти арок проїзду, а саме: дві первісних — близько 11 м і вище 11 м та пізнішу — 5,5 м.

Зовні мурі споруди, які прилягали до валу, мають на розчині вапна відбитки дерев'яних конструкцій. Особливо важливі ці сліди на східній стіні, де можна простежити відбитки шести зрубів, що були в основі валу⁵. Конфігурація східної та частково західної стін деякою мірою, безумовно, відображає перетин валу із зрізаною верхньою частиною.

Первісна кладка брами, близька до стародавнього мурування Софійського собору, датується першою половиною XI ст., а пізніша — другою половиною того ж століття⁶. Таке датування прибудов історично обгрунтоване. Золоті ворота, споруджені під час князювання Ярослава Володимировича (1017—1054 рр.), років через 60—70 після побудови капітально ремонтувалися та укріплювалися. Найбільш вірогідно, що ці роботи провадилися за князювання в Києві Святополка Ізяславича (1093—1113 рр.). Як відомо, вступ його на київський стіл супроводився посиленням нападів на Русь кочових племен — половців. Влітку 1093 р. Святополк був розбитий ними біля Треполя, а потім на Желяні поблизу Києва. В 1096 р. половці на чолі з Боняком двічі з'являлися під Києвом і навіть одного разу ледве не увірвалися у місто⁷. Мабуть, саме в зв'язку з цими подіями і проводився ремонт оборонних споруд «міста Ярослава», в тому числі Золотих воріт. Тоді й виникли вищезгадані прибудови, кладка яких нагадує мурування собору Михайлівського Золотоверхого монастиря⁸.

Про призначення цих нових конструкцій всередині проїзду Золотих воріт висловлювалося багато різних думок. Так, Є. Д. Корж вважала, що вони були зроблені для зміцнення воріт у зв'язку з спорудженням надбрамної церкви. На думку М. К. Каргера, за їх допомогою компенсувався напір землі, коли згнили зруби всередині валу. П. О. Раппапорт і Ю. С. Асеев розглядали ці прибудови як опори для дерев'яного бойового настилу⁹. Найбільш вірогідним здається припу-

* 2,2 м — радіус арки (R) = $\frac{1}{2}$ ширини воріт з боку поля (4,4 м). Визначення її див. далі.

⁵ П. П. Єфименко, В. А. Богусевич. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві. — Вісник АН УРСР, 1952, № 12, стор. 40, 41; П. А. Раппапорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., М.—Л., 1956, стор. 92.

⁶ М. К. Каргер. Древний Киев, т. 2, М.—Л., 1961, стор. 244; Ю. С. Асеев. Назв. праця, стор. 51.

⁷ Повесть временных лет (далі — ПВЛ), т. 1, М.—Л., 1950, стор. 144, 145, 151.

⁸ Ця думка підтверджується архітектурними оздобами прибудов. На фасаді споруди з боку поля (див. рис. Вестерфельда) є подвійні декоративні нішки, які зустрічаються на південному фасаді собору Михайлівського Золотоверхого монастиря. Див. М. К. Каргер. Назв. праця, т. 2, табл. Л.

⁹ Є. Д. Корж. Назв. праця, стор. 20, 21; М. К. Каргер. Назв. праця, т. 2, стор. 244; П. А. Раппапорт. Назв. праця, стор. 129, прим. № 1; Ю. С. Асеев. Назв. праця, стор. 51.

щення М. К. Каргера, оскільки він вважає, що через певний час стіни споруди необхідно було укріпити. Але це, всупереч гіпотезі Є. Д. Корж, не пов'язувалося з надбудовою церкви Благовіщення. Досить зазначити, що Іларіон у своєму «Слові про закон та благодать...» згадує спорудження її як доконаний факт: «Ій же й церкву на Великих вратех созда во ім'я першого господського свята святого благовіщення»¹⁰. «Слово» Іларіона — пам'ятка, створена до 1051 р. — року смерті Ірини, дружини Ярослава Мудрого, адже про неї митрополит говорить ще як про живу. Це не збігається з часом виникнення прибудов, які датуються кінцем XI ст.

Цілком вірогідно, що нові арки, зміцнюючи склепіння проїзду, виконували в своїй нижній частині й функцію підпор для бойового настилу.

Цікаво, що Іларіон у наведеному уривку з «Слова» називає ворота не Золотими, а Великими. Це свідчення здається дуже важливим і заслуговує на особливу увагу. Як відомо, в літописному тексті повідомляється насамперед про спорудження «града», потім — про заснування Софії Київської, а тоді вже зафіксовано побудову церкви Благовіщення на міській брамі. «В лето 6545. (1037 р.). Заложил Ярослав город великий Киев, у него же града суть Златая врата; заложил же и церковь святых Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых вратех святых Богородица благовещенье...»¹¹ Можна припустити, що спочатку було побудовано «град» з брамою, а потім уже над нею — церкву*. Наведений вислів митрополита теж підтверджує це і навіть вказує, що до появи останньої ворота називалися не Золотими, а Великими¹². Як зазначає Іларіон, храм на честь Благовіщення мав символізувати відоме звернення до діви Марії: «Радуйся благодатна, господь з тобою!». Під цим розумілося надходження до міста добрих вістей. Символіка надбрамної церкви перекликається із змістом монументального мозаїчного напису на тріумфальній арці Софії Київської, також адресованого місту: «Бог серед нього і не похитнеться, допоможе йому бог з раннього ранку»¹³. В цьому чувається єдиний задум та єдина програма, яку міг виробити лише Іларіон — ідейний натхненник будівничої діяльності Ярослава Мудрого¹⁴.

Важливе значення для реконструкції Золотих воріт мають два малюнки голландського художника Абрагама ван Вестерфельда, що був у Києві в 1651 р., коли місто здобули польсько-литовські війська. До нашого часу обидва малюнки дійшли в копіях XVIII ст.¹⁵ Ворота показано з південно-західного їх боку, повернутого до поля. Одне з цих зображень — урочиста зустріч військ на чолі з гетьманом Янушем Радзівіллом біля міської брами. Споруда ще має залишки склепін'я та фадсад з боку міста; ліворуч, у кутку проїзда, видно лінію пізнішої забудови первісного прорізу воріт. З лівого боку до них прилягає високий

¹⁰ Н. Н. Розов. Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в. — „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii“, Roč XXXII (1963), № 2, стор. 168, 169.

¹¹ ПВЛ, т. 1, стор. 102.

* Цей факт не має зв'язку з виникненням пізніших прибудов всередині проїзду воріт.

¹² Мабуть, на підставі «Слова» Іларіона таку назву вживає К. В. Шероцький. Див. К. В. Шероцький. Киев. Путеводитель, К., 1917, стор. 10.

¹³ А. А. Белецкий. Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской. — В. Н. Лазарев. Мозаики Софии Киевской, М., 1960, стор. 162.

¹⁴ В. М. Лазарев гадає, що саме з участю Іларіона було визначено програму розпису Київської Софії. — Див. В. Н. Лазарев. Назв. праця, стор. 58.

¹⁵ Я. И. Смирнов. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII в. — Труды XIII Археологического съезда, М., 1908, табл. IV, 1, 2.

вал, на якому вишикувано військо. Верхній рівень вала наближається до висоти арки, що збереглася в середній частині проїзду.

Значно більше для реконструкції пам'ятки дає другий малюнок (рис. 2). Тут на першому плані — залишки правої частини південної фасадної стіни, прикрашеної зверху декоративними нішами. Праворуч від стіни — вал. Зліва його показано лише там, де він підходить до самих воріт. Це зроблено художником для того, щоб відкрити вид на Софію та місто. З північного боку споруди збереглися дві арки: перша, дуже висока, — ближча до глядача, значно нижча друга — до міста. Над цією останньою є ще одна, краще помітна на першому малюнку. Простір між ними закладено цегляною стіною з трьома вікнами, яка разом з арками утворює північний фасад, повернений до міста. В кращому стані у 1651 р., як і зараз, була східна стіна, що дуже виступала над валом. На внутрішньому її боці у верхній частині видно залишки віконних прорізів або ніш, а нижче — численні напівзруйновані арки. Малюнок, як на це вже вказували його коментатори, має помилки у перспективній побудові, але в цілому він заслуговує на повне довір'я, за винятком деяких другорядних деталей.

Спробуємо зробити прив'язку конструкцій, зображених на малюнку Вестерфельда, до обмірного плану Золотих воріт, знятого з натури¹⁶. Це дасть змогу встановити, де проходила північна фасадна стіна, зафіксована на малюнку. Передусім, треба виявити, які пілястри плану відповідають скопійованій художником арці проїзду, що збереглася? Судити про це можна на підставі згаданих трьох висот арок: первісної — 11 м, вище 11 м та пізнішої — 5,5 м. Отже, арку, що збереглася в проїзді, слід вважати однією з первісних середніх — 5 або 7 (рис. 1). До неї, згідно з рисунком Вестерфельда, щільно прилягають ще дві зруйновані. Те, що пізніші прибудови наявні здебільшого між первісними пілястрами і лише в двох випадках прироблені до них та затуляють їх (1, 10), приводить до такого висновку: зображена на малюнку арка відповідає пілястрам 7. До неї з обох боків прилягають пізніші прибудови (6 та 8). Цей висновок підтверджується й тим, що від північної стіни фасаду (10) арка 7 і на малюнку Вестерфельда, і на плані відокремлена однією прибудовою 8. Як бачимо, 6 та 8 теж переходили в арки, щоправда нижчі, ніж первісні¹⁷. Залишки їх правих частин, добре відтворені на малюнку Вестерфельда, свідчать, що, оскільки вони не доходили до склепіння, в цьому місці на них було добудовано невеликі стінки.

В натурі нижня частина прибудови 8 утворює суцільну стіну, прикрашену напівциркульною декоративною нішею, яка навпроти пілястри 9 переходить у пошкоджений, але добре помітний і зараз виступ 10. Все це збігається з деталями, показаними тут голландським художником. На північ від арки 7 зображена, як уже зазначалось, пізніша — 8, в нижній частині якої теж видно напівциркульну нішу. Далі йде північна фасадна арка 10 з трьома вікнами. Отже, виступ прибудови 10 на плані воріт відповідає міському фасаду споруди на рисунку Вестерфельда. До такого ж висновку можна прийти, зробивши прив'язку до плану, починаючи від південної напівзруйнованої фасадної арки 1 біля якої зображено залишки арки 3. Важко сумніватися, що обидві вони після ремонту брами утворювали її фасад з боку поля. Наступні за ними 4 та 5 тотожні первісним пілястрам під тими ж номерами

¹⁶ Є. Д. Корж. Назв. праця, стор. 21.

¹⁷ Відсутність у прибудов фундаментів (див. Є. Д. Корж. Назв. праця, рис. 13) пояснюється тим, що вони спиралися на виступи, які йдуть вздовж нижньої частини обох стін проїзду. Правда, ці виступи археологічно зафіксовані поки що лише біля східної стіни.

Рис. 2. Золоті ворота в 1651 р. Малюнок А. ван Вестерфєльда (прорис).
(Номери залишків арок відповідають номерам пілястр на плані, рис. 1).

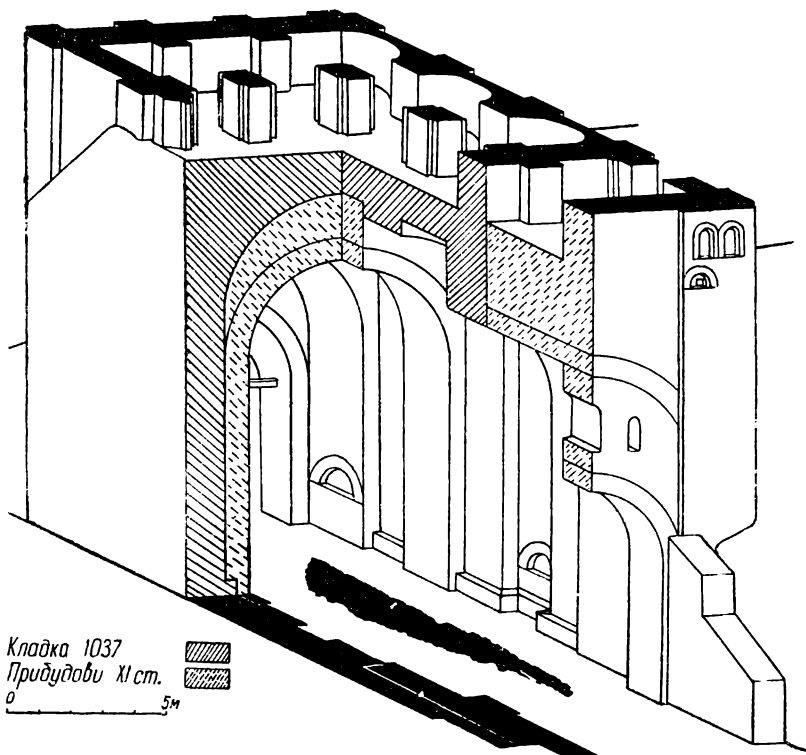

Рис. 3. Аксонометричний малюнок нижньої частини Золотих воріт.
Спроба реконструкції автора.

(рис. 1). Між нижніми частинами цих арок зображено напівциркульну нішу, що на плані відповідає отвору, пробитому в свій час К. А. Лохвицьким. Для того щоб показати на малюнку частину цієї ніші, яку інакше не видно було б у перспективі між пілястрами, художник не зафіксував нижню частину лопатки 5, і тому вона наче висить у повітрі. Щоправда, ця пілястра, хоч і збереглася, але дуже пошкоджена. За нею — знайомі вже руїни пізніших арок 6, 8 і між ними — ціла арка 7.

На підставі цих фактів можна твердити, що в кінці XI ст., після ремонту воріт, міський фасад проходив по лінії лопаток 10, а повернений до поля — 1. Про це свідчить і масивність прибудов у зазначених місцях. Проти пілястри 9 прибудова 10 виступає в проїзд на одну лінію з 1-ю південного фасаду; в результаті ширина прорізів південного і північного фасадів після ремонту становила 4,4 м.

Який же вигляд мали ворота на початку XI ст.? Вище вказувалось, що на двох первісних пілястрах — 4 східної стіни та 9 західної є п'яти арок, а на розташованих між ними 7 і 5 на тій самій висоті п'ят немає. Малюнок Вестерфельда показує, що пілястра 7 завершувалася однією з середніх високих арок. Це дає змогу припустити, що крайні нижчі арки (4, 9) та середні високі (5, 7) становили початкове ядро всієї споруди. Нижчі були фасадними, а вищі підтримували склепіння середньої частини проїзду та проміжні стовпи надбрамної церкви. Але на північ від первісної пілястри 9, тобто міського фасаду, стіна воріт, як це добре видно на плані, має пілястру 11 і тягнеться ще метрів 6, а західна — 5 м. Від південного фасаду стіна теж продовжувалася в бік поля на 4,5 м¹⁸. Цю особливість споруди можна пояснити так. Довжина середньої частини воріт становила 11 м, а ширина валу біля його основи — 25 м. Саме тому необхідні були контрфорси, які б запобігали обсіпанню землі в проїзду частину. Такий висновок підтверджується тим, що руїни східної та західної стін від пілястр 4, 9 поступово знижуються і сходять нанівець. Це надає залишкам пам'ятки конфігурації, що нагадує перетин колишнього валу.

Дубові стулки брами стояли десь ближче до середини проїзду, як і в Золотих воротах у Володимирі-на-Клязьмі¹⁹. Після перебудови стулки, мабуть, були перенесені на лінію пілястр 4—4. На це вказує відсутність тут пізніших прибудов, які заважали б відкриванню воріт. В середині проїзду збереглися отвори від балок, що несли бойову площадку. Таким чином, у первісному стані вона була одна, а потрапляли на неї по приставній драбині або по сходах, зроблених у товщі західної стіни, як гадає Ю. С. Асеев. Якщо ворота протягом певного часу не мали надбрамної церкви, зверху залишалося місце для другої бойової площадки. Коли ж, за ініціативою Іларіона, спорудили храм, вільна поверхня над всіма чотирма арками була використана. Крім того, церква заважала, мабуть, маневруванню військ по валу. Через це фасад з боку поля в кінці XI ст. цілком перебудували. До нього між контрфорсами додали арки (1—1, 3—3)*, що несли на собі бойову площадку, з'єднану з спорудами валу. Прорізи фасадних арок проїзду зменшили з 11 м до 5,5 м та зробили в них по три вікна-бійниці.

Тепер, коли встановлено, де були початково фасади воріт і на які

¹⁸ Розкоп, зроблений В. Богусевичем з південного боку споруди, не виявив продовження фундаменту далі на південь (див. Є. Д. Корж. Назв. праця, стор. 19, рис. 10, розкоп № 8).

¹⁹ Н. Н. Воронин. Зодчество северо-восточной Руси XII—XV веков, т. I, М., 1961, стор. 138.

* Місце прилягання цієї прибудови, кладка якої не перев'язана з початковим ядром споруди, ще й зараз добре видно між пілястрами 3, 4 на східній стіні. Це вузька довга щільна.

арки спиралися стовпи церкви, визначено тим самим її місцезнаходження в межах плану.

Згадаємо цитовані неодноразово слова Афанасія Кальнофойського про Троїцьку надбрамну церкву Києво-Печерського монастиря: «...влаштована таким же фасадом, як була церква Благовіщення на воротах Київських Златих». І треба віддати йому належне — це не пусті слова! Як свідчить малюнок Вестерфельда, Золоті ворота в 1651 р. краще збереглися з боку міста. За Афанасія Кальнофойського (1638 р.) це, певно, було ще більше помітно. А тому зауваження його, що Троїцька церква нагадує Благовіщенську, безумовно, стосувалося схожості фасадів цих будов з боку міста*.

Довгий час одним з спірних питань реконструкції пам'ятки було визначення церкви Благовіщення як чотиристовпної. Але після того, як вдалося довести, що чотири стовпи надбрамної церкви Золотих воріт у Володимирі на Клязьмі спиралися на арки проїзду, така ж конструкція аналогічної споруди в Києві не викликає сумніву²⁰.

План Троїцької церкви (12×13 м) дуже близький за розміром до споруди, яку можна розмістити над проїздом Золотих воріт. План останньої наближався до квадрата. Його ширина відповідала відстані між стінами проїзду і тому була не більше 10 м. Довжина визначалася крайніми з чотирьох арок, на яких стояв храм, і не могла внаслідок цього перевищувати 11 м. Таким чином, в плані церква мала розмір 10×11 м²¹. На дві середні арки спиралися хрещаті стовпи підкупольного квадрату. Товщина мурів становила близько 1,0 м.

Отже, можна сформулювати такі загальні висновки. Спочатку Золоті ворота в Києві являли собою прямокутну в плані башту, до якої з обох боків прилягали земляні вали з дерев'яними зрубами в них. Висота проїзду становила близько 12 м. Стіни його були розчленовані пілястрами, які увінчувалися чотирма арками. Дві зовнішні утворювали фасади, а на дві середні спиралися стовпи церкви. В проїзді було влаштовано бойову площадку. Східна та західна стіни башти у вигляді контрфорсів продовжувалися перед обома фасадами. Над брамою височіла чотиристовпна, тринефна, квадратна в плані церква, схожа на Троїцьку Києво-Печерського монастиря.

Наприкінці XI ст. у проїзді, з метою укріплення воріт, попарно між деякими пілястрами були зроблені прибудови у формі пілонів, що переходили в арки та зміцнювали склепіння. Особливо великих змін споруда зазнала з боку поля, де між контрфорсами змурували нову фасадну стіну з меншим прорізом проїзду та бойовою площадкою.

Поступово Золоті ворота в Києві набули вигляду, який відтворено А. ван Вестерфельдом у 1651 р., а з дальшим бігом часу вони перетворилися на відомі нині руїни. Щоб припинити процес поступового руйнування пам'ятки, необхідно відбудувати її у первісному вигляді. Тут стануть у пригоді разом з матеріалами реконструкції Ю. С. Асеева й висновки автора — результат дослідження найважливіших аспектів цієї проблеми.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

* Вони не були б такі схожі, якби з боку міста прилягала бойова площадка.

²⁰ Н. Н. Воронин. Назв. праця, т. I, стор. 144.

²¹ Розміри Золотих воріт у плані, без контрфорсів, дуже близькі до розмірів Софійських або Батієвих воріт Києва, які мали 10×10,6 м. Див. І. М. Самойловський й. Миська брама Х ст. у Києві. — Археологія, т. XIX, 1965, стор. 184.

Наш календар

В. І. ЛЕНІН І НЕЗАМОЖНІ СЕЛЯНИ УКРАЇНИ

(До 50-річчя створення комнезамів)

Створення і діяльність комітетів незаможних селян нерозривно пов'язана з ім'ям В. І. Леніна. Саме Ілліч указав трудовому селянству, що для боротьби з куркульством і втілення в життя декретів Радянської влади в українському селі необхідно створити опорні пункти диктатури пролетаріату в особі організованої сільської бідноти. Наприкінці 1920 р. в УРСР налічувалось 10 799 комітетів, що об'єднували понад 1 млн. селян-незаможників. Своїм найпершим і найщирішим другом і наставником вони завжди вважали В. І. Леніна, ділилися з ним найзаповітнішими мріями, зверталися до нього за порадами. Документи показують, що члени КНС висловлювали у своїх листах сердечну подяку своєму вождю за землю, за волю, за нове щасливе життя. В привітанні «Вождю світової революції товаришеві Леніну» від з'їзду комітетів незаможних селян Охтирського повіту Харківської губернії, що відбувся 17 вересня 1920 р., вказувалось: «Шлемо свій палкий привіт великому борцю за інтереси селянської бідноти. Ми знаємо, що, слухаючи мудрі поради нашого вождя, ми сизволімось від кабали багатіїв»¹. Делегати з'їзду КНС Київщини 12 грудня 1920 р. писали: «Ми, селянська біднота, надсилаємо тобі, провіднику світової пролетарської революції, провіднику пригнічених і безталанних усього світу, своє палке вітання. Ти перший у світі кинув нам, трудящому людові, гасло: «Вся влада Радам!», і вже понад три роки ми своєю кров'ю захищаємо Ради від капіталістів, поміщиків, спекулянтів і куркулів.

Наш губернський з'їзд шле тобі своє вітання й обіцяє на цьому фронті високо тримати червоний прапор — «Вся влада Радам!»².

Володимир Ілліч уважно стежив за розвитком комнезамів, приймав делегатів від незаможного селянства, розпитував їх про життя й роботу комітетів. У незаможницьких організаціях, як пише Г. І. Петровський, вождь «бачив живий зв'язок диктатури пролетаріату з селянством»³. На ім'я голови РНК НКВС УРСР періодично надсилав матеріали про створення комнезамів. Так, у зведенні на ім'я В. І. Леніна від 16 вересня 1920 р. за № 5129 дано динаміку росту КНС, їх кількісний і якісний склад по губерніях і повітах та діяльність за період з 1 липня по 10 вересня 1920 р.⁴ У жовтні 1920 р. ЦК партії ухвалив створити організаційно-пропагандистський поїзд для обслуговування сіл України, обстеження роботи КНС на місцях та подання їм допомоги. Оргбюро ЦК КП(б)У щотижня надсидало інформації в ЦК РКП(б) про комнезами⁵.

Ленінська ідея організації сільської бідноти проникала в найвіддаленіші куточки Радянської України. Під час визвольного походу Червоної Армії 1920 р. до Львова і Варшави у десятках повітів Західної України, в селах і містечках створювалися органи Радянської влади — революційні комітети, а також земельні комітети і комнезами. Тільки в Ровенському, Кременецькому, Острозькому, Дубенському повітах було організовано 704 сільські й волосні КНС⁶. З приводу цього з'їзд ревкомів і комітетів незаможних селян Ровенського повіту 15 серпня 1920 р. телеграфував В. І. Леніну: «Зібравшись уперше, Ровенський повітовий з'їзд волосних і сільських ревкомів та комнезамів у кількості понад 700 делегатів вітає у Вашій особі всю Радянську трудову Росію, яка дивує світ героїзмом і самовідданістю. З'їзд від імені трудящих повіту шле подяку за вигнання польських і українських поміщиків. На гіркому досвіді селяни зрозуміли і переконалися, що тільки Радянська влада робітників і селян дасть їм землю. З'їзд заявляє, що докладе всіх сил для здійснення Радянської влади»⁷.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 4, спр. 421, арк. 138.

² ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 55, арк. 82.

³ Г. И. Петровский. Из воспоминаний. — «Советская Украина», 1957, № 6, стор. 35.

⁴ «Историк-марксист», 1936, № 6, стор. 165—175.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 803, арк. 104.

⁶ «Красный кавалерист», 14 серпня 1920 р.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 135, оп. 4, спр. 424, арк. 1.

Заходам Радянської влади на Україні, зокрема організації незаможного селянства в КНС перешкоджало контрреволюційне куркульство (1917 р. по республіці воно становило 12,7% загальної кількості селянських дворів, а на півдні—20%⁸ і мало в своєму користуванні 50,8% всієї селянської земельної площі)⁹. Люто ненавидячи Радянську владу, ці озвірілі експлуататори робили все можливе для її повалення.

Стежачи за розгортанням пролетарської революції на Україні, В. І. Ленін застерігав партійних і радянських працівників, які їхали туди в 1920—1921 рр. на роботу, про підступність і небезпечність куркуля¹⁰.

Незаможне селянство, проявляючи політичну свідомість, вело непримиренну боротьбу з куркулем. «Як робітники в Жовтневу революцію,—писали В. І. Леніну делегати з'їзду КНС Луганського району,—перемогли експлуататорів-багатіїв міста і допомогли селянству відібрати у поміщиків землю, так і ми, незаможне селянство, напружимо всі сили, щоб перемогти сільського куркуля-багача, нового поміщика, зробимо на селі ту саму Жовтневу революцію і відстоїмо ту саму землю самі, давши можливість Червоній Армії добити всесвітніх гнобителів трудового народу»¹¹. З'їзд КНС із сіл, прилеглих до залізничної дільниці Фастів—Цвіткове—Хрстинівка, телеграфував вождеві: «З'їзд... посилає Вам свою щирю заяву, що незаможні селяни України будуть до кінця з Вами в запеклій боротьбі з буржуазією і куркулями»¹². Селяни Глухівського повіту поклялись «довести справу Радянської революції до повної перемоги і надати всебічну підтримку робітничо-селянському урядові в його боротьбі з усіма внутрішніми і зовнішніми ворогами робітничо-селянської влади»¹³.

За даними НКВС УРСР на 1 березня 1922 р. в боротьбі з бандитизмом брали участь 56 017 членів КНС, організованих у 730 загонів¹⁴. У тачанкових і кавалерійських загонах 1921 р. було 10 тис. незаможників¹⁵. В наведені дані не включені незаможники, які самостійно вели боротьбу з бандами, а також і ті, що перебували в Червоній Армії. 1923 р. боротьбу з бандитизмом вели 63,4% всіх членів КНС, а в районах, де він був особливо поширений,—72%¹⁶.

Заслуги незаможного селянства перед Батьківщиною високо оцінили Комуністична партія й Радянський уряд. Багато незаможників, окремі КНС було нагороджено орденом Бойового Червоного Прапора. М. В. Фрунзе, виступаючи на II Всеукраїнському з'їзді КНС (21—23 лютого 1922 р.), дав таку яскраву оцінку незаможному селянству: «Повертаючись до минулого нашого періоду боротьби з бандитизмом, я вважаю своїм обов'язком тут, перед лицем усієї України, заявити, що головна заслуга в справі знищення бандитизму на Україні за нами, товариші незаможники. Червона Армія тепер, можна сказати, справилася з цим завданням цілком, але справилася тому, що за своєю спиною мала мільйони незаможних селян, які створили відповідну обстановку, дали десятки тисяч своїх синів, сформували збройні загоны, які вели цю надзвичайно тяжку війну на внутрішньому бандитському фронті»¹⁷.

Коли над Радянською країною нависла небезпека з боку білогвардійських військ генерала Врангеля, В. І. Ленін 2 жовтня 1920 р. у листі «До незаможних селян України» вказував, що барон Врангель, підтриманий французькими капіталістами посилює наступ на Україну і Росію, загрожуючи Донецькому басейнові й Катеринославу. Наступ військ Врангеля—це нова спроба поміщиків повернути свою владу, свої землі. Поміщицький генерал хоче знищити незаможницькі організації. «Товариші!—писав Ілліч.—Хай же всі і кожен стане грудьми на захист проти Врангеля! Хай усі комітети незаможних селян напружать, як тільки можна, свої сили, допоможуть Червоній Армії добити Врангеля»¹⁸.

Звернення вождя революції викликало піднесення серед трудового селянства республіки. По всій Україні проходили пленуми парторганів і збори партосередків, з'їзди незаможних селян, на яких комуністи і безпартійні одноставно висловлювали готовність зробити все необхідне для прискорення розгрому ворога. Губернський з'їзд комнезамів Харківщини, що відбувся 5 жовтня 1920 р., писав В. І. Леніну: «Союз робітників та незаможних селян переможе і голод, і холод, і Врангеля, і польського

⁸ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 50.

⁹ М. А. Рубач. Класове розшарування селянства України по землі напередодні 1917 р.—Наукові записки Інституту історії і археології України АН УРСР, кн. II, К., 1946, стор. 201.

¹⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 168, арк. 93.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 4, спр. 421, арк. 145.

¹² Там же, оп. 5, спр. 701, арк. 21.

¹³ Трудящі України В. І. Леніну. Збірник документів, К., 1960, стор. 61.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 7, арк. 19.

¹⁵ Справочник незаможника, Харків, 1924, стор. 19.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 160, арк. 35.

¹⁷ Стенографічний відчит II Всеукраїнського з'їзду КНС, Харків, 1922, стор. 78.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 277.

пана і приведе Радянську Україну до вільного, світлого, свідомого життя»¹⁹. Київський повітовий з'їзд КНС зобов'язався допомагати Радянській владі проводити мобілізацію в Червону Армію²⁰. В резолюції I з'їзду КНС Кременчуцького повіту висловлюється певність, «що всі спроби світової буржуазії в справі придушення Радянської влади розіб'ються об багнети героїчної Червоної Армії. З'їзд вважає своїм обов'язком роз'їхавшись по місцях, роз'яснити трудовому селянству про боротьбу, яка зараз ведеться і віддати всі сили на захист робітничо-селянської справи»²¹.

З'їзди незаможного селянства України, на яких обговорювалося звернення В. І. Леніна, проходили під гаслом «Незаможнику, сідлай куркульського коня і йди проти Врангеля!». Так, Куп'янський повітовий з'їзд (5 вересня 1920 р.) оголосив себе мобілізованим у повному складі на врангелівський фронт і запропонував усім комітетам повіту послати на фронт по одному бійцю та розпочати запис добровольців по селах. А кожна волость спорядила по одному кавалеристу з конем, сідлом і військовою амуніцією. Було проведено «Неділю допомоги фронту». Балтський повітовий з'їзд КНС оголосив себе мобілізованим на фронт, Одеський — зобов'язався дати Червоній Армії 1 тис. молодих незаможників і 1200 коней, відібраних у куркулів²².

З 1 жовтня по 21 грудня 1920 р. незаможне селянство відрядило на фронт проти Врангеля 300 добровольців-піхотинців²³, а також надіслало 1407 коней, 957 сідел, 698 гвинтівків та інше військово-спорядження. Це дало можливість сформу-вати 3 кавалерійські полки.

I Всеукраїнський з'їзд КНС (18—22 жовтня 1920 р.) пройшов під знаком боротьби з Врангелем. Делегати запевнили Комуністичну партію і її вождя — В. І. Леніна, що вони не пошкодують сил для розгрому ворога. В. І. Ленін у розмові по телефону з Г. І. Петровським привітав делегатів з'їзду і висловив побажання щодо програми роботи його. Діяльність КНС він радив спрямувати у такому напрямку: 1) колективний обробіток землі; 2) прокатні пункти; 3) відібрати землю у куркулів зверху трудової норми; 4) надлишки хліба зібрати повністю, винагороджуючи незаможних хлібом; 5) сільськогосподарське знаряддя куркулів брати на прокатні пункти; 6) всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем²⁴. КНС подавали фронту значну моральну підтримку, по селах збирали гроші, продукти харчування, теплий одяг, взуття, білизну і т. п.

Таким чином, у грізні роки громадянської війни комнезами, об'єднуючи сільську бідноту й частину середнього селянства, допомагали Червоній Армії громити зовнішніх і внутрішніх ворогів Радянської держави, вели наполегливу боротьбу проти економічного і політичного впливу куркульської націоналістичної контрреволюції, звільняли з-під цього впливу широкі середняцькі маси, перетворюючи їх у союзників робітничого класу. Члени КНС втілювали в життя ленінські вказівки, висловлені ним у привітанні V Всеукраїнському з'їзду Рад (25 лютого — 2 березня 1921 р.): «Висловлюю глибоку певність, що союз незаможних селян і українських робітників укріпить Радянську Україну і зміцнить Українську республіку, всупереч усім перешкодам та підступам ворогів»²⁵. Це привітання надійшло в той час, коли Радянська країна приступила до мирного будівництва.

Перехід до нової економічної політики на Україні був пов'язаний з цілим рядом труднощів політичного, економічного і національного характеру. Вирішувати завдання соціалістичного будівництва на Україні було важче, ніж в РРФСР, бо органи Радянської влади, комнезами та інші громадські організації лише почали розгортати свою роботу.

В листах до Леніна цього періоду трудящі розповідали про перші успіхи на фронті господарського і культурного будівництва. Незаможні селяни з Цвіткового телеграфували Іллічу: «Ми ясно уявляємо труднощі піднесення нашого господарства і тим більше після такої розрухи, яку нам залишила буржуазія, знаємо добре, що тільки з нашою безпосередньою участю з Вами можна перемогти ворога на фронті праці, задушити розруху»²⁶. Делегати з'їзду комнезамів Катеринославської губернії (4 червня 1921 р.) від імені незаможних селян краю в телеграмі вождеві зазначали, що, «добре знаючи тяжке становище республіки, зробимо все для того, щоб вийти з нього. По наших полях гуляють махновці, вони ріжуть і вбивають незаможних селян, але нашим спільним дружнім натиском, шляхом створення незаможницьких кавалерійських ескадронів і тачанкових загонів ми покінчимо з махновщиною. Всім, чим можемо, полегшимо голод і страждання робітників півночі. Передайте наш щирий привіт нашим братам-робітникам і селянам Росії, нехай вони не занепадають

¹⁹ «Коммунист», 5 жовтня 1920 р.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 28, арк. 316.

²¹ Там же, ф. 5, спр. 4, арк. 10.

²² «Коммунист», 24 листопада 1930 р.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 27, арк. 42.

²⁴ Вісті Першого Всеукраїнського з'їзду КНС, ч. 2, Харків, 1920, стор. 5.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 119.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 5, спр. 701, арк. 21.

духом, нехай не піддаються на гачок наших ворогів, нехай покінчать з своїми бандитами і провокаторами»²⁷.

Голод 1921 р. охопив Поволжя, степові губернії України і Крим. Він був, як указував В. І. Ленін, тяжким наслідком «відсталості Росії і семирічної війни, спочатку імперіалістичної, потім громадянської, яку нав'язали робітникам і селянам поміщики та капіталісти всіх країн»²⁸.

Переважаюча більшість районів України, особливо Правобережжя, одержала в той голодний рік добрий урожай, а це давало можливість подати допомогу потерпілому населенню. Зважаючи на це, В. І. Ленін 6 серпня 1921 р. виступив у «Правді» із «Зверненням до селян України», в якому писав: «Правобережна Україна в цьому році збрала прекрасний урожай. Робітники і селяни голодного Поволжя... чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидко. Допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів.

Хай з кожного повіту, забезпеченого хлібом, пошлють хоч би двох-трьох виборних із селян в Поволжя, щоб відвезти туди хліб, щоб на власні очі побачити розміри лиха, нужди, голоду, щоб, повернувшись, розповісти своїм землякам про необхідність спільної допомоги»²⁹.

Заклик вождя революції знайшов широкий відгук серед селянства України. Комуністична партія і уряд УРСР у виконанні цього завдання надавали великого значення організованому незаможному селянству. «Тепер,—говорилось у листі ЦК КП(б)У від 27 серпня 1921 р. до губкомів партії,—більш ніж коли, члени партії луськають твердо пам'ятати, що успіх боротьби з голодом значною мірою залежить від активності комнезамів»³⁰. Трудяще селянство України відгукнулося на заклик вождя, допомогло своїм російським братам. Це був прояв благородства, почуття революційної солідарності. Народ, який зазнавав напівколоніального гноблення, виволівшись, не тільки не почував ворожнечі або неприязні до народу, ім'ям якого прикривалась колонізаторська політика царизму, а побачив у ньому друга і брата. Саме в цьому сила і життєвість ленінських ідей братерства і дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму.

Всеукраїнська центральна комісія незаможних селян, йдучи назустріч незаможникам, передала на користь голодуючих 50% з 18 млн. фонду, що був призначений на потреби членів КНС із процентного відрахування податку³¹. 1921—1922 рр. трудящі України надіслали населенню Поволжя та інших районів понад 31 млн. пудів ліба і гостинно прийняли у себе понад 200 тис. біженців і 50 тис. дітей³², врятували від голодної смерті мільйони людей. В листах, надісланих вождів в роки мирного будівництва, знайшли відбиток ленінські ідеї, за втілення у життя яких трудячий народ доклав усі зусилля. Червоною ниткою в цих листах проходить ленінська думка про союз робітничого класу з трудящим селянством, кооперування селянства за ідродження зруйнованого народного господарства і будівництва нового життя. Делегати з'їзду КНС Богопільської волості в телеграмі Леніну 17 вересня 1922 р. писали, що в нових умовах, на ґрунті нової економічної політики вони ще міцніше топлять за Радянську владу і Комуністичну партію³³. Гайсинський з'їзд комнезамів а Поділлі (16 жовтня 1922 р.) зобов'язався докласти всіх зусиль, аби «нашу Червону армію — захисницю пролетарської революції — забезпечити так, щоб і червоний оєць не думав про те, що завтра йому треба подбати, як прогледувати себе і коня»³⁴.

Весною 1922 р. капіталістичні країни скликали в м. Генуї міжнародну економічну конференцію. Імперіалістична буржуазія, переконавшись, що військові провокації та економічна блокада Радянської країни не дають бажаних для неї наслідків, апросила на конференцію і представників РРФСР, щоб змусити Країну Рад сплатити борги царизму й Тимчасового уряду. Надзвичайна сесія ВЦВК затвердила В. І. Леніна головою радянської делегації на конференцію. Це рішення схвально відповіло трудящим країни. На адресу Володимира Ілліча, РНК, президії ВЦВК, редакцій звет надходили листи, телеграми, рішення зборів, у яких трудящі просили не посилати свого улюбленого вождя за кордон через небезпеку для його життя.

Так, II з'їзд КНС Харківської губернії 22 лютого 1922 р. в телеграмі Леніну зкож просив вождя не їхати, бо не вірив «ніяким запевненням світового капіталу щодо збереження дорогого, необхідного для нас Вашого життя. Разом з тим з'їзд апюляє, щоб наша делегація заявила категоричний протест проти пред'явлення ам вимоги про сплату старих царських військових боргів, і, з свого боку, пропонує

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 5, спр. 702, арк. 86, 87.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 463.

²⁹ Там же, стор. 464.

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 32—1, об. 36, 223, арк. 126.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 15, арк. 213.

³² «Коммунист», 9 серпня 1922 р.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 461, оп. 1, од. зб. 32918, арк. 203.

³⁴ Трудящі Поділля В. І. Леніну. Збірник документів і матеріалів, Вінниця, 1960, стор. 22.

делегатції пред'явити нашим класовим противникам вимогу оплатити всі збитки, яких зазнали робітники, селяни наших радянських республік від білогвардійських банд і вторгнення військ Антанти»³⁵. III з'їзд комітетів незаможних селян Новомосковського повіту Катеринославської губернії ухвалив звернутись до ВЦВК і ВУЦВК з проханням не посилати Ілліча на конференцію, замінити його іншим товаришем, оскільки «ми не гарантовані, що світова буржуазія в своїй ненависті збереже життя такого дорогого нам вождя світової революції товариша Леніна»³⁶. А в телеграмі на ім'я Леніна (10 лютого 1922 р.) від II з'їзду незаможних селян Кобеляцького повіту вказувалося: «Незаможні... висловлюють сподівання, що Ви залишитеся у Кремлі, звідки пильним оком і світлим розумом будете спрямовувати роботу делегатії, тільки тоді Ви поїдете в Геную, коли мільйони незаможних всього світу під керівництвом пролетаріату скрутять м'язи буржуазії»³⁷. Незаможні селяни Катеринославського повіту у телеграмі від імені з'їзду (13 лютого 1922 р.) просили Ілліча не їхати в Геную і висловлювали переконання, що голос його з Москви буде чути в Генуї³⁸.

Біль і тривогу викликала серед трудящих Радянської України хвороба В. І. Леніна. У кореспонденції «Селянство любить Ілліча» щоденна газета Київського губкому партії «Більшовик» у травні 1923 р. писала: «Звістка про те, що Володимир Ілліч серйозно захворів, швидко докотилася до найглухіших закутків Уманського повіту і сколихнула все селянство, а особливо його бідніші верстви. Про хворість вождя говорять майже без винятку на всіх сходках. На порядок денний волосних з'їздів комнезамів майже по всьому повіту ставилася інформація про здоров'я тов. Леніна. Таке ж зацікавлення видно і по хатах-читальнях. З жаждою накидаються селяни на свіжі газети і перше, що вони шукають у них,— це бюлетень про здоров'я Ілліча...»

Трудящі України в листах і телеграмах підбадьорювали Ілліча: «Повітовий з'їзд комнезамів Прилуччини шле Вам палкий привіт і сподівається на швидке відновлення Ваших сил, щоб мати можливість вести нас до світового майбутнього»³⁹. Селяни-незаможники комуни ім. Джона Ріда с. Шереметки писали: «Шлемо своє щире побажання тобі видужати, а ворогам—пролетарське прокляття. Хай знають вороги—як есери, так і соціал-зрадники, що твоє дороге вчення і твій дух, який живе у нашій плоті і крові, їм не вибити ніколи. Видужуй, дорогий товаришу...»⁴⁰.

Звістка про поліпшення стану здоров'я В. І. Леніна, про повернення Ілліча до роботи давали радість кожному трудівникові. IV з'їзд незаможних селян Галицького повіту Полтавської губернії телеграфував 4 жовтня 1922 р. Леніну: «Ми вітаємо твій вступ після довгої і тяжкої хвороби на твій пост керівника революції. Незаможне селянство з тривогою, але з вірою у твоє видужання стежило за ходом твоєї хвороби. Воно разом з іншим пролетаріатом вимагало твого видужання. Ця вимога виконана, ти здоровий, ти знову біля керма влади»⁴¹. «Дуже раді,—писали незаможники IV волосного з'їзду КНС Михалпільської волості Подільської губернії (13 жовтня 1922 р.)—твоєму видужанню і водночас із цим клянемося, що справу революції доведемо до кінця і боротимемося до останньої краплі крові і з буржуазією, і контрреволюцією за визволення трудящих мас»⁴².

Зворушливою і душевною була любов до Ілліча простих людей праці. До Центрального музею В. І. Леніна 1966 р. надійшло два нові експонати—звичайні алюмінієві ложки, столова і чайна, подаровані Володимирі Іллічу. До 1941 р. вони зберігалися у його кремлівській квартирі. Але їх шлях до Іллічевої кімнати—досі загадка. Дарунок цей був з України, з с. Поташ Маньківського району на Черкащині від заступника голови КНС Т. Ф. Вітківського, який любовно вигравірував на зворотній стороні ручки: «На добру і довгу пам'ять передовим вождям». Даруючи В. І. Леніну, він водночас подарував їх і Н. К. Крупській. У квітні 1923 р. Т. Ф. Вітківський писав: «Дорогий товаришу Ленін! Прийміть мій дарунок, ложки, що я їх сам відлив. Дарую від щирого серця. Київська губернія Уманського округу Маньківського району с. Поташ. Тит Вітківський»⁴³.

Ось ще один факт—грамота В. І. Леніна, що засвідчує: «Видано Донецького губерньського комісією незаможних селян Почесному незаможнику Донецької губернії Володимирі Іллічу Ульянову (Леніну) у виконання наказу незаможного селянства Донецької губернії, висловленого на III губерньському з'їзді комітетів незаможних селян Донбасу, що відбувся 11—12 травня 1923 р., в ознаку глибокої подяки Воло-

³⁵ «Коммунист», 27 лютого 1922 р.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 387, арк. 47.

³⁷ Трудящі України В. І. Леніну, стор. 85—86.

³⁸ Там же, стор. 87.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 6, од. зб. 295, арк. 285.

⁴⁰ «Известия» (Орган Подільського губкому КП(б)У), 29 березня 1923 р.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 6, спр. 297, арк. 64.

⁴² ПА ІП ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, од. зб. 436, арк. 8.

⁴³ «Черкаська правда» (орган Черкаського обкому КП України), 22 червня 1967 р.

димиру Іллічу за геніальне та безупинне верховодство робітничо-селянським рухом як на протязі озброєної боротьби пролетаріату з царським самодержавством, гнітом і експлуатацією дідичів, банкірів та фабрикантів, так і в боротьбі за відродження господарства і промисловості»⁴⁴. Всі ці документи говорять про глибоку шану та любов українського трудового села до свого вождя, до партії комуністів, до революції.

Поклявшись бути вірним заповітам великого Леніна, незаможне селянство України йшло в перших рядах борців за соціалістичне перетворення радянського села на кооперативних засадах. Ідеї Ілліча осявали шлях до вільного щасливого життя.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф 257, оп. 1, спр. 1278, арк. 55.

ЗАСНОВНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКОЛИ АНТИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

(До 100-річчя від дня народження
Б. В. Фармаковського)

Минуло 100 років від дня народження видатного вченого, історика культури й археолога Бориса Володимировича Фармаковського, наукова діяльність якого тісно пов'язана з вивченням найдавнішої історії нашої республіки. Він став фактичним засновником вітчизняної школи античної археології і серед відомих її представників

зараз важко знайти людину, яка прямо чи посередньо не була б учнем і послідовником цього вченого.

Борис Володимирович народився 12 лютого 1870 р. у Вятці (тепер Кіров) у родині діяча народної освіти, людини лівих ліберальних поглядів Володимира Гнатовича Фармаковського, який дещо пізніше працював у Сібірську інспектором народних училищ під безпосереднім керівництвом Іллі Миколайовича Ульянова, батька В. І. Леніна. Між сім'ями Ульянових і Фармаковських встановилися теплі дружні відносини, які перервалися лише у зв'язку з переїздом сім'ї Фармаковських в Одесу, де молодий Борис Фармаковський закінчив спочатку Рішельєвську гімназію, а потім, у 1892 р.— історико-філологічний факультет колишнього Новоросійського університету.

На формування наукових інтересів Б. В. Фармаковського справили великий вплив як загальне піднесення, що його переживала тоді археологічна наука про класичну старовину, зокрема російська, так і безпосередні контакти у процесі навчання з двома відомими її представниками— А. А. Павловським і Е. Р. Штерном. Ще будучи студентом, Б. В. Фармаковський зарекомендував себе здібним дослідником і після закінчення університету був залишений при ньому для підготовки до професорського звання. Протягом кількох років Борис Володимирович перебував у закордонному відрядженні в Греції, Італії, Англії, Франції, Німеччині, Австрії, Туреччині. Безпосереднє знайомство з пам'ятниками давньогрецької культури, а також з численними зібраннями європейських музеїв, знання, набуті в Парижі з лекцій найкращого на той час знавця грецького вазового живопису Поттє, заняття під керівництвом видатного археолога Дерпфельда стали хорошою школою вдосконалення молодого вченого.

В 1896 р., за дорученням Археологічної Комісії, Б. В. Фармаковський провів свої перші самостійні археологічні дослідження, об'єктами яких були давньогрецьке місто Ольвія та найдавніше в Північному Причорномор'ї грецьке поселення на о. Березані.

Показовий вже сам діапазон археологічних інтересів Б. В. Фармаковського (Ольвія і Березань), який диктувався прагненням з'ясувати історичне явище (грецьку колонізацію) в його розвитку та взаємозв'язку, специфіку окремих історичних пам'яток. Велику увагу до вивчення не тільки великих центрів античної цивілізації Північного Причорномор'я, але й їх периферійних поселень Б. В. Фармаковський незмінно приділяв і пізніше.

З 1898 по 1901 рр. учений перебував у Константинополі, займаючи там посаду вченого секретаря Російського Археологічного інституту. Він написав тут кілька праць, неодноразово виступав з науковими повідомленнями, зробив археологічну екскурсію в Малу Азію, брав участь в археологічних розкопках поблизу с. Пателі в Македонії. В інституті була завершена найбільша з наукових праць ученого— «Античная вазовая живопись и ее отношения к монументальному искусству в эпоху непосредственно после греко-персидских войн» (Спб., 1902), що була пізніше захищена як магістерська дисертація. Праця показова для всієї наукової творчості Б. В. Фармаковського. Побудована на дослідженні й систематизації величезної кількості

першоджерел (в ній зібрано і проаналізовано майже 3500 розписних ваз), вона підіймає й вирішує багато питань як вузько спеціального, так і загального плану: хронологію розвитку червонофігурного живопису, взаємодію і співвідношення різних форм мистецтва в Греції класичного періоду тощо.

У березні 1901 р. вчений був призначений членом Археологічної Комісії і переїхав у Петербург. Влітку того ж року, за участю Б. В. Фармаковського відбулася нова експедиція в Ольвію, де робилися розкопки з 1901 по 1915 рр. і з 1924 по 1926 рр. Крім Ольвії, Фармаковський проводив археологічні розкопки ряду інших об'єктів. Так, у 1908—1909 рр. він разом з Д. В. Мілєєвим вивчав Десятинну церкву в Києві.

Вітчизняна антична археологія, що передувала дослідженням Б. В. Фармаковського, вивчала лише окремі, механічно розчленовані компоненти культурного шару — ефектну кераміку, скульптуру, монети, імпрозантні пам'ятники архітектури, епіграфіку. При такому підході дослідження цих компонентів шару мало в основному речознавчий характер, а сам процес розкопок небагато чим відрізнявся від звичайного шукання скарбів. Б. В. Фармаковський поклав в основу свого наукового методу дослідження культурного шару з усіма властивими йому компонентами разом. При такому підході не окрема річ, а весь культурний шар перетворювався в найбільш якісне і повне історичне джерело, що багатогранно відображувало минулу історичну реальність.

Б. В. Фармаковський не був піонером у дослідженні Ольвії. І як археолог, і як історик він мав чимало попередників. Найбільш яскравим серед них був В. В. Латишев, «Исследование об истории и государственном строе Ольвии» якого вже понад сто років є найфундаментальнішим історичним твором про це місто, що досі не втратив свого значення. Але й праці В. В. Латишева були властиві певні недоліки. Крім неповноти розглядуваних у ній епіграфічних пам'яток вона має ще один суттєвий недолік: суб'єктивний характер висвітлення історичних фактів, спричинений офіційним характером використаних джерел. З першого погляду, вклад Б. В. Фармаковського був менш яскравим і красномовним, не спричинився до будь-якого значного перегляду або поповнення встановлених В. В. Латишевим історичних фактів. Однак тільки з цього часу Ольвія сама заговорила про себе, тимчасом, як доти інформацію про неї давали лише окремі свідчення. Разом з тим, наукове джерело, введене Б. В. Фармаковським у науку, є найбільш об'єктивним і вміщує більшу кількість інформації. Наступне завдання полягало в удосконаленні методів вилучення цієї інформації, яке вже не могло бути вирішене зусиллями одного археолога або навіть цілого їх покоління. Такий підхід до археологічного джерела потяг за собою і введення суворо наукових методів фіксації культурного шару, кількісної та якісної класифікації його компонентів. Це знайшло свій вияв у пошарово-квадратному методі, який без значних змін зберігся дотепер.

Не можна не відзначити і незмінного прагнення Б. В. Фармаковського до систематизації археологічних пам'яток або їх груп, до розгляду того чи іншого історичного явища в його розвитку, з відновленням окремих загублених історичних ланок. Окремо слід відзначити діяльність Фармаковського-архітектора, його суворо наукові реконструкції пам'яток ольвійської архітектури, що не втратили свого значення і зараз.

Коло наукових інтересів Б. В. Фармаковського було великим. Його численні друковані праці включають дослідження з питань історії культури та мистецтва, починаючи від егейського, кріто-мікенського світу аж до середньовіччя і, навіть, сучасності (як, наприклад, стаття про сучасного грузинського художника Ладо Гудіашвілі). Для більшості цих праць характерна широта постановки проблем, стрункість і логічність аргументації, сміливість у відстоюванні своїх наукових поглядів, величезна ерудиція. Навіть такий, здавалося б, чисто емпіричний твір, як звіт про розкопки перетворювався у Б. В. Фармаковського в серйозне наукове дослідження. Невипадково за віт про розкопки в Ольвії 1902—1903 рр. (Известия Археологической Комиссии, в. 13, Спб., 1906) він був нагороджений золотою медаллю Російського археологічного товариства. Друга золота медаль була присуджена Б. В. Фармаковському Московським археологічним товариством в 1914 р. за працю «Архаический период в России» (Материалы по археологии России, в. 34, Пг., 1914) — одну з найзначніших за широтою та важливістю проблематики праць дослідника. Проблеми, поставлені в ній автором як завжди на великому джерелознавчому та порівняльному матеріалі, досі залишаються актуальними і нерозв'язаними. Зважаючи на те, що в наукових колах, які шукають ті чи інші шляхи вирішення цієї проблематики, намітилася певна тенденція ігнорування вказаної праці Б. В. Фармаковського, доцільно згадати слова самого вченого, висловлені в одній з рецензій: «Щоб будь-коли досягти кінець-кінцем, більш або менш точного знання та положень, що доводяться, наука неминує повинна висувати гіпотези і прагнути дати історію мистецтва, достовірну хоча б у більшому або меншому ступені. Часто передбачення, що здавалися неправдоподібними, з різних причин падають і втрачають будь-яке значення. Однак все ж при цьому вони виявляються корисними, виводячи наступних працівників на надійніші шляхи до істини. Важливо тільки, щоб гіпотези, які висувуються, про-

водилися суворо методично. Неухильна методологічна робота завжди цінна і незмінно сприяє прогресу науки»¹.

Як «чистий» учений Б. В. Фармаковский не був революціонером у суспільно-політичному житті. Але він не був і політично інертним кабінетним ученим. Жовтневу революцію він зустрів як чесний, відданий своєму народові і вірячий у його творчі сили громадянин. Він без вагань включився в роботу по створенню нової соціалістичної культури. За словами М. Я. Марра, він «без галасу але з надзвичайною чуткістю і з науковою акрібією йшов на всі шляхи, на вивчення всіх шляхів, що відкривали нам можливість органічного виходу в маси для освітньої роботи і органічного запровадження ідей сучасного будівництва у великому нашому Союзі»².

До останніх днів свого життя (він помер у 1928 р.), Б. В. Фармаковский від велику педагогічну діяльність. У 1905 р. він був обраний приват-доцентом Петербурзького університету, і з того часу назавжди зв'язав свою долю з цим закладом. З 1910 р. він був професором Петербурзьких вищих жіночих курсів, з 1919 р. — професором Педагогічного інституту та Інституту історії мистецтв. Учений із світовим ім'ям, Б. В. Фармаковский в 1914 р. був обраний членом-кореспондентом Академії наук. Він був талановитим керівником початкуючих учених, віддавав багато сил і часу науковій підготовці студентів-практикантів, відряджених на роботу в Державну академію історії матеріальної культури.

Великою була науково-організаційна діяльність Б. В. Фармаковского у створенні вітчизняної археології. У 1898 р. він став членом Російського археологічного товариства, брав найактивнішу участь у різних його комісіях, а з 1906 р. по січень 1919 р. виконував обов'язки його вченого секретаря. З часу утворення Російської академії матеріальної культури (1919 р.) він був її членом і головою художньо-історичного відділення, завідуючим розрядами греко-римського мистецтва та археології Скіфії й Сарматії, деякий час після цього виконував обов'язки товариша голови Академії, а з 1921 р. до самої своєї смерті — обов'язки вченого секретаря.

Своїми науковими працями і науково-організаторською практичною діяльністю Б. В. Фармаковский зробив великий вклад у вітчизняну історичну науку. Його ім'я зайняло достойне місце серед інших славних імен видатних учених.

В. В. ЛАПІН

¹ Б. В. Фармаковский. Пифагор Регійський. О книге О. Ф. Вальдгауэра. — Журнал министерства народного просвещения, июль, 1916.

² Н. Я. Марр. Б. В. Фармаковский. — Сообщения ГАНМК, II, Л., 1929, стор. IV.

В. В. ХВОЙКА

(До 120-річчя від дня народження)

З іменем Вікентія Вячеславовича Хвойки, одного з найвідоміших дореволюційних археологів України, пов'язане дослідження багатьох видатних пам'яток і визначення ряду важливих археологічних культур Києва і Середнього Придніпров'я.

В. В. Хвойка, чех за походженням, народився в 1850 р. в с. Семіні в Північній Чехії. В 1876 р. він переїхав до Києва, в якому й провів усе своє життя, сповнене кипучою діяльністю.

Спершу по приїзді В. В. Хвойка працював учителем, потім деякий час займався землеробством, культивуючи чеське просо «росичку» і хміль. За успіхи в цій справі одержав навіть кілька медалей і подяк на сільськогосподарських виставках. Проте його притягувала давнина, її пам'ятки, на які багата придніпровська земля. В. В. Хвойка захопився археологією. На цьому ґрунті відбулося зближення його з передовими культурними діячами міста, що об'єднувалися в Товариство прихильників старовини та мистецтв. В його діяльності В. В. Хвойка брав найактивнішу участь.

В. В. Хвойка відкрив і дослідив одну з найвидатніших пам'яток стародавнього кам'яного віку в нашій країні — Кирилівську пізньопалеолітичну стоянку на Подолі (кол. Кирилівська вул.) в Києві. Виявивши її залишки в 1893 р., В. В. Хвойка провів розкопки протягом десяти років, залучивши до участі в них відомого археолога В. Б. Антоновича та геолога П. Я. Армашевського. Було розкрито 9 тис. кв. м. площі давнього поселення мисливців на мамонта. Тут виявлені скупчення великих кісток тварин, вироби з каменю і кістки¹, різьблення на бивні — унікальний твір

¹ В. В. Хвойка. Камешный век Среднего Приднепровья. — Труды XI археологического съезда в Киеве, т. I, М., 1901; його ж. Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи мамонта. — Археологическая летопись Южной России, К., 1903, № 1.

первісного мистецтва, найдавніший на території України. Слід відзначити і передовий для того часу метод дослідження пам'ятки, прагнення вченого до відтворення характеру життя мешканців стоянки, їх господарства і побуту. Кирилівська стоянка, існування якої відноситься до часу близько 20 тис. років тому, є свідченням найдавнішого заселення території сучасного Києва. Залишки одночасової з нею стоянки виявлені і частково досліджені В. В. Хвойкою в урочищі Протасів Яр в районі Київської залізничної станції. На місці Кирилівської стоянки ним було розкопане також залишки дещо пізнішої ранньомезолітичної стоянки (близько 15 тис. років тому) з рештками короткочасних жител та значною кількістю крем'яних виробів. Поза Києвом сліди палеоліту В. В. Хвойка виявив в околицях с. Селище Канівського району Черкаської області² і досліджував мезолітичну стоянку в м. Коростені на Житомирщині³. І хоч не все, розкопане В. В. Хвойкою, зокрема на Кирилівській стоянці, було ним правильно зрозуміле, дослідження її залишило значний слід у вивченні палеоліту в нашій країні.

З іменем В. В. Хвойки пов'язане виявлення і початок систематичних досліджень пам'яток дуже поширеної на Україні давньоземлеробської культури IV—III тисячоліття до н. е. Хоч вперше поселення цієї культури було розкопане в 1895 р. на високому березі Дніпра в Києві, назвав він її трипільською від с. Трипілля Обухівського району Київської області, в околицях якого та в сусідніх з ним селах Жуківці, Стайки, Халеп'я, Щербанівка та інших у другій половині 90-х років вчений дослідив значну групу її пам'яток — поселень з залишками великих довгочасних жител з глинобитними підлогами-площадками⁴.

В. В. Хвойка визначив місце цієї культури серед інших, відомих в Східній Європі, охарактеризував господарство і побут її носіїв, зробив класифікацію пам'яток і визначив час їх виникнення.

В. В. Хвойка вивчав також пам'ятки бронзового віку. При цьому встановив значну давність землеробства у лісостеповій смузі Східної Європи⁵, що заперечувалося тоді багатьма археологами навіть для більш пізнього часу. Йому належать дослідження ряду городищ лісостепових племен скіфського часу (VI—V ст. до н. е.), зокрема Пастирського і Мотронинського на Черкащині та Ново-Будківського на Сумщині⁶, а також курганів того часу в с. Оситняжка Черкаської області⁷ і в с. Броварки Полтавської області⁸. Він першим з дослідників висловив припущення, що городища залишені місцевим осілим населенням, зокрема предками східних слов'ян.

З 1899—1901 рр. В. В. Хвойка дослідив дуже поширені в Середньому Придніпров'ї поховальні пам'ятки рубежа і перших століть н. е. — могили з трупо-спаленнями в урнах без зовнішніх (наземних) ознак, так звані поля поховань (поля поховальних урн) і визначив їх приналежність давнім східним слов'янам Середнього Придніпров'я. Ці пам'ятки належать до зарубинецької (II ст. до н. е.—II ст. н. е.) та черняхівської (II—V ст. н. е.) культур, які одержали назву за розкопаними саме тоді В. В. Хвойкою могилами в с. Зарубинці⁹ (Переяслав-Хмельницький район) та в с. Черняхів і Ромашки¹⁰ (Кагарлицький район) на Київщині. Обидві археологічні культури Хвойка вважав генетично пов'язаними між собою. Будучи противником міграцій, він висунув концепцію про автохтонність і глибокі корені слов'янського населення в Середньому Придніпров'ї.

² Стоянка палеолітической эпохи в с. Селище Каневского уезда Киевской губ. — «Киевская старина», 1902, апрель.

³ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 6—7; І. Ф. Левницький. Про вік стоянки, відкритої В. В. Хвойком в Іскорості. — Археологія, т. IV, К., 1950.

⁴ В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья, стор. 754—812.

⁵ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья; його ж. Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Приднепровье. — Труды XIII Археологического съезда, т. I, М., 1907.

⁶ В. В. Хвойка. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность. — Труды XII Археологического съезда, т. I, М., 1905.

⁷ В. В. Хвойка. Раскопки курганов при с. Оситняжке Чигиринского уезда Киевской губернии. — Археологическая летопись Южной России, К., 1904.

⁸ В. В. Хвойка. Раскопки могильника при с. Броварки Гадячского уезда Полтавской губернии. — Древности, Труды Московского Археологического общества, т. XX, вып. 2, М., 1904.

⁹ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье. — Записки Русского археологического общества, т. XII, вып. 1—2, Новая серия, Спб., 1901; його ж. Древние обитатели Среднего Приднепровья; В. П. Петров. Зарубинецкий могильник. (По материалам раскопок В. В. Хвойки в 1899 г.) — МИА, № 70, М.—Л., 1959.

¹⁰ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье; його ж. Древние обитатели Среднего Приднепровья; М. Ю. Брайчевский. Ромашки. — МИА, № 82, М., 1960; В. П. Петров. Черняховский могильник. (По материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.) — МИА, № 116, М., 1964.

За радянські роки досліджено дуже багато пам'яток цих культур. Радянські вчені стверджують думку В. В. Хвойки про слов'янську приналежність зарубинецьких пам'яток¹¹, а щодо приналежності слов'янам пам'яток черняхівської культури, то тут багато дослідників не погоджуються з ним¹².

Важливі висновки зроблені В. В. Хвойкою й про пам'ятки східних слов'ян другої половини I тисячоліття н. е., зокрема поселення VII—VIII ст., розташованого на згадуваному вже Пастирському городищі¹³, та курганного могильника літописних сіверян в с. Броварки¹⁴.

Значну увагу приділяв В. В. Хвойка вивченню пам'яток Давньої Русі. Серед них слід відзначити, наприклад, досить результативні розкопки на місці таких давньоруських міст-фортець, як Білгород¹⁵ на Ірпіні і Витачів¹⁶ на Дніпрі та на городищах біля сіл Старі Безродичі і Шарки¹⁷ на Київщині й с. Кононча¹⁸ на Черкащині. На них виявлені й досліджувалися оборонні споруди і руїни храмів, залишки напівземлянкових жител і ремісничих майстерень, вироби з заліза і кістки, глиняний посуд і художні полив'яні плитки та ін.

В. В. Хвойці належить ініціатива вивчення пам'яток українського середньовіччя. Зокрема, ним велась розкопка на Замковій горі в м. Чигирині на Черкащині в 1903 р., під час яких були виявлені фундаменти і рештки стін кам'яної споруди XV—XVI ст.¹⁹

Проте В. В. Хвойка був насамперед дослідником пам'яток Києва. Ще в 1894 р. він здійснив розкопки на одній з найдавніших частин міста — горі Кисілівці, де були виявлені залишки давньоруських ремісничих майстерень — костерісної, ювелірної, склоробної²⁰ та ін. З 1907 по 1908 рр. В. В. Хвойка провадив свої найвидатніші археологічні дослідження в Києві — розкопки на Старокиївській горі. Були виявлені й досліджені залишки князівських кам'яних палаців, оздоблених фресками й мозаїками, житла і майстерні ремісників з найрізноманітнішими виробами з кістки і глини, заліза і бронзи, скла і срібла тощо²¹. Ці чудові знахідки підтвердили надзвичайно високий рівень розвитку самобутньої культури Київської Русі.

В. В. Хвойка був автором понад 20 друкованих праць, залишив ряд рукописів. За наукові заслуги обирався дійсним та почесним членом 11 наукових товариств та комісій, брав участь в роботі XI—XIV Всеросійських археологічних з'їздів.

Унікальні археологічні колекції В. В. Хвойки зараз займають чільне місце в експозиції Державного історичного музею УРСР в Києві.

Вікентій Вячеславович помер 2 жовтня 1914 р. і похований на Байковому кладовищі у Києві. Шануючи пам'ять В. В. Хвойки, кияни назвали його ім'ям одну з вулиць на Подолі, а на будинку, де він жив, по вул. Ігоревській, 9, встановили меморіальну дошку.

Не забули його і на Батьківщині, в Чехословацькій Соціалістичній Республіці. В музеї м. Пардубіце влаштований розділ, присвячений життю й діяльності В. В. Хвойки.

Наукова спадщина В. В. Хвойки значна й важлива. І цілком вірно говорив професор І. А. Линниченко, що для вивчення відкритого В. В. Хвойкою буде потрібно багато праці і часу багатьох осіб.

Матеріали, здобуті під час його досліджень, й сьогодні є важливим джерелом для радянських і зарубіжних вчених, які займаються висвітленням стародавньої історії півдня Східної Європи.

Г. М. ШОВКОПЛЯС

¹¹ Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. — МИА, 160, Л., 1969.

¹² История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. — МИА, 139, М., 1967.

¹³ В. В. Хвойка. Городища Среднего Приднепровья.

¹⁴ В. В. Хвойка. Раскопки могильника при с. Броварки Гадячского уезда Полтавской губернии.

¹⁵ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья; Н. Д. Полонская. Археологические раскопки В. В. Хвойко 1909—1910 годов в местечке Белгородке. — Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда, М., 1911, стор. 47—66.

¹⁶ Археологическая летопись Южной России, т. 1, 1899, стор. 49, 94, 146.

¹⁷ Археологическая летопись Южной России, 1905, № 1—2; В. В. Хвойка. Городища Среднего Приднепровья.

¹⁸ Археологическая летопись Южной России, т. 1, стор. 94.

¹⁹ Исследование остатков старинных сооружений в городе Чигирине. — Археологическая летопись Южной России, 1905, № 5, стор. 332—334.

²⁰ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья, стор. 71.

²¹ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья; Г. Ф. Корзухина. Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве. — Советская археология, XXV, М., 1956; М. К. Каргер. Древний Киев, т. 1, М.—Л., 1957.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ОГЛЯД «НАУКОВИХ ПРАЦЬ З ІСТОРІЇ КПРС»

Радянська історико-партійна наука, керуючись рішеннями XX—XXIII з'їздів КПРС, постановою ЦК партії «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.), досягла великих успіхів. Значний вклад у дальшу розробку історії КПРС вносять і працівники вищих учбових закладів Української РСР. В 138 вузах республіки працюють 1135 викладачів історії партії. Багато з них поряд з педагогічною діяльністю проводять наукові дослідження. За останні роки опубліковано понад 120 монографій, брошур, збірників, кількості журнальних і газетних статей. Публікаторській роботі сприяло видання на Україні міжвідомчих збірників з суспільних наук замість вчених записок, що їх час від часу випускали окремі кафедри.

Міжвідомчий науковий збірник з історії КПРС систематично почав виходити з лютого 1965 р. (відповідальні редактори: перших двох випусків професор КДУ К. К. Дубина, а з № 3 — професор О. А. Бородин). Це видання стало своєчасним організаційним заходом по згуртуванню раніше розпорошених творчих сил республіки в галузі вивчення різноманітних питань історико-партійної науки. Всього вийшло 35 збірників¹. Окремі з них рецензувались на сторінках періодичної преси і в цілому схвалені науковцями².

Аналіз збірників показує, що основне ядро авторського колективу — це київські історики. Навколо них об'єдналися фахівці вищих учбових закладів Одеси, Харкова, Львова, Донецька, Дніпропетровська, Вінниці, Запоріжжя, Чернівців, Ровно, Тореза, Жданова, Мелітополя, Умані, Кривого Рога, Ужгорода та інших міст республіки.

Серед авторів — ряд провідних вчених: доктори історичних наук П. І. Бакуменко, О. А. Бородин, М. О. Буцько, І. В. Ганевич, М. Г. Гончаренко, В. В. Горак, Д. М. Гринішин, А. С. Зашкільняк, І. І. Коломійченко, Ю. Ю. Кондуфор, В. Ю. Маланчук, М. М. Матійчук, В. П. Столяренко, П. Т. Тронько, М. Ф. Хорошайлов, П. М. Шморгун, В. І. Юрчук. Виступають також і молоді науковці, аспіранти, які роблять перші кроки у самостійному дослідженні історії партії. Близько двох третин рецензованих збірників — це аспірантські статті, з них понад 50% належать виховцям кафедр історії КПРС КДУ. Таке поєднання досвідчених учених-істориків з молодими фахівцями допомагає виховувати науково-педагогічні кадри, сприяє підвищенню теоретичного і методичного рівня видань.

В підготовці збірників велику роботу проводить головна редакційна колегія, що працює на громадських засадах.

Загалом, у випусках, що вийшли, опубліковано 479 статей, обсягом 420 друкованих аркушів (38 теоретичних, 75 загальнопартійних, решта — з різних питань історії місцевих партійних організацій). Слід зауважити, що дослідженню радянського періоду історії КПРС присвячено 92% матеріалів. З одного боку, такий факт є позитивним, бо до недавнього часу цей період вивчався недостатньо, з другого, — рідколегі необхідно зробити закид, що вона слабо висвітлювала діяльність партії під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Так, дожовтневому етапу присвячено лише 8% загальної кількості статей, а в збірниках №№ 7, 13, 22—24 зовсім немає матеріалів з цієї проблематики, хоч її опрацьовують понад 350 викладачів вузів УРСР.

¹ Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчі наукові збірники, вип. 1—35, К., 1965—1969.

² К. Дубина, М. Коваль, Героїчна сторінка історії Комуністичної партії (Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Випуск 3—4. Діяльність партійних організацій України в роки Великої Вітчизняної війни). — «Комуніст України», 1966, № 5, стор. 88—90; В. П. Шевчук. Нові праці з історії КПРС. — УІЖ, 1965, № 7, стор. 129—131; Л. А. Шевченко. Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Випуск 5. З історії боротьби КП України за розвиток народної освіти (1917—1945 рр.). — УІЖ, 1966, № 7, стор. 150—152.

В зв'язку з підготовкою до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна науковці республіки значно посилили увагу до розробки ленінської теоретичної спадщини. Якщо 1965 р. у збірниках була опублікована одна стаття про В. І. Леніна, то в наступні 3 роки відповідно — 2, 3 і 11, а 1969 р. — 17. Вивченню теоретичної і практичної діяльності Володимира Ілліча присвячено окремий збірник «Питання історії КПРС і КП України в працях В. І. Леніна» (№ 34). Однак мало матеріалів друкується з таких фундаментальних проблем, як роль великого вождя у визначенні зовнішньої політики КПРС і Радянської держави, його зв'язки з кращими представниками українського народу, видатними діячами КП України, критика буржуазних фальсифікаторів біографії В. І. Леніна та ін.

На сторінках збірників знайшли також висвітлення актуальні питання історії світового комуністичного і робітничого руху. Про інтернаціональні зв'язки КПРС з братніми партіями Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Німецької Демократичної Республіки, Австрії, Франції та Алжіру опубліковано 28 статей. Три чверті рецензованого видання складають матеріали з історії Комуністичної партії України — одного з бойових загонів КПРС. До 50-річчя встановлення Радянської влади в республіці і 50-річчя КП(б)У видано п'ять спеціальних тематичних збірників (№№ 14, 15, 17, 19 і 22). Ряд вміщених тут праць є певним вкладом в історичну науку³.

Привертають увагу тематичні випуски: «Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики КПРС» (№ 24), «Комсомол — активний помічник КПРС у державному, господарському і культурному будівництві» (№ 29), «Діяльність партійних організацій України в роки Великої Вітчизняної війни» (№№ 3—4, 30). Науковці вузів у 10 збірниках висвітлюють діяльність КПРС в період розгорнутого будівництва комунізму. (№№ 1, 2, 8, 9, 11, 12, 16, 26, 31 і 32). Тут вміщено загалом 141 статтю обсягом 110 друк. арк. Історики Я. С. Калакура і С. М. Клапчук зробили спробу узагальнити досвід партійного керівництва економічною реформою, що проводиться в Радянському Союзі (№ 22). Ряд авторів досліджує питання про діяльність партійних організацій України по зміцненню творчої співдружності представників науки і виробництва в післявоєнні роки (В. Ф. Остафійчук — № 16, Л. Ф. Гайдуков — № 20, Г. М. Гробов — № 21, С. М. Зверев — № 28, Ф. С. Павлов — № 32 та ін.).

Цінними є статті з історії партійних організацій Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Миколаєва, Львова, Чернігова, окремих великих заводів, будов, рудників, промислових комбінатів. Ряд матеріалів присвячено пресі, профспілкам, ролі видатних революційних діячів, ідеологічній роботі партії на різних етапах її історії. Показано діяльність комуністів серед окремих верств населення: серед робітників — у 186 працях, селян — 93, інтелігенції — 65, молоді — 54, воїнів Армії та Флоту — 37.

Одна з найактуальніших, але ще слабо розроблених проблем історико-партійної науки — історіографія. Опубліковано 20 статей на цю тему. Відрадіним явищем є вихід збірника, спеціально присвяченого спростуванню буржуазно-націоналістичних концепцій історії КПРС і КП України (№ 35). На основі ленінських методологічних принципів і великого документального матеріалу автори (П. М. Шморгун, В. І. Юрчук, В. І. Головченко, Б. О. Тихомиров, Л. М. Глазов, М. Ю. Козицький, А. М. Слободенко, Н. М. Якупов, В. К. Бобаков, В. К. Сульженко та ін.) розглядають головні напрямки фальсифікаторського висвітлення історичного процесу буржуазними ідеологами, переконливо викривають антинаукові прийоми і методи сучасних реакційних істориків США, ФРН та ін. У збірнику піддано критиці спроби антикомуністів, ревізіоністів та інших ворогів робітничого класу підмінити ленінізм троцькізмом, опорочити теоретичні основи діяльності КП України, применшити вирішальний вклад радянського народу в історію людства.

Історіографічні статті вміщено і в ряді інших випусків⁴. На жаль, в більшості

³ В. Ю. Маланчук. Велика Жовтнева соціалістична революція і основні риси та характерні особливості революційно-визвольного руху на Західній Україні. — Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 17, стор. 17—31; І. В. Ганевич, М. П. Краснянський, В. І. Ленін про об'єктивні та суб'єктивні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Там же, вип. 15, стор. 3—25; М. М. Воляннюк. Роль західноукраїнських інтернаціоналістів у захисті завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Там же, вип. 17, стор. 61—74; та ін.

⁴ Л. П. Нагорна. Деякі питання створення Української Радянської держави у зображенні сучасного буржуазного «радянознавства». — Там же, вип. 14; М. Д. Орехов. Про діяльність ЦКК — РСІ України в 1923—1925 рр. (історіографічний та джерелознавчий огляд). — вип. 13; П. Г. Чухрій. Історіографія та історичні джерела про боротьбу за Жовтень на Півдні України. — Там же, вип. 15; В. В. Горак. До історіографії організаторської роботи партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України. — Там же, вип. 26.

рецензованих праць немає огляду літератури, архівних джерел, а розвиток історико-партійної науки на Україні в належній мірі не висвітлюється.

Міжвузівське видання покликане порушувати і науково-методичні проблеми історії КПРС. Проте характерним для збірників є відрив дослідницької роботи авторів від навчально-педагогічного процесу в вищій школі. Відсутні статті з методики викладання історії, а також з методики наукового дослідження в цій галузі. А такі матеріали конче потрібні, особливо для молодих викладачів і аспірантів.

Недоліком є й те, що автори не розробляють питань допоміжних дисциплін з історії партії (джерелознавства, хронології, бібліографії, історичної географії, текстології тощо).

Багато статей, вміщених у «Наукових працях», за своїм характером емпіричні. В них подається величезний фактичний матеріал, який в достатній мірі не аналізується, слабо узагальнюється. Автори не дають практичних рекомендацій і пропозицій для відповідних партійних органів і державних установ. Не всі матеріали мають наукову цінність, як, наприклад, статті кандидата історичних наук М. В. Садовіна — «Армія, народжена Жовтнем» (№ 27) і П. І. Руднева — «Комуністична партія України в боротьбі за електрифікацію сільського господарства республіки (1959—1966 рр.)» (№ 26). Дечого не слід було б публікувати, особливо в тих випадках, коли не тільки не дається нічого нового, але й вноситься плутанина. Необхідно підвищити вимоги до авторів і редакторів, щоб не траплялось прикрих помилок. Так, зміст статті Г. В. Устинової «Участь інженерно-технічної інтелігенції України в індустріалізації в період першої п'ятирічки» (№ 23) не відповідає її назві. Автор пише в основному не про інтелігенцію, а про інші верстви населення. Неточно висвітлюється також питання про ставлення до радянської інтелігенції з боку різних класів та їх ідеологів у капіталістичних країнах. У читача складається думка про тотожність позицій комуністичних та робітничих партій країн Заходу, з одного боку, і позицій буржуазних соціологів, реформістів, ревізіоністів та інших антикомуністів — з другого⁵. Такий позакласовий підхід до аналізу суспільних явищ є порушенням марксистсько-ленінської методології. Крім того, автор слабо володіє і науковою методикою історико-партійного дослідження (нелогічне висвітлення подій, бездоказовість критики тощо).

Загальним недоліком багатьох статей є те, що їх автори ігнорують досягнення попередників. Відсутня і критика помилок радянської історіографії, не завжди свідомо використовуються історичні джерела.

Мова збірників збіднена, є багато стилістичних помилок, суперечливих тверджень. Мають місце і прикри фактичні неточності.

«Наукові праці» виходять двома мовами: тридцять чотири випуски — українською, а № 27 — російською. В одних є авторські резюме, в інших немає. У випусках 5—8, 18, 29 місце роботи дослідників вказується, в решті — ні. Слід звернути увагу і на відсутність уніфікації в науковому апараті: посилання на джерела даються посторінково і наприкінці кожної статті; окремі автори по-різному описують одне й те ж історичне джерело (вип. 33, стор. 62 і 67 та ін.); неточно наводяться назви архівів (вип. 29, стор. 97 та ін.). Титульні сторінки оформлені неоднаково. У випусках №№ 1—26, 28—35 підзаголовок такий — «Міжвідомчий науковий збірник», а в № 27 — «Міжвузівський (?) республіканський (?) науковий збірник». Це вносить плутанину в єдиний державний бібліографічний облік історичної літератури в Радянському Союзі. До того ж, видання виходить нерегулярно. Так, № 17 вийшов раніше №№ 12, 14 і 15, а 22 — пізніше 23 і 27.

Щоб поліпшити підготовку до друку наукових праць викладачів вузів України, слід вжити ряд невідкладних заходів. Насамперед, доцільно зміцнити склад головної редакційної колегії, залучивши до неї найбільш кваліфікованих спеціалістів, а також фахівців-філологів. Кафедрам історії КПРС необхідно встановити тісніші творчі зв'язки з Інститутом історії партії ЦК КП України, а редколегії збірників — з Республіканською радою по координації наукової розробки історії КПРС та історії КП України. Назріла потреба в розробці єдиних наукових принципів і вимог щодо публікацій всіх матеріалів у міжвідомчих виданнях. Це ж стосується складання перспективного плану на кілька років, з яким повинні ознайомитися всі викладачі відповідних кафедр вузів республіки (при плануванні бажано врахувати реальні можливості і пропозиції кафедр).

Нарешті Міністерством освіти і культури УРСР та іншим установам і відомствам республіки, у підпорядкуванні яких є вищі учбові заклади, слід приділити більше уваги міжвідомчим збірникам з суспільних наук, створити кращі умови для роботи їх редакційних колегій.

І. Х. САС, В. І. ТУВАЄВ

⁵ Г. В. Устинова. Назв. праця. — «Наукові праці з історії КПРС», вип. 23, стор. 100.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

УКРАЇНСЬКА РСР У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941—1945 рр.

Том третій. Вид-во політичної літератури
України, К., 1969, 455 с.¹

Чверть століття минуло від останніх залпів Великої Вітчизняної війни. Але проблеми її історії ще й досі не повно висвітлені. Виходом у світ третього тома закінчується опублікування узагальнюючої праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», підготовленої Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Перший і другий томи цього видання побачили світ в 1967 р. і 1968 р. Вони докладно прорецензовані на сторінках «Українського історичного журналу» (УІЖ, 1968, № 1; 1969, № 4).

До 25-річчя всесвітньо-історичної перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною вийшов третій, завершальний том цієї фундаментальної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»²

У книзі висвітлюється повне визволення території Української РСР і Криму, хід подій на радянсько-німецькому фронті, внутрішні і зовнішньо-політичне становище СРСР, дається аналіз росту економіки країни, яка повністю забезпечувала потреби фронту у військовій техніці, озброєнні, продовольстві, показано зміцнення ан-

тифашистської коаліції, зростання міжнародного авторитету Радянського Союзу, посилення його впливу на розв'язання корінних тогочасних проблем.

На великому фактичному матеріалі розповідається про підготовку і здійснення бойових операцій на території республіки, показано високі моральні якості, мужність, масовий героїзм, сміливість і самовідданість радянських воїнів, що було вирішальною умовою переможного руху військ 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів. З хвилюванням читаються сторінки, що розповідають про безмежну всенародну шану армії-визволительниці, про героїчну працю робітників, колгоспників, інтелігенції, молоді, про єдність тилу і фронту.

Автори докладно висвітлюють діяльність Комуністичної партії України по дальшому розгортанню антифашистської боротьби проти німецько-фашистських загарбників, організатором і керівником якої було комуністичне підпілля.

Всебічно показана діяльність підпільників і партизанів по розгортанню масово-політичної роботи серед населення окупованих областей (розповсюдження газет, листівок, проведення мітингів і зборів трудящих окупованих районів, колективних та індивідуальних бесід і т. п.).

Комуністична партія спрямовувала і керувала діяльністю підпільників і партизанів. Вона закликала населення окупованих областей рішуче зривати всі наміри ворога. З аналогічними закликами зверталися до населення військові ради фронтів, підпільні організації і партизанські загони.

Радянські люди гаряче відгукувалися на ці заклики.

З неослабною увагою читаються сторінки про бойові дії партизанських формувань, про імена тих, хто був довгий час незаслужено забутий. Тут же читачі знайомляться з участю антифашистів зарубіжних країн у визвольній боротьбі українського народу, що є яскравим свідченням прояву інтернаціоналізму трудящих усіх країн у боротьбі проти німецько-фашистських агресорів.

Матеріали книги викривають «новий порядок» окупантів, зрадницьку діяльність їх пособників — українських буржуазних націоналістів. Про це переконливо розповідають факти і фотодокументи.

Фашистські окупанти з допомогою націоналістів жорсток розправлялися з

¹ Редколегія: Назаренко І. Д. (голова), Вівдиченко І. І., Головін В. Я., Гречко А. А., Дрожжин Л. П., [Дубина К. К.], Зленко А. Н., [Ковпак С. А.], Мултих Г. М. (заступник голови), Наумов М. І., Сабуров О. М., Слинько І. І., Тельпуховський Б. С., Тронько П. Т., Федоров О. Ф., Чеканюк А. Т., Шевель Г. Г., Якубовський І. Г.

² Редколегія тому: Г. М. Мултих (керівник редколегії і авторського колективу), Клоков В. І. (заступник керівника), Коваль М. В. Авторський колектив: Буцько М. О., Власов М. М., Денисенко П. І., Клоков В. І., Коваль В. С., Коваль М. В., Мойсеев О. В., Мултих Г. М., Назаренко І. Д., Погребінський М. Б., Сафонова Є. В., Черненко А. М., Шатов П. У.

людьми. Про це свідчать вперше введені в науковий обіг зведені цифрові дані про кількість цивільного населення і військовополонених, що загинули на окупованій території і тих, що були вивезені на каторжні роботи до Німеччини.

Перетворюючи Радянську Україну на «зону пустелі», фашисти розраховували надовго позбавити нашу Вітчизну одного з найважливіших промислово-індустріальних районів. Та не судилося збутися цим сподіванням і розрахункам. Під уламками німецько-фашистського окупаційного режиму знайшли собі могилу також всякого роду націоналістичні організації і банди.

Велике місце в книзі приділяється партійно-радянському будівництву на визволеній території України, яке здійснювалося під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Особлива увага в цей час приділялась також відновленню і зміцненню органів державної влади у недавно возз'єднаних західних областях України. Однією з вирішальних умов в цьому процесі було відновлення роботи Рад депутатів трудящих та громадських організацій, на які партосередки спиралися у своїй багатогранній діяльності. Значне місце займала підготовка і марксистсько-ленінське виховання кадрів через систему партосвіти, партійні школи, курси та ін.

На основі чисельних документальних даних розкрито постійне піклування ЦК ВКП(б) і уряду СРСР про якнайшвидше відновлення економічного і культурного життя Української РСР, яскраво відображено всебічну допомогу в цій справі братнього російського та інших народів нашої багатонаціональної Вітчизни. В цих актах безкорисної допомоги Україні знайшла свій яскравий прояв могутня сила життєдайної непорушної дружби народів нашої країни.

Автори переконливо показують, що ідеологічна робота партії на завершальному етапі війни була підпорядкована мобілізації всіх сил радянського народу на розгром фашистської Німеччини та її союзників. Але поряд з тим в ідейно-політичній роботі постали і нові завдання. Вони полягали в тому, щоб прищепити радянським воїнам, які вийшли за межі державного кордону СРСР, свідомість носіїв великих ідей соціалізму, високих принципів інтернаціонального обов'язку, ленінської політики рівноправності і дружби народів.

Одним з найважливіших завдань ідеологічної роботи у звільнених від фашистських загарбників районах була ліквідація морально-політичних наслідків ворожої окупації.

Широко висвітлюються великий визвольний похід Червоної Армії, допомога радянського народу європейському рухові Опору. Тут наведено фактичний матеріал про допомогу ЦК КП(б)У, Українського штабу партизанського руху народам Центральної та Південно-Східної Європи ко-

мандними кадрами, озброєнням, а також посилкою цілих партизанських загонів і з'єднань.

Хід боротьби за справедливе розв'язання питання про західні кордони, перемогу радянської дипломатії, завершення возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі, зростання впливу багатонаціональної Країни Рад на міжнародній арені, зміцнення політичного співробітництва між державами антифашистської коаліції та перспектива створення нової міжнародної організації по захисту миру і безпеки народів — далеко не повний перелік порушених в книзі питань з міжнародних відносин. Подалося питання про міжнародно-правову суб'єктивність союзних республік. У лютому 1944 р. на десятий сесії Верховної Ради СРСР було прийнято закон про перетворення Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський.

Радянський уряд зробив все для того, щоб Україна і Білорусія, які зазнали найтяжчих втрат у війні, і вклад яких у перемогу над фашистською Німеччиною був незрівнянно більший вкладу багатьох інших членів антигітлерівської коаліції, були запрошені на конференцію по створенню міжнародної організації по захисту миру і безпеки народів.

29 червня 1945 р. після переговорів урядових делегацій Чехословаччини і Радянського Союзу, що відбулися в Москві, був підписаний радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну. Возз'єднання українських земель мало величезне внутрішнє і міжнародне значення.

Докладно розкривається вклад Української РСР у всесвітньо-історичну перемогу Радянського Союзу над фашистською Німеччиною.

Заслугою авторського колективу рецензованого тому є те, що він провів величезну дослідницьку роботу по виявленню підпільників, партизанів та їх резерву і вперше приводить науково-обґрунтовані дані з цього питання: «У тилу німецько-фашистських окупантів на Україні діяла величезна партизанська армія — 55 партизанських з'єднань, тисячі партизанських загонів і груп, у яких билось півмільйона партизанів; не менше мільйона чоловік налічувалось в їх резервах» (стор. 410). Автори тома також наводять підсумкові дані і про діяльність партійного підпілля на Україні, яке було бойовим штабом по керівництву народною боротьбою в тилу ворога.

В рецензованому томі широко представлена ленінська теоретична спадщина з питань війни і миру, захисту соціалістичної Вітчизни, багатьох проблем ідеологічної роботи партії в масах. Джерелами фактичних матеріалів є документи багатьох архівів країн, які вперше публікують в науковий обіг. Широка ілюстрація текстових матеріалів збільшує цінність видання, як необхідного посібника у проведенні пат-

ліотичного виховання трудящих, особли-
ю підростаючого покоління.

Рецензована праця не позбавлена й ок-
земих недоліків. Це стосується не зовсім
здалого композиційного розміщення мате-
ріалу розділів книги. Так, том відкриває-
ється розділом про повне визволення те-
риторії Української РСР і Криму, а на-
ступний — народною боротьбою в тилу
німецько-фашистських загарбників і про
остаточний крах фашистського окупаційно-
го режиму. Таке розміщення матеріалу
порушує логічну послідовність висвітлю-
ваних подій. Доцільніше було б другий і
третій розділи об'єднати і поставити на
перше місце, а потім розкривати події,
пов'язані з повним визволенням території
республіки.

Штучно відокремлені один від одного
розділи п'ятий і шостий. Відбудова народ-
ного господарства у ході війни починалась

і весь час велась невідривно від ідейно-
політичної роботи партії в масах. Є редак-
ційні й технічні погрішності. Так, розшиф-
ровка умовних позначень і скорочень,
прийнятих на картах, чомусь вміщена се-
ред сторінок іменного покажчика (стор.
440—441), а не перед першою картою на
стор. 16—17. Ілюстрації «М. С. Смеречук
біля пам'ятника розстріляним фашистами
14 комсомольцям-підпільникам...» та «Бу-
хенвальд — пам'ятник-ансамбль бійцям-
антифашистам» (стор. 132) вміщені в кін-
ці хронологічної таблиці найважливіших
подій.

Але в цілому цей том, як і попередні,
є фундаментальною науковою працею, яка
є вагомим вкладом українських істориків
у дослідження і висвітлення історії Вели-
кої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

Г. Т. Горобець, Д. М. Супрун

КИЕВСКИЙ КРАСНОЗНАМЕННЫЙ.

*Краткий очерк истории Краснознаменного
Киевского военного округа 1919—1969,
изд-во «Политическое управление КВО»,
К., 1969, 544 с.*

Створення наукової історії Київського
Червонопрапорного військового округу —
важливе і актуальне завдання радянських
істориків. Тому заслуговує всілякого
хвалення велика робота, яку провів ав-
торський колектив під керівництвом ко-
мандування округу по підготовці праці, в
якій вперше висвітлюється діяльність ок-
ругу — важливого форпосту на південно-
му заході нашої Батьківщини — від часу
його створення до наших днів¹.

Нарис складається з чотирьох основних
частин, які відповідно відображають най-
важливіші етапи в історії Країни Рад, в
діяльності Радянських Збройних Сил. Пер-
ша з них охоплює події Жовтня на Ук-
раїні, народження округу в грізні роки
громадянської війни; друга присвячена пе-
ріоду між двома війнами, коли наша ар-
мія організовано і ідейно зміцнювалась,
а воїни округу разом з усією Радянською

Армією удосконалювали свою бойову і
політичну підготовку, пильно стояли на
сторожі завоювань Жовтня; у третій відо-
бражається бойовий шлях округу, а також
фронти, що діяли на його території, в пе-
ріод Великої Вітчизняної війни; четверта
показує мирні будні округу, його партійне
і громадське життя, удосконалення бойо-
вої майстерності військ у післявоєнний пе-
ріод.

Книга написана на базі обширної істо-
ричної, військово-наукової і мемуарної лі-
тератури з залученням значного кола ар-
хівних матеріалів, офіціальних документів
військових відомств і партійних органів.

Багато місця приділено висвітленню
створення округу, який народжувався у
боротьбі проти зовнішніх ворогів і внут-
рішньої контрреволюції, показується допо-
могою українському народу і його зброй-
ним силам з боку Радянського уряду і
особисто В. І. Леніна. Слід було б лише
побажати посилити науковий рівень за-
гальноісторичної основи першої частини
напису. Вона написана дещо схематично,
без глибокого аналізу історичних фактів і
подій. Більш детальне і глибоке висвіт-
лення військової і політичної обстановки
на Україні в той час допомогло б читачу
наочніше уявити роль і місце Київського
військового округу в загальному ході бо-
ротьби Червоної Армії проти численних
ворогів першої в світі держави диктатури
пролетаріату.

В нарисі наводяться хвилюючі прикла-
ди героїзму частин і окремих воїнів у бо-
ротьбі проти окупантів, петлюрівських
військ, бандитизму і атаманини, контрре-
волюційних повстань. В книзі вміщено
фотографії командирів, політпрацівників,
рядових бійців, чий подвиги закладали ос-
нови революційних і бойових традицій ра-
дянського народу і його Збройних Сил.

¹ Редакційна колегія: В. Г. Куликов (го-
лова), П. Ю. Шелест, В. Я. Головкин, В. Ф.
Чиж, М. К. Володін, О. І. Покришкін.

Склад редакції: М. О. Соловейкін (ке-
рівник редакції і авторського колективу),
О. І. Антоненко, Б. М. Буйських.

Авторський колектив: А. А. Вовк, І. В.
Волков, О. С. Грушко, Г. І. Дегтярьов,
С. М. Кириченко, О. К. Корнілов, Є. К. Ла-
уронін, К. В. Маковей, О. І. Максименко,
О. В. Мойсєєв, І. П. Мороз, Д. Д. Пиха,
Б. І. Святишенко, Ю. О. Слонов, Г. Т. Фе-
доров, П. П. Цвіркун, М. Т. Чернега, А. Д.
Шенін, І. О. Шиншков.

В історії округу важливим був двадцятилітній період між громадянською і Великою Вітчизняною війнами. Автори детально і глибоко показують, як війська округу під керівництвом партійних організацій удосконалювали організацію і бойову підготовку військ, здійснювали великі організаційні, військово-політичні і військово-технічні заходи (проведення військової реформи 1924—1925 рр.; розвиток оперативно-тактичного мистецтва і технічне переозброєння військ). В цій частині автори показують діяльність багатьох воєначальників, які активно вели боротьбу за генеральну лінію партії з корінних питань соціалістичного і військового будівництва (особливо докладно — М. В. Фрунзе).

Автори підкреслюють специфіку округу, який тривалий період був прикордонним, що накладало відбиток на бойове життя військ. Тут проводилось багато військових навчань і маневрів з участю крупних мас військ, що було великою школою підвищення бойової майстерності бійців, командирів і політпрацівників.

Проте і цей період не був абсолютно мирним для Київського військового округу. Після закінчення громадянської війни військам округу ще деякий час довелося вести збройну боротьбу з націоналістичними бандами. Зросла загроза нового військового походу імпералістів в кінці 30-х років на Радянський Союз вимагала посилення бойової готовності військ. У 1938 р. Київський військовий округ перетворюється у Київський Особливий військовий округ. У середині вересня 1939 р., коли фашистські дивізії вийшли до кордонів Західної України і Західної Білорусії, військам округу випало почесне завдання вступити на споконвічні українські і білоруські землі.

Влітку 1940 р. війська Київського Особливого військового округу взяли участь у визволенні Бессарабії і Північної Буковини, насильно відторгнутих королівською Румунією у 1918 р.

Висвітлюючи історію округу у міжвоєнні роки, бажано було б тісніше пов'язати її з життям республіки, з діяльністю КП(б)У. Відомо, що питання про Червону Армію обговорювалося на Першій Всеукраїнській партійній нараді (травень 1921 р.), на VI конференції КП(б)У (грудень 1921 р.). Представники округу неодноразово виступали на з'їздах КП(б)У і Рад, але про це у нарисі майже не говориться. Слід би було більше уваги приділити питанням взаємозв'язків частин округу і трудящих республіки.

Значна частина нарису присвячена одному з найвідповідальніших періодів у житті округу, як і всіх Радянських Збройних Сил — Великій Вітчизняній війні. Частини округу одними з перших прийняли на себе удари фашистських військ. Автори досить широко використали велику літературу про Велику Вітчизняну війну при підготовці нарису, що рецензується.

Водночас їм вдалося знайти і ввести у науковий обіг нові документальні матеріали, особливо про бойову діяльність окремих з'єднань і частин різних родів військ, командування, штабів, політорганів, партійних і комсомольських організацій.

Недоліком цієї частини нарису є те, що тут не показано узагальнюючих даних про мобілізацію на території округу людських резервів у Червону Армію, як до фашистської окупації, так і після визволення території України.

В останній, четвертій частині нарису розповідається про діяльність КВО у післявоєнні роки. Автори детально розповідають про організаційну перебудову округу після масової демобілізації у 1945 р., показують участь військ у відбудові народного господарства республіки. Велике місце відведено показу того, як у частинах округу використовується багатий бойовий досвід, набутий у ході війни, на навчаннях і в військово-теоретичній роботі у військах округу.

В нарисі відтворена картина активного суспільно-політичного життя військ округу, тісно зв'язаного з діяльністю партійних і громадських організацій республіки. На багатьох прикладах розповідається про те, як воїни округу примножують бойові традиції своїх батьків, готуються стати вірними і надійними захисниками нашої Батьківщини. Цікавими є сторінки, де розповідається, як відбивається науково-технічна революція у військовій справі, як здійснюється переозброєння Радянської Армії на принципіально новій основі. Бажано було б лише показати спільну діяльність місцевих і армійських партійних та комсомольських організацій по військово-патріотичному вихованню населення, яке в останні роки проводиться особливо активно. Слід би ширше висвітлити шефство трудящих республіки над військовими частинами округу. Про це говориться тільки на прикладі майстрів мистецтв.

Цінним в книзі є те, що в ній широко показані люди, від вищих воєначальників до рядових воїнів. В нарисі показується, як у боротьбі за перемогу соціалістичної революції на Україні, в створенні і зміцненні збройних сил республіки, формуванні і керівництві Київського військового округу брали активну участь видатні партійні, державні і військові діячі.

В окрузі в різні періоди працювали визначні радянські полководці В. К. Блюхер, А. А. Греčko, О. І. Єгоров, Г. К. Жуков, М. П. Кирпонос, П. К. Кошевой, С. Г. Тимошенко, І. Ф. Федько, В. І. Чуйков, Й. Е. Якір, І. Г. Якубовський. Політичну роботу вели члени Політбюро ЦК КП України, а також видатні політпрацівники Радянської Армії.

Військові училища, школи і курси підготували для Радянської Армії десятки тисяч офіцерів, спеціалістів своєї справи,

досвідчених командирів. З їх середовища висунулись відомі радянські воєначальники Ю. П. Бажанов, О. Є. Борових, М. Ф. Ватутін, О. Г. Кравченко, В. Д. Крючонкін, В. Д. Лавриненков, Г. Ф. Одінцов, І. В. Панфілов, І. Д. Черняховський, П. Г. Шафранов та багато інших.

Прекрасне поліграфічне оформлення книги у поєднанні з цікавим фактичним матеріалом, з залученням широкого кола карт, схем, довідкового матеріалу нада-

ють нарис значної літературно-історичної і наукової цінності.

Нарис безперечно стане корисним посібником для військових політпрацівників і пропагандистів у справі виховання воїнів на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу. Він поповнить арсенал засобів комуністичного виховання всіх трудящих республіки.

Г. М. Мултих, І. П. Кожукало

ЛЬВІВЩИНА У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

(1941—1945 рр.).

Збірник документів і матеріалів,
вид-во «Каменярь», Львів, 1968, 408 с.

Чим далі відходить від нас в минуле друга світова війна, тим величніше постає перед нами немеркнучий у віках подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Героїзм і мужність наших людей в дні боротьби з фашизмом служать нам і служитимуть наступним поколінням запалюючим прикладом безмежної відданості своїй Батьківщині, великим ідеям комунізму.

Пошуки героїв війни, висвітлення їх безсмертних, часто маловідомих або й зовсім покищо невідомих подвигів, увічнення пам'яті полеглих воїнів — набрало тепер в нашій країні характеру всенародного руху, девізом якого є: «Ніхто не забутий, і ніщо не забуто». Поява кожної нової книжки про ці події викликає великий інтерес у трудящих. Серед нових видань увагу читачів привернув рецензований збірник документів і матеріалів, упорядники якого в п'яти розділах вмістили близько 200 публікацій. Вони глибоко хвилюють читачів, допомагають їм краще пізнати як боролися трудящі України проти німецько-фашистських окупантів. Львівщина однією з перших прийняла на себе в червні 1941 р. удар сильного і підступного ворога. І про те, як зустріла вона оскаженілого фашистського звіра, як під керівництвом Комуністичної партії піднімалися галичани на захист своєї Вітчизни й розповідається в першому розділі збірника. Великий інтерес становлять вміщені тут окремі оперативні документи частин Червоної Армії, які обороняли Львівщину в 1941 р., а також спогади командирів, партійних працівників — свідків і учасників тих подій.

Проте, незважаючи на героїчний опір, який чинили ворогові наші війська, йому вдалося захопити в свої руки значну частину радянської території, в тому числі Галичину. Нещадний грабіж і звірячу розправу з населенням, яку чинили на Львівщині окупанти, розкривають нам документи і матеріали другого розділу збір-

ника. Чимале місце тут відведено підпільній і партизанській пресі, яка мобілізувала народ на боротьбу з фашистськими загарбниками та українськими буржуазними націоналістами.

У третьому розділі розповідається про домовленість ОУН і гестапо спільно вести антирадянську боротьбу, про терор оунівців щодо населення, яке не хотіло мати нічого спільного з ними, про націоналістичну діяльність греко-католицького уніатського духовенства і, зокрема, його ганебну роль в створенні дивізії «СС Галичина».

Останні два розділи висвітлюють визволення Львівщини Радянською Армією від німецько-фашистських окупантів у 1944 р., діяльність обласної партійної організації по мобілізації трудящих на боротьбу за відбудову народного господарства. Населення області з перших днів визволення активно включилося в радянське будівництво. Уже в серпні 1944 р. на Львівщині відновили свою роботу школи, музеї, інститути, відкрито нові вузи — Торговельний та Лісотехнічний. На Дрогобищині протягом місяця було відкрито 79 лікарень, поліклінік та інших медичних установ. Таких прикладів у збірнику наведено чимало.

В окремих документах і матеріалах йде мова про бойову співдружність радянського і польського народів у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами. Однак належного висвітлення це важливе питання тут не знайшло, хоч в архівах можна відшукати немало матеріалів, в яких розповідається як ґартувалася дружба двох наших народів у боротьбі за свою свободу й незалежність в роки другої світової війни.

Деякі документи взагалі виглядають зайвими, вони нічого нового порівняно з іншими не вносять, тому публікація їх особливої користі не принесла. Навряд чи була велика необхідність вмішувати знову ті матеріали, газетні статті, які добре відомі широким колам читачів.

Говорячи про недоліки, варто відмітити допущену упорядниками деяку недбалість у підготовці до друку цього видання. Так, документ № 83 озаглавлено: «Звіт Золочівського підпільного диверсійного партизанського загону». Проте не вказано ким

він складений і підписаний. Зміст звіту, особливо його заключної частини, де дається оцінка роботи партизанів, критикуються окремі сторони їх діяльності, спростовуються деякі твердження командира загону П. К. Кундіуса (стор. 166—167), дає підстави сумніватися в точності назви цього документа. Крім того, він датований 7 січня 1945 р., а в тексті згадується один з документів від 14 березня 1946 р.

В збірнику перепутані окремі прізвища та імена. Так, на стор. 271 пишеться «М. В. Козирев», а вже на наступній — «Н. В. Козирев». Це трапляється й в інших місцях (стор. 251, 380). Таке саме буває і в датах. Наприклад, на стор. 20 говориться, що німці захопили м. Кам'янку-Бузьку 23 червня 1941 р., а в хронологічному покажчику (стор. 389) називається вже інша дата — 29 червня. На стор. 390 сказано, що селище Лопатин було визволено від німецько-фашистських окупантів 3 квітня 1944 р. Проте населення селища відзначило 25-річчя цієї події не в квітні, а в липні 1969 р. Очевидно, для цього були певні підстави. Радянська Армія справді вступила в Лопатин 3 квітня 1944 р., однак, через деякий час військова обстановка, яка склалася на цій ділянці фронту, змусила наші частини відійти на схід, і Лопатин знову зайняли німці. Остаточоно він був визволений

17 липня 1944 р. В цьому неважко переконатися, заглянувши в карту бойових операцій, розміщену в IV томі «Истории Великой Отечественной войны» (стор. 208—209), та це підтверджують і документи самого збірника (№ 127, 128).

Взагалі упорядники надто вільно поводяться з багатьма цифрами або власними назвами. Так, ескадрилья літаків, побудована на кошти трудящих області, в документах називається «Радянська Львівщина» (стор. 352, 377), автори ж у своєму вступі (стор. 14) дають їй назву «Радянський Львів». Тут же вони дають іншу від указаної в документі № 190 суму коштів на її будівництво, і навіть чомусь дотримуються власного правопису слів, пишучи «ескадрилля».

У заголовку п'ятого розділу вказується, що він висвітлює період з липня 1944 р. по травень 1945 р., хоч тут вміщено документи аж по кінець 1945 р., що само по собі не викликає особливих заперечень, хоч би тому, що Велика Вітчизняна війна закінчилась розгромом і капітуляцією імперіалістичної Японії у вересні 1945 р.

Ці та деякі інші недоліки рецензованого збірника говорять про те, що слід більш уважно підходити до підготовки до друку археографічних видань, з тим, щоб уникнути таких прикрих помилок.

І. Т. Лісевич

ОРДЕНА ЛЕНІНА КОЛГОСП ІМЕНІ ЛЕНІНА.

*Збірник документів і матеріалів
з історії летавського колгоспу
імені Леніна Хмельницької області,
вид-во «Каменяр», Львів, 1969, 287 с.¹*

Разом з усією країною летавський колгосп імені Леніна пройшов великий і славний шлях розвитку. Його історія — яскраве свідчення торжества ленінського кооперативного плану.

8 березня 1923 р. 9 незаможників с. Летави — С. Ф. Калущкий, П. П. Паньков, П. А. Маслій, П. П. Кривохижий, І. О. Труняк, Г. П. Паньков, Я. С. Калущкий, Г. Д. Ланівська та А. С. Зубик — вирішили створити сільськогосподарську артілю «Відродження». Цьому всіма засобами перешкоджали куркулі, які терористичними актами проти них, що вступили до колгоспу, намагалися залякати селянську бідноту. Так, від їх кулі загинув комсомолець-сількор Л. М. Шутяк (док. № 8). Але віра в ленінське вчення про соціалістичну перебудову сільського господарства переборола.

Жителі села з глибоким смутком зустріли повідомлення про смерть вождя. Вони поклялися твердо стояти на сторожі завоювань Жовтневої революції. «Це буде найкращою вдячністю від нас незабутньому тов. Володимиру Іллічу» (док. № 4).

Документи й матеріали збірника дають уявлення про активну участь членів артілі «Відродження» у проведенні суцільної колективізації. 1930 р. на базі артілі виник колгосп ім. Леніна.

Значна частина документів і матеріалів присвячена його господарській діяльності. З анкети обстеження (травень 1926 р.) видно, що артіль володіла лише 40 десятинами землі, мала одну сівалку, 2 плуги, 2 вози, 6 коней та 2 свині. Незважаючи на це, 1925 р. її колектив (10 сімей) зібрав по 100 пудів озимої пшениці з десятини, а одноосібники — тільки по 44 (док. № 9, 10). За документами, вміщеними в збірнику, можна простежити за швидким зміцненням колгоспу. Уже в 1936 р. він одержав 748,6 тис. крб. валового доходу, а згодом став мільйонером, здобувши також право брати участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці. 20 лютого 1940 р. за успіхи в розвитку сільського господарства його нагороджено орденом Леніна. Таку ж відзнаку одержав і перший голова колгоспу В. І. Дробний. Рік у рік поліпшувався матері-

¹ Редакційна колегія: І. Л. Бутніч, М. І. Мехеда, С. Д. Пількевич. Упорядники: І. В. Гарнага, Ц. М. Фірштейн.

альний добробут селян (док. № 38—41).

Фашистська окупація у роки Великої Вітчизняної війни завдала колгоспові величезних збитків, які становили 22,6 млн. крб. Але внаслідок допомоги держави господарство було відбудовано майже повністю уже протягом двох повоєнних років. Про це розповів голова колгоспу Д. В. Бойко на республіканській нараді передовиків сільського господарства в лютому 1948 р. (док. № 68). Комуністична партія та Радянський уряд відзначили високими нагородами героїчну працю латвчан — 11 з них удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці, 19 нагороджено орденами Леніна, 64 — орденами Трудового Червоного Прапора, 143 — медалями «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку» (док. № 66, 69). В с. Летаву приїздять учитися господарювати селяни з інших районів, областей, республік, соціалістичних країн. «Про таке життя, яким живе ви, мріють польські селяни, і ми це матимемо», — говорив член польської делегації (док. № 80). «Просимо Вас ознайомити нас з досвідом роботи Вашого колгоспу», — писали члени риболовецького сільськогосподарського кооперативу Корейської Народно-Демократичної Республіки (док. № 115).

Про самовіддану працю латвчан, їх господарські успіхи у повоєнний час можна дізнатися із звітів правління колгоспу ім. Леніна за цілий ряд років (док. № 53, 60, 67, 97, 104, 118, 127, 172). 1958 р. голову колгоспу Героя Соціалістичної Праці Д. В. Бойка було нагороджено другою золотою медаллю «Серп і Молот», О. А. Зубика і С. М. Ніколіна — орденами Леніна, ряд членів артілі — іншими орденами та медалями СРСР (док. № 119, 120).

Документи й матеріали свідчать, що велику роль у господарському й культурному будівництві, зростанні громадської активності трудящих відіграє колгоспна партійна організація, яка виникла ще 1930 р. Висвітленню її діяльності в збірнику відведено багато місця. Вона здійснює політичні кампанії на селі, постійно провадить політично-виховну роботу серед колгоспників, займається питаннями підбору кадрів та їх розстановки на всіх найважливіших ділянках виробництва, керує

комсомольською та іншими громадськими організаціями.

У збірнику вміщено також план заходів колгоспної організації по підготовці та відзначенню ювілею вождя. У ньому важливе місце посідає проведення тематичного вечора «3 ім'ям Леніна в серці», оскільки ці слова визначають зміст усього життя і діяльності не лише латвських колгоспників, а й усіх радянських людей.

Позитивно оцінюючи збірник у цілому, хочеться висловити деякі побажання і вказати на недоліки. В передмові відзначається, що в діяльності колгоспу за 1961—1964 рр. були певні зриви: зменшення валового збору зернових, застій у тваринництві тощо. Тут же дається правильна оцінка цим тимчасовим явищам. Але, на нашу думку, варто б вмістити документи, що розкривають боротьбу латвських колгоспників за подолання труднощів, викликаних суб'єктивізмом у керівництві сільським господарством, недоліками в плануванні, порушенням сівозмій.

Частину документів (№ 22, 26, 49, 59, 60 та ін.) подано з скороченнями, хоча не завжди виправданими. Відомо, що за «Правилами видання документів радянського періоду» можна викидати лише ті місця, які не стосуються безпосередньо теми. У книзі зустрічаються також фактичні помилки. Так, на стор. 64 вказано, що в 1940 р. прибуток колгоспу становив 101 329,51 крб., а насправді — 1 001 329,51 крб. Трудящі артілі збирали 238 ц картоплі з гектара, а в збірнику наведено цифру, занижену в 10 разів (стор. 167).

Однак, незважаючи на певні недоліки, це корисне видання повинно орієнтувати істориків, архівістів, партійних працівників на підготовку археографічних праць з історії колгоспного ладу в республіці, а також окремих господарств, що пройшли славний шлях і утверджують велич ленінського кооперативного плану.

Історія колгоспу імені Леніна, безсумнівно, здобуде визнання у радянського читача. Збірник стане в пригоді не лише для дослідників колгоспного будівництва на Україні, але й для викладачів вузів, вчителів шкіл, пропагандистів і агітаторів.

І. Х. Ганжа

ГАНЕБНА ФАЛЬСИФІКАЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧ- НИХ ЗВ'ЯЗКІВ *

Вважати науковим дослідженням дві грубісні книжки П. Штепи не можна, оскільки в їх основу покладено не наукову,

* Павло Штепа. Московство. Його походження, зміст, форми й історична тяглість. Кн. I, II. Вдав Семен Стасішин, Торонто, 1968, 701 с.

примітивну націоналістичну тезу: все російське — погане; все українське — хороше. До того ж, автором слабо залучаються документальні джерела, а посилання на художні твори рішуче превалюють над покликами на історичні праці. Писання П. Штепи виключають, будь-яку об'єктивність щодо нашої країни. Найяскравіше це виявилось під час, з дозволу сказати, висвітлення цим автором радянської дійсності. П. Штепа робить марні спроби довести, нібито після возз'єднання України з Росією всі уряди, а після Великої Жовт-

невої соціалістичної революції й радянський разом з усім російським народом пригнічували українців.

«Московство» не має чіткого плану і системи викладу. Можливо, це якоюсь мірою обумовлюється завданнями, які поставив перед собою автор? Адже у передмові зверхньо тлумачиться, що не досить знати історію народу, треба пізнати його «дух і душу», які рухають історичним поступом (стор. 3). Без зайвої скромності П. Штепа проголошує себе піонером, що першим звернувся до вивчення духу і душі «московців»*.

Отже, перед читачем «історія духовості» російського народу (який, до речі, розглядається як суцільна маса, без класів і різних соціальних груп), його психіки, культури, світогляду, тобто, історія з соціологією і психологією, якщо вірити авторові. А вірити йому зовсім не можна, і ми це конкретно покажемо нижче.

П. Штепа ставить собі за мету довести, що радянська влада «є ніщо інше, лише стара, традиційна, загарбницька московська влада» (стор. 5). Для «доказу» цієї маячної тези він не гребує ні перекрученнями фактів, ні прямими вигадками, ні, навіть, брехливими посиланнями на літературу й джерела. До такої явної фальсифікації радянського суспільства у своїх писаннях вдавався не так уже й багато його націоналістичних колег.

Автор «Московства» сподівається, що його витвір буде корисним не лише в ідеологічній, але і в збройній боротьбі проти радянського народу. Книжка пронизана думкою: необхідно виявляти слабкі місця в «духовості» росіян — «найлютіших ворогів українців», щоб знати, куди саме вдарити.

Спилимося лише на найбільших перекрученнях П. Штепою історичної дійсності, бо взагалі їм немає кінця. Почнемо з радянського періоду в історії російського й українського народів.

Будучи за фахом істориком, П. Штепа нехтує такими важливими поняттями, як соціально-економічні передумови Великого Жовтня, зростання політичної свідомості пролетаріату, виникнення революційної ситуації тощо. Через це він безпідставно стверджує, ніби соціалістична революція була «несподіванкою» для України (стор. 354). За П. Штепою виходить, що перемога радянської влади на Україні була поразкою українського народу «на чолі з найбільшим українським істориком» (стор. 354), тобто М. С. Грушевським, котрий, як відомо, скомпрометував себе участю в націоналістичному уряді. Однак, логіка підводить автора, який кількома рядками нижче розповідає, як розквітла Україна в результаті заходів Радянської влади. «Україна за коротеньких 6 років (1922—1929)

відбудувала свою господарку до поземку 1913 р. Заповідався ще більший і ще швидший її зріст. Зріст принаймні господарчої сили України». Потім продовжує: «Українізація шкільництва, видавництва дала нові сотки тисяч національно свідомої української інтелігенції» (стор. 359). Отже, виходить, що «поразка» принесла українському народу в економічному й культурному розвитку велику перемогу.

Хвороблива фантазія автора «Московства» не знає меж під час опису Великої Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників. Трудящих Країни Рад він називає руйнівниками культури, оскільки вони знищували окремі підприємства, щоб позбавити фашистську Німеччину можливості посилити свій воєнний потенціал за рахунок радянської економіки. Проте у книгах немає жодного слова про те, як німецько-фашистські загарбники руйнували наші міста і села, пам'ятки української культури, грабували національні цінності. Автор щедрий на цифри і факти, коли говорить про евакуацію народного господарства СРСР на Схід (стор. 371—378). Але ж, пан Штепа, чому ви не наводите цифрових викладок, до речі, відомих у всьому світі, про збитки, яких заподіяли нашій країні фашисти? Це сталося, мабуть, тому, що у величезному списку використаної літератури немає жодної наукової праці з історії Великої Вітчизняної війни. Їх місце посідає примітивна публіцистика Порша, Полонської-Василенко та інша закордонна література, в абсолютній більшості антирадянського спрямування.

Зображення автором віддаленого минулого українського й російського народів вражає якимось дикунським, темним націоналізмом. Якщо М. С. Грушевський та його послідовники вважали Київську Русь коліскою лише українського народу, то П. Штепа і цього замало. Він пише, що «коліскою європейських народів була Україна» і що «європейські народи походять з праукраїнського» (стор. 99). Таким чином, автор «Московства» не має властивій кожній культурній людині елементарної поваги до інших націй, зневажає їх, але найбільше лютує проти росіян.

Слідом за М. С. Грушевським та його школою П. Штепа твердить, ніби сучасні росіяни походять від іншого кореня, ніж українці. Але він іде ще далі, безсоромно запевняючи читачів, що росіяни «маленький, дикий, угро-фінський народець», який «за передісторичних часів... приїмав з Азії» (стор. 1). Отже, він «підсилює» тезу своїх націоналістичних попередників, котрі на подібні «відкриття» не наважувалися, хоча частина з них і вважала, ніби у російського народу угро-фінський елемент превалює над слов'янським. Автор «Московства» намагається довести, ніби росіяни споконвіку говорили... угро-фінською мовою, що, начебто, до кінця XIX ст. під Москвою було чимало угро-фінських сіл (стор. 8). Він обдурює чи-

* У книжці немає термінів «росіянини» чи «російський народ», є лише штучні, вигадані націоналістами терміни «московин», «московський народ».

тача, твердячи, ніби татаро-монгольські завойовники у XIII ст. «були далеко культурнішими за жалюгідних прамосквинів-угро-фінів» (стор. 11). Безліч фактів, численні історичні джерела переконливо спростовують ці злісні фальсифікації.

П. Штепа з серйозним виглядом запевняє, що російський народ не здатний творити духовні й матеріальні цінності тому, що не вірить у бога, а творчий дух — це «молитва, узлет творчевої душі до її творця» (стор. 137). Усі відкриття, зроблені в Росії, автор приписує здебільшого українцям та іноземцям. Фальсифікатор нашої історії змушений визнати, що у Росії відбувалися революції й спалахували народні рухи, але на чолі їх, за його твердженням, стояли виключно українці — декабристи Муравйов-Апостол і Каховський, народовольці Желябов, Колонтай і Перовська (стор. 84). Однак автор забув про «стопоцентних» росіян — Рилєєва, Трубецького, Волконського та ін.

П. Штепа насмілюється стверджувати, ніби «московську літературу створили іноземці», якими він вважає всіх видатних російських письменників. Краплини неросійської крові, бодай у десятому коліні, для нього достатньо, щоб вважати «іноземцями» Пушкіна й Лермонтова, Тургенєва і Тютчева, Буніна й Ахматову та ін. У П. Штепи обидва останні — українці, Тютчев — італєць, Лермонтов — шотландець, а Тургенєв — татарин (стор. 21—22). Якби навіть згадані особи народилися і не від матері-росіянки, однак вони б вважалися російськими письменниками, оскільки зросли на російському творчому ґрунті й писали російською мовою.

Проте автор «Московства» «любить» не всіх українців. Його кредо — на всіх чільних етапах історії український народ зраджувала інтелігенція. Наприклад, за безсоромно брехливим твердженням П. Штепи, у 1917 р. на Україні буцімто було 100 тис. «вояків, які самі, без наказу згорі, рвалися до бою з Московщиною», але підвела українська інтелігенція, «вихована на москволюбних ідеях яничара Драгоманова». Вона розклала армію і підкорила її Москві (стор. 193—194). Звичайно, фальсифікатор замовчує той факт, що основну масу борців за справу Жовтня на Україні складали не інтелігенти, а робітники й селяни, яких було не сто й не двісті тисяч, а мільйони.

Розраховуючи на мало обізнаного з радянською дійсністю читача з країн Заходу, П. Штепа наповнює свою книжку безліччо вигадок. Ось лише кілька прикла-

дів: зрошувальні канали використовуються в СРСР за «шляхи для підводних човнів» (стор. 271); народні дружини у Радянському Союзі мають завдання «вигублювати революціонерів» (стор. 114); робітники в СРСР «заробляють 20-кратно менше за інженера (!) і завжди голодні, обдурті, безправні» (стор. 169); «в СРСР члени КПРС не платять податків, а робітники віддають 80% від заробленого» (стор. 170). Але П. Штепа не врахував, що в Країні Рад мільйони робітників є членами партії!

Щоб надати правдоподібності нісенітницям, які він розповідає, автор «Московства» вдається до прямого шахрайства, приписуючи радянським виданням те, чого вони ніколи не писали. Так, на стор. 76, посилаючись на «Радянську Україну» від 7 серпня 1965 р., він твердить, ніби «українська молодь разом з комсомольцями щораз більше стає побожною». На стор. 104 з покликом на «Молодь України» від 26 лютого 1965 р. П. Штепа пише, що десятки тисяч випускників шкіл на Україні не можуть вступити до вузів через брак грошей на «оплату навчання». Але ж загальновідомо, що в СРСР навчання безкоштовне. На стор. 151, посилаючись на «Правду України» від 27 серпня 1964 р., автор повідомляє, що «у СРСР тисячі п'яних дітей на вулицях. Навіть у школах п'ють 55% учнів». З фальшивим посиланням на радянські періодичні видання П. Штепа безсоромно пише, ніби за 1958—1963 рр. рівень виробництва в СРСР знизився на 30—40% (стор. 156) і що «за порушення планів Госплану у пошитті одягу» двох директорів фабрик розстріляно (!) (стор. 155). Як бачимо, авторові «Московства» бракує елементарної порядності.

Писання П. Штепи не має значення ні як публіцистичний, ні, тим паче, як науковий твір. Його не варто було б і рецензувати, якби не та обставина, що «Московство» читають українці, які живуть за кордоном і позбавлені правдивої інформації про Радянську країну. До того ж, й інші націоналістичні писаки використовують фальсифікацію П. Штепою історичної дійсності в ідеологічній боротьбі проти радянського народу. Тому ми хотіли показати глибоке моральне падіння автора «Московства», його наукову неспроможність і, висловлюючись термінами самого П. Штепи, «яничарство» (зрадництво — Авт.) і «творчу яловість».

Н. В. Комаренко,
М. Ф. Котляр

Хроніка та інформація

НАРАДА ІСТОРІОГРАФІВ У МОСКВІ

25 грудня 1969 р. в Москві відбулося засідання всесоюзної Наукової Ради з історії історичної науки при Відділі історії АН СРСР, до якої входять учені з усіх союзних республік. Голова Ради академік М. В. Нечкіна у своєму вступному слові нагадала, що цей орган здійснює координацію історіографічних досліджень на всій території Радянського Союзу, і запропонувала для зміцнення його зв'язків з місцями утворити зональні ради в усіх пайважливіших центрах країни. Наприкінці кожного року на засіданнях зональних рад бажано підсумовувати результати цих досліджень.

Доповідь про історіографічну роботу в країні за 1969 р. і про плани всесоюзної Ради з історії історичної науки на поточний рік зробив учений секретар В. А. Дунаєвський. Він, зокрема, повідомив, що поряд з існуючими вже трьома зональними радами з історії історичної науки на Україні, Закавказзі та Середній Азії передбачається створення відповідних рад для Прибалтики і Білорусії (разом), Молдавії, Північно-Західного району з центром у Ленінграді, Поволжя з центром у Казані, району Дону і Північного Кавказу з центром у Ростові. Доповідач відзначив особливо плідну роботу Української республіканської Наукової Ради з історії історичної науки.

В. Г. Сарбей (Київ) розповів присутнім про досвід кількарічної роботи Наукової Ради з історії історичної науки при Секції АН УРСР, яка щорічно проводить наукові республіканські, міжреспубліканські сесії, або бере участь у роботі таких же форумів всесоюзного значення, видає щорічник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (вже вийшло два випуски), налагодила координацію історіографічних досліджень у республіці.

А. М. Сахаров (Москва) закликав далі розвивати і зміцнювати координацію між академічними і вузівськими історіографами, розробляти історіографічну тематику також і в галузі археології та етнології.

Г. Ф. Дахшлейгер (Алма-Ата) відзначив, що на сесіях зональних рад потрібно в історіографічному аспекті обговорити ряд важливих наукових проблем щодо історії національних рухів та входження народів до складу Росії за часів царизму. Промовець також звернув увагу на

те, що нинішня вузівська програма з історіографії СРСР фактично далеко не повно враховує історіографічну спадщину народів СРСР і запропонував поряд з трьома існуючими спеціалізаціями в Інститутах підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук відкрити нову — з галузі історіографії.

С. О. Шмідт (Москва) запропонував у всесоюзних щорічниках «История и историки», які будуть видаватися з 1970 р., якнайширше висвітлювати стан історіографічних досліджень в окремих місцевостях країни, а також висловив думку про доцільність проведення об'єднаних сесій історіографів і джерелознавців.

А. К. Бірон (Рига) повідомив про дослідження з історіографії, які проводять прибалтійські радянські історики (зокрема, в Литві вийшов збірник, в якому критикуються писання зарубіжної буржуазно-націоналістичної історіографії, у Латвії готується конференція з історіографії історії Риги).

Важливі питання підготовки молодих кадрів історіографів порушив у своєму виступі Ю. Н. Городецький (Москва). На його думку, протягом останніх років спостерігається деяке припинення рівня історіографічних досліджень і викладання історіографії. Для спеціалізації в галузі історіографії потрібно відібрати найздібніших студентів, а переважну більшість орієнтувати на розробку конкретно-історичних досліджень.

З. М. Ібрагімов (Баку) запропонував для розширення фронту історіографічних робіт у країні відкрити відділи історіографії та джерелознавства в усіх республіканських академічних інститутах історії, а відповідні кафедри — у найбільших університетах.

І. С. Кравченко (Мінськ) розповів про бібліографічну роботу Інституту історії АН БРСР (тут створено сектор зарубіжної бібліографії, підготовлена бібліографічна праця з дореволюційної історії Білорусії), відзначивши водночас нестачу фахівців-історіографів.

К. М. Тарновський (Москва) підкреслив, що саме праця над «Очерками истории исторической науки в СССР», стимулювала історіографічні дослідження, виробила їх певні типи, створила фундаментальні бібліографічні праці з історії історичної науки. Нині уже слід переходити

до інтенсивного вивчення проблем історіографії, синтезувати конкретно-історичні проблеми на основі історіографічного методу.

На засіданні Наукової Ради виступили також Я. І. Дразнінас (Чита), Мухарямов (Казань), Б. Г. Верховень (Москва), М. С. Персов (Саратов). Висловлені в ході обговорення пропозиції були враховані в

резолуції, одностайно схвалені членами Ради. Було ухвалено також наступне засідання всесоюзної Наукової Ради з історії історичної науки провести у Києві в кінці 1970 р. Головна його мета — широкий обмін досвідом щодо організації історіографічної роботи у республіках Союзу РСР.

В. С.

П'ЯТА НАУКОВА МІЖВУЗІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

3—6 лютого 1970 р. у Харкові проходила П'ята наукова міжвузівська конференція істориків-славістів СРСР, присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. У роботі конференції взяло участь 185 чол., що представляли науково-дослідні установи та вузи 50 міст країни, а також зарубіжні гості.

Вступним словом конференцію відкрив голова оргкомітету, проректор Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького професор В. І. Астахов. Учасників конференції привітали від імені трудящих Харківщини секретар обкому Комуністичної партії України М. А. Сіроштан, від імені науковців — ректор Харківського університету, член-кореспондент АН УРСР В. Г. Хоткевич. З привітальними промовами виступили зарубіжні гості: старший науковий співробітник Інституту історії Болгарської Академії наук А. Наков, старший науковий співробітник, секретар партійного комітету Інституту історії Угорської Академії наук Ф. Мучі, перший секретар Посольства ПНР в СРСР Т. Збоїнський, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії у Белграді (СФРЮ) Д. Лукач.

На першому пленарному засіданні учасники конференції заслухали доповідь «В. І. Ленін та шляхи історичного розвитку зарубіжних слов'янських народів», підготовлену колективом працівників Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР, виголошену старшим науковим співробітником Інституту доктором історичних наук О. Х. Клеванським. З співдоповідями виступили: професор Харківського університету доктор історичних наук Г. М. Попов — «В. І. Ленін та досягнення культурної революції у слов'янських країнах», завідувач відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР професор доктор історичних наук І. М. Мельникова — «Ленінська стратегія боротьби за соціалізм та шлях до перемоги соціалістичної революції у Чехословаччині», старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук П. С. Сохань — «Втілення ленінських принципів соціалістичного інтернаціоналізму у радян-

сько-болгарському співробітництві», доцент Московського університету кандидат історичних наук І. М. Белявська — «В. І. Ленін і польський національно-визвольний рух XIX ст.».

Про виконання рішень попередньої IV міжвузівської наукової конференції істориків-славістів інформував учасників завідуючий кафедрою історії південних і західних слов'ян Московського університету доцент кандидат історичних наук І. О. Воронков, який вказав на доцільність ввести вивчення мов європейських соціалістичних країн аспірантами та студентами вищих навчальних закладів.

Завідуючий кафедрою нової та новітньої історії Харківського університету професор доктор історичних наук С. І. Сидельников у своїй доповіді розповів про викладання історії південних і західних слов'ян у вузах країни. Доповідач наголосив, що найкраще поставлена справа викладання курсу в університетах Москви, Львова, Києва та Воронежа. У перших двох є спеціалізовані кафедри, а у двох останніх — комплексні, а також висловив думку про те, що розвитку слов'янознавства в педінститутах слід приділяти більшу увагу.

В обговоренні інформації І. О. Воронкова та доповіді С. І. Сидельникова взяли участь: доцент Московського університету В. Г. Карасьов, старший науковий співробітник Інституту наукової інформації в області суспільних наук І. О. Калоева, головний бібліотекар Державної публічної бібліотеки РРФСР Н. М. Пашаєва, професор Ленінградського університету С. М. Стецкевич, представниця Івано-Франківського педінституту О. Д. Голоденко, професор Львівського університету Д. Л. Похилевич та ін.

Протягом двох днів учасники конференції працювали у шести секціях, де було заслухано 19 доповідей та 126 повідомлень. На секціях виступили з доповідями старший науковий співробітник Інституту польсько-радянських стосунків Польської Академії наук доктор С. Лопатнюк на тему «З історії польсько-радянських стосунків напередодні і після травневого перевороту» та старший науковий співробітник

Інституту історії Болгарської Академії наук А. Наков — «Радянська зовнішня політика у відношенні до Болгарії напередодні 9 вересня 1944 р.»

Значний внесок у роботу конференції зробили українські слависти, які тільки на засіданнях секцій виступили 55 наукових доповідей та повідомлень. Так, високої оцінки учасників заслужила доповідь професора Львівського університету Д. Л. Похилевича — «Зміни аграрних відносин у Білорусії та Литві в першій половині XVI ст.». Цікаву доповідь виступив професор Харківського університету С. І. Сидельников — «Російсько-болгарські революційні зв'язки середини XIX ст. у радянській та болгарській історичній літературі». Великий інтерес викликали доповіді доцента Львівського університету І. І. Білякевича «В. І. Ленін та питання про незалежність Польщі у 1917 р.», доцента Чернівецького університету І. М. Теодоровича «В. І. Ленін про «культурно-національну автономію» і національно-об'єднавчий потяг слов'янських народів монархії Габсбургів (1900—1914 рр.)» та старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР кандидата історичних наук П. М. Калениченка «Висвітлення радянською та польською історіографією теми «В. І. Ленін і польський революційний рух». Змістовну доповідь «Здійснення ідей ленінізму у соціалістичному розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи», підготовлену професором І. С. Дзюбом та доцентом А. Ф. Кізченком з Київського університету, виступив один з авторів — А. Ф. Кізченко.

З науковими повідомленнями виступили представники науково-дослідних установ та багатьох вузів республіки, зокрема: доцент В. В. Сухарев (Інститут історії партії ЦК КП України); доктор історичних наук І. Ф. Євсеев, кандидати історичних наук І. М. Кулинич, І. Т. Лісевич, В. У. Павелко (Інститут історії АН УРСР); С. Н. Беляєва (Інститут археології АН УРСР); доцент А. І. Доронченков (Інститут філософії АН УРСР); професор В. А. Жебокрицький, доцент Т. П. Брянцева, аспіранти К. П. Бахмат, Ю. І. Макар та У. Х. Хакімова (Київський університет); О. С. Позіна (Київський інститут культури); кандидат історичних наук Є. П. Пугач, Г. М. Беззубець, В. В. Бойко, В. М. Кабачок, А. В. Кузьмін, А. І. Мітряєв, Л. П. Решетников (Харківський університет),

доктор історичних наук Г. Й. Чернявський та доцент Н. С. Рашба (Харківський інститут культури); доцент М. І. Леднев (Харківський політехнічний інститут); Л. О. Любимський, І. І. Мельник (Львівський університет); кандидат історичних наук Л. Ю. Волькович (Львівський торгово-економічний інститут); А. В. Божук, В. Ю. Задорожний, О. С. Мазурок, В. П. Мисюра, В. В. Пальок, О. В. Хланта, І. Г. Шульга (Ужгородський університет); доцент Я. С. Мельничук (Івано-Франківський педінститут), М. М. Климок (Івано-Франківський будинок народної творчості); кандидат історичних наук М. І. Турівненко, Л. О. Пашковський, Ю. О. Поляков (Донецький університет); доцент К. І. Позняков (Дніпропетровський металургійний інститут); кандидат історичних наук В. В. Зайцев та П. Ф. Лаптін (Кам'янець-Подільський педінститут); кандидат історичних наук М. Д. Куликівський (Луцький педінститут); С. Л. Каіров (Миколаївський суднобудівний технікум); кандидат історичних наук А. І. Черній (Ровенський філіал Київського університету); доцент О. Х. Соколовський (Полтавський педінститут); І. М. Миросниченко (Тернопільський медінститут); І. М. Гойло (Чернівецький університет); доцент М. Д. Дихан (Одеський університет).

На заключному засіданні учасники конференції заслухали інформацію головного редактора журналу «Советское славяноведение», доктора історичних наук І. І. Костюшка про роботу журналу, а також повідомлення про підсумки роботи секцій та інформаційні повідомлення.

На закінчення роботи конференція прийняла резолюцію, у якій зазначено, що головним завданням істориків-славистів й надалі залишається глибоке та всебічне вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна при розгляді національно-визвольних, революційно-демократичних процесів та побудові соціалізму у зарубіжних слов'янських країнах. У резолюції звернуто увагу на необхідність поліпшення викладання історії південних і західних слов'ян у вузах та школах країни, запропоновано ввести окремі курси по даному предмету в педвузах. Резолюція рекомендувала при підготовці тематики до наступної конференції більше приділити уваги питанням історіографії.

Ю. М.

* * *

6 лютого 1970 р. у Харкові відбулося пленарне засідання Наукової ради з проблеми «Історія європейських соціалістичних країн». В ньому брали участь члени Наукової ради з Києва, Харкова, Одеси та інших міст України, а також були запро-

шені учасники V Всесоюзної наукової конференції істориків-славистів, представники кафедри історії південних і західних слов'ян Московського держуніверситету ім. М. В. Ломоносова та Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР: доцен-

ти І. О. Воронков, І. М. Белявська, В. Г. Карасьов та головний редактор журналу «Советское славяноведение», доктор історичних наук І. І. Костюшко.

Голова Наукової ради доктор історичних наук професор І. М. Мельникова у своїй доповіді ознайомила присутніх із станом і завданнями досліджень у республіці проблем історії європейських соціалістичних країн, а також з проектом перспективного плану наукових пошуків на 1971—1976 рр. Під час обговорення доповіді І. М. Мельникової були внесені конкретні пропозиції щодо поліпшення роботи Ради та внесені певні зміни в координаційний план досліджень (з різних при-

чин з плану було виключено кілька тем, для деяких уточнені назви і періоди досліджень).

На засіданні Ради було заслухано звіт професора Г. М. Попова про розробку істориками Харківського університету та кафедр суспільних наук інших університетів м. Харкова проблем історії європейських соціалістичних країн, а також ухвалено відповідні рішення, спрямовані на поглиблення дослідницької роботи цієї проблеми та поліпшення координації у розробці окремих питань з метою усунення паралелізму і дублювання.

І. М. Кулинич

СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ЛЕНІНСЬКОМУ ЮВІЛЕЮ

10 березня 1970 р. в Інституті історії партії ЦК КП України відбулася наукова сесія, присвячена 100-річчю від дня народження Володимира Ілліча Леніна. Сесію відкрив заступник директора Інституту професор Г. М. Мултих.

З доповіддю «Україна в житті і революційній діяльності В. І. Леніна» виступив професор О. Т. Юрченко. Доповідач відзначив, що Україна привертала до себе увагу Леніна з перших кроків його революційної діяльності. Вже перша ленінська праця «Нові господарські рухи в селянському житті» була написана на матеріалах української дійсності. Володимир Ілліч всіляко підтримував перші кроки соціал-демократичного руху на Україні. У 1894—1895 рр. він налагодив зв'язки з керівниками соціал-демократичних гуртків у Катеринославі. В. І. Ленін неодноразово підкреслював велике значення діяльності більшовицьких організацій таких крупних центрів як Харків, Київ, Миколаїв, Одеса для згуртування пролетаріату України.

Значне місце в діяльності В. І. Леніна посідало українське національне питання. Володимир Ілліч збирав і глибоко вивчав літературу з історії українського народу, його культури, суспільних рухів, політичних партій. Рішуче викриваючи великодержавну політику царизму, поміщиків і буржуазії, відстоюючи національні права і свободу українського народу, В. І. Ленін в той же час вів непримиренну боротьбу з українськими буржуазними націоналістами, доводив згубність сепаратизму в робітничому русі, який вони пропагували. Вождь революційного пролетаріату віддавав чимало сил тому, щоб залучити на бік більшовиків ті елементи української соціал-демократії, які з прихильністю ставились до ідеї пролетарського інтернаціоналізму. Він листувався з деякими діячами лівого крила УСДРП, зокрема О. Лолою, П. Дятловим. Їх виступи проти націонал-сепаратизму верхівки УСДРП, навіть

спілкуванням з Леніним і більшовиками, мали велике значення для зміцнення інтернаціональної єдності українських робітників з російськими в їхній спільній боротьбі за повалення царського самодержавства.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції зв'язки Леніна з Україною міцнішають. Ленінська допомога трудовій Україні порадами, кадрами, зброєю була неocenним фактором у боротьбі за утвердження в ній Радянської влади. Під керівництвом Леніна українські більшовики утворили Комуністичну партію (більшовиків) України як один з бойових загонів великої ленінської партії. В. І. Ленін сприяв зміцненню української радянської державності, відбудові і розвитку народного господарства, відновленню й збагаченню української національної культури. Він закликав трудящих України і Росії спільною працею долати всілякі націоналістичні передсуди, будувати міцний союз робітників і селян різних націй.

З доповіддю «Філософські проблеми ленінського вчення про партію нового типу» виступив професор Б. Г. Кубланов. Це вчення, відзначив він, є важливою складовою частиною марксистсько-ленінської теорії. В. І. Ленін приділив велику увагу питанню співвідношення стихійності та свідомості в робітничому русі. Ведучи боротьбу з метафізичним протиставленням стихійного свідомості, він розкрив діалектичний зв'язок стихійного і свідомого в робітничому русі, зазначивши, що робітники, в силу свого становища, стихійно втягуються в класову боротьбу, але дана стихійність є початковою формою свідомості.

Зупинившись на питанні про джерело виникнення соціалістичної ідеології, доповідач підкреслив, що проблема внесення свідомості в стихійний робітничий рух має ряд політичних і філософських аспектів. Про політичний аспект написано чимало. Але філософський висвітлено значно менше.

Недостатньо розроблені питання про теоретико-пізнавальні і психічні аспекти процесу витіснення буржуазної ідеології і психології і заміни їх соціалістичною суспільною свідомістю.

В. І. Ленін вчив, що партія нового типу, щоб добитись поставленої мети, повинна виходити з якісно нової ідеї про організацію, ґрунтуватись на нових організаційних принципах, що в корені відрізняються від організаційних принципів попередніх партій. Основоположною ідеєю організації партії нового типу Ленін вважав демократичний централізм. Доповідач викрив безпідставність сучасних ревізійоністів, що наслідують хибну методологію меншовиків, метафізично розриваючи і протиставляючи централізм демократії. Дослідження філософських аспектів вчення В. І. Леніна про партію становить надзвичайно важливу передумову опанування його ідейно-теоретичною спадщиною в цілому.

Питанню перекладів творів В. І. Леніна на українську мову присвятив свій виступ кандидат філологічних наук О. О. Бойко. Він підкреслив, що переклад праць В. І. Леніна на мови трудящих світу має велике значення для пропаганди його ідей. Володимир Ілліч з цього приводу писав, що переклади політичної літератури на національні мови є справою першорядної ваги. Багатомільйонні тиражі видань творів Леніна, здійснені в нашій республіці, є визначним внеском у світову Ленініану. Відбувається невинний процес зростання майстерності перекладів творів вождя, що обумовлюється збагаченням і розквітом української літературної мови, виробленням української суспільно-політичної лексики і термінології. Закінчено переклад на українську мову четвертого видання творів В. І. Леніна і розпочалася робота над повним 55-томним виданням. Уже вийшли перші вісім томів Повного зібрання творів В. І. Леніна.

Старший науковий співробітник, кандидат історичних наук Т. М. Колішер розповіла про досвід роботи на підготовці документальних збірників «Листування В. І. Леніна і керованих ним закордонних

партійних органів з соціал-демократичними організаціями України (1901—1905 pp.)» і «В. І. Ленін про Україну».

При підготовці ленінських збірників упорядники спиралися на попередню дослідницьку роботу, на досвід підготовки ленінських збірників, листів Леніна, надрукованих у 3-у і 4-у виданнях його творів.

Під час перебування В. І. Леніна за кордоном листування його з соціал-демократичними організаціями в Росії було одним з головних джерел інформації про стан партійної роботи в Росії, важливим засобом організаційного і ідейного впливу Леніна на партійні організації. Матеріали збірника присвячені листуванню Леніна з українськими соціал-демократичними організаціями, розкривають його роль у створенні й зміцненні більшовицьких організацій на Україні.

Збічник «В. І. Ленін про Україну», який побачив світ на початку цього року, найбільш повний серед аналогічних видань, що виходили в минулі роки. Він містить 485 документів, які показують велику увагу Леніна до України на всіх етапах боротьби за перемогу соціалістичної революції і побудови нового суспільства.

Одним з оригінальних видань, які підготував Інститут до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, відзначила у своєму виступі старший науковий співробітник Д. С. Щедрина, є збічник документів «В. І. Ленін і український народ». Він складається з 1600 документів: листів трудящих до Леніна, резолюцій та постанов зборів і мітингів, документів про увічнення пам'яті Ілліча, телеграм і звернень, в яких відображається безмежна і щира любов народу до свого вождя. Колектив укладачів виконав велику роботу по розшукуванню документів, встановленню географічних назв, датуванню листів тощо.

Сесія відзначила, що колектив науковців Інституту провів значну роботу по вивченню ленінської теоретичної спадщини, пропаганді безсмертних ідей В. І. Леніна, розкриттю нерозривних і багатосторонніх зв'язків трудящих з вождем світового пролетаріату.

Б. В. Попов

НАУКОВА ЮВІЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ

17 лютого 1970 р. у Києві відбулася ювілейна наукова конференція істориків-архівістів, присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, яку організували Архівне Управління при Раді Міністрів УРСР та Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В роботі конференції взяли участь завідувачі архів-

ними відділами облвиконкомів, директори і наукові співробітники центральних і обласних державних архівів та їх філіалів, завідувачі партійними архівами обкомів КП України, представники наукових установ, партійних і радянських органів, преси, а також гості з Москви, Мінська і Кишинева. Учасники конференції заслухали п'ять доповідей і вісім повідомлень.

З доповіддю «Архівні установи України до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна» виступив начальник Архівного Управління при РМ УРСР О. Г. Митюков. Організація і розвиток архівної справи в нашій країні, — зазначив доповідач, — зв'язані з іменем великого Леніна. Охарактеризувавши основні етапи архівного будівництва, він відзначив, що тільки в 626 державних архівах республіки зберігається понад 29 млн. одиниць.

До славного ленінського ювілею архівісти республіки провели виявлення документів на ленінську тематику для загально-республіканського збірника «В. І. Ленін і український народ», опублікували кілька тематичних добірок на сторінках преси, організували 91 документальну виставку про життя і діяльність В. І. Леніна, брали участь у підготовці передач по радіо і телебаченню на історико-революційну тематику.

З великою увагою заслухали учасники конференції доповідь заступника директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС О. О. Соловйова «Документальна спадщина В. І. Леніна», в якій він докладно висвітлив велику роботу по розшукуванню, збиранню, вивченню і зберіганню ленінської літературної і документальної спадщини. ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС зібрав понад 30 тис. рукописів, листів і документів В. І. Леніна, понад 800 книг, які мають помітки Володимира Ілліча. О. О. Соловйов дав докладну і ґрунтовну характеристику змісту Півного зібрання творів, до якого увійшло близько 9 тис. творів і документів В. І. Леніна, з них близько 1100 публікуються вперше.

Заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України П. І. Павлюк розповів про видання і розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні. Висвітливши шляхи і методи розповсюдження ленінських творів у дореволюційний період і після встановлення Радянської влади. За неповними даними з 1918 р. і до цього часу на Україні праці Леніна видавалися більш як тисяча разів, а українською мовою близько 800 раз, тиражем понад 24,5 млн. примірників. Лауреат Державної премії Української РСР, професор М. А. Рубач у доповіді «В. І. Ленін і перемога соціалістичної революції на Україні» переконливо показав, що соціалістична революція на Україні була здійснена під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, ЦК і місцевих партійних організацій.

«Про значення ленінської теоретичної спадщини для розроблення проблем спеціальних дисциплін» розповів член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко.

Повідомлення директора Центрального історичного архіву УРСР у м. Києві В. В. Кузьменка було присвячене темі: «Документальні матеріали про перебування сім'ї Ульянових на Україні». На основі аналізу документів доповідач охарактеризував революційну діяльність Дмит-

ра Ілліча, Марії Іллінічни і Анни Іллінічни Ульянових під час їх перебування на Україні (з 1902 по 1905 рік).

З повідомленням «В. І. Ленін і радянське будівництво на Україні (за документальними матеріалами ЦДАЖР УРСР)» виступила в. о. директора архіву О. М. Бунькова і розповіла про те, який багатий матеріал з історії радянського будівництва на Україні зберігається в архіві. В документах центральних і місцевих органів влади, — зазначила вона, — відбита величезна діяльність В. І. Леніна та уряду РРФСР щодо подання допомоги Україні в її перших кроках радянського і соціалістичного будівництва.

«Під прапором ленінських ідей (джерела про революційну боротьбу трудящих західноукраїнських земель)» — тема повідомлення директора Центрального державного історичного архіву у м. Львові Н. Ф. Врадії. На прикладі архівних і друкованих матеріалів вона повідомила про факти раннього проникнення і значного поширення ідей ленінізму на західно-українських землях, тісні зв'язки революційно-демократичних кіл з революційно-визвольним рухом Росії.

Директор Центрального архіву-музею літератури і мистецтва УРСР Л. А. Проценко виступила з доповіддю «Образ В. І. Леніна в українській художній літературі та мистецтві. (За матеріалами архіву)», в якому відзначила, що матеріали архіву є своєрідними фрагментами української документальної Ленініани.

Учасники конференції заслухали повідомлення директора ЦДА КФФД УРСР Г. С. Пшеничного «В. І. Ленін у фотодокументах», в якому він розповів про маловідомі і невідомі кінокадри і фотознімки про життя і діяльність вождя. Проте ще не всі фото зібрані в архіві, тому необхідно далі наполегливо вести їх розшуки.

«Джерела до історії партійних організацій ленінського типу на Закарпатті (1918—1921 рр.)» — з таким повідомленням виступив старший викладач Закарпатського державного університету, кандидат історичних наук В. П. Мисюра. В короткому огляді документів фонду Закарпатського облдержархіву за 1918—1921 рр. доповідач показав їх значення, як джерела по цій проблемі. Особлива увага в повідомленні була приділена невідомим або маловідомим документам, які стосуються виникнення комуністичних організацій на Закарпатті.

З повідомленням «Документи про поширення творів В. І. Леніна на Буковині» виступив директор Чернівецького облдержархіву Д. П. Скурлатов.

«В. І. Ленін і радянська емблематика» — цю тему висвітлив у своєму повідомленні начальник відділу Вінницького облдержархіву А. Г. Бабенко, який показав історію зародження радянської емблематики і роль В. І. Леніна в створенні державних

емблем першої в світі соціалістичної держави.

Від імені архівістів Білорусії наукову конференцію вітав, тепло зустрінутий присутніми, завідуючий відділом Архівного Управління при РМ БРСР В. П. Лютович.

Учасники конференції ознайомилися з фотовиставкою, присвяченою життю і діяльності В. І. Леніна, а також з науковою продукцією, виданою архівами республіки до 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча.

Д. С. Щедріна

ПЛЕНУМ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

4 березня 1970 р. відбувся Пленум Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і КП України. Пленум розглянув питання про стан і завдання координації наукових досліджень у цій галузі, про порядок подання тем на затвердження Республіканською радою, а також схвалив план її роботи на 1970 р.

З першого питання порядку денного виступив заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України, професор Г. М. Мултих. Він відзначав особливу увагу Комуністичної партії до дальшого розвитку суспільних наук, підвищення їх ролі в комуністичному будівництві взагалі, в ідеологічній роботі зокрема. Одним з дійових заходів у вихованні мас є вивчення і пропаганда історії КПРС. Лише у вузах та наукових закладах Української РСР працює понад 1200 істориків партії. За останні роки фахівці одержали для розгортання досліджень в цій галузі значний теоретичний арсенал літератури — повне зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Леніна, стенографічні звіти партійних з'їздів і конференцій, підручники «Історія КПРС», «Нариси історії КПРС» та ін.

Чималий вклад у справу розробки історико-партійних проблем і, зокрема, актуальних питань сучасності внесли і науковці республіки. Про це свідчить такий факт: якщо у 1950—1959 рр. в УРСР було опубліковано 32 праці й захищено 298 кандидатських дисертацій з вищезазначеної тематики, то у 1960—1969 рр. відповідно — 130 і 398, а також 34 докторських дисертації.

Останнім часом ЦК КПРС ухвалив ряд постанов, спрямованих на дальше удосконалення роботи Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, а також інститутів історії партії і партархівів, визначив завдання історико-партійної науки, перспективи і основні напрями її розвитку.

В цьому аспекті, зазначив доповідач, особлива увага приділяється питанням координації наукової роботи, зокрема розробці вузлових проблем Інститутом марксизму-ленізму при ЦК КПРС та його філіалами на місцях.

Якщо в попередні роки Координаційна рада при Інституті історії партії ЦК КП України розв'язувала організаційні питання (вироблення форм і методів роботи,

реєстрація тем), то на сучасному етапі завдання полягає в тому, щоб докорінно поліпшити якість наукових праць.

Г. М. Мултих докладно проаналізував досвід роботи ради, порушив питання про розвиток історико-партійної науки, основна тенденція якого — вивчення сучасності і монографічне дослідження найважливіших проблем. Значно зросла кількість тем, присвячених післяжовтневому періоду, й різко скоротилася тематика по дуже важливому періоду соціалістичного будівництва. Таке ж становище і з монографічними дослідженнями. Недостатньо ведеться колективна розробка актуальних питань. Лише 8% загальної кількості монографій становлять колективні праці.

Необхідно, підкреслив доповідач, підвищити вимоги до підготовки докторських дисертацій. Незадовільним є співвідношення союзної і місцевої тематики: загальносоюзна становить лише 19%. Це ставить відповідальне завдання — ввести строгий контроль за об'ємом тем, що подаються. Інститут історії партії ЦК КП України повинен зміцнити зв'язки з відповідними кафедрами вузів республіки, з Інститутом історії АН УРСР, щоб уникнути паралелізму і дублювання в наукових дослідженнях, оскільки такі факти, на жаль, ще мають місце. Отже, перш за все слід поліпшити роботу Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і історії КП України.

За період своєї діяльності (1964—1969 рр.) рада розглянула 2310 тем, надісланих з кафедр. Затверджено лише 1382. Створено довідкову картотеку: опублікованих праць та захищених дисертацій і тих, які ще розробляються.

Недоліком роботи є те, що дослідники часто несерйозно підходять до вибору теми, нерідко трапляються випадки дублювання. Координаційна рада мусить добиватися виконання запланованих тем. Серйозне занепокоєння викликає ставлення до цього окремих кафедр. У січні поточного року було перевірено стан розробки затвердженої тематики і виявлено, що третина її не розробляється. Для усунення цього недоліку кафедри зобов'язані систематично інформувати раду про виконання планів науково-дослідної роботи.

Координаційна рада є органом двох установ: Міністерства вищої освіти, яке має адміністративні функції, й Інституту історії партії, що здійснює нагляд за виданням найважливіших історико-партійних досліджень. Так, лише у 1969 р. Інститутом апробовано близько сотні праць, присвячених лєнінському ювілею, а нещодавно видавництва республіки були зобов'язані випускати праці про Велику Вітчизняну війну лише після їх попередньої апробації Інститутом історії партії та Інститутом історії АН УРСР. Роль Координаційної ради у цьому творчому процесі полягає в тому, що вона вивчає стан виконання планових тем, вносить пропозиції і рекомендації до Міністерства й Інституту з різних питань наукових досліджень.

Відповідальним завданням є також спрямування кафедр і окремих науковців на розробку найважливіших проблем. Відповідно до пропозицій Всесоюзної координаційної ради Республіканській раді разом з опорними кафедрами історії КПРС необхідно деталізувати рекомендовані проблеми, виробити примірну тематику з історії КП України.

Доповідач порушив питання про функції і завдання ради, наголосивши при цьому на структурі координаційної системи. В республіці діють опорні кафедри історії КПРС при Київському, Харківському, Дніпропетровському, Одеському, Львівському і Донецькому університетах. Вони покликані координувати наукову роботу на зв'язаних з ними кафедрах.

В обговоренні доповіді Г. М. Мултиха взяли участь завідувачі кафедрами історії КПРС професор М. В. Черненко (Київський політехнічний інститут), В. М. Самофалов (Вища партійна школа при ЦК КП України), М. Ф. Хорошаїлов (Донецький державний університет), заступник завідувача кафедрою М. О. Буцько (Київський державний університет), заступник начальника політвідділу КВОб, кандидат історичних наук Д. Ф. Грингорович, старший науковий співро-

бітник Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук І. І. Слин'ько, заступник міністра МВССО УРСР, доктор історичних наук В. Ю. Маланчук.

Голова Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і КП України, директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук, професор І. Д. Назаренко, вказав, що в постанові від 12 вересня 1969 р. «Про завдання Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС у зв'язку із зміною його структури і штатів» поставлено вимогу докорінно поліпшити координаційну роботу. Одним з важливих заходів у здійсненні цього рішення є чітка організація обліку тематики наукових досліджень та контроль за їх написанням.

Затвердженню Республіканської ради підлягають усі історико-партійні теми — монографії (індивідуальних й колективних), докторських та кандидатських дисертацій. Кафедри вузів повинні обґрунтувати їх вибір, вказавши, як дана проблема розроблена в історико-партійній науці, що нового вносить дослідник у її висвітлення, а також визначити етап підготовки. (Обсяг 1,5—2 сторінки машинопису). Щодо докторських дисертацій, то разом з обґрунтуванням подається ще й проспект праці в 2 примірниках.

Президія Ради в разі необхідності викликає авторів для обговорення їх тем.

Схвалені теми монографій і кандидатських дисертацій будуть опубліковані в «Українському історичному журналі», докторських — в журналі «Вопросы истории КПСС» після затвердження Всесоюзною радою.

В разі зміни у формулюванні назви, строків розробки чи її припинення кафедри повинні своєчасно інформувати Раду.

На Пленумі схвалено план роботи Республіканської ради на 1970 р., а також затверджено склад секцій.

Т. М. Колья

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ЛЮБЛІНІ

9—10 січня 1970 р. у м. Люблін Польської Народної Республіки відбулася науково-теоретична конференція на тему: «В. І. Ленін — геніальний продовжувач революційного вчення К. Маркса та Ф. Енгельса, засновник Комуністичної партії, творець соціалістичної держави, вождь міжнародного робітничого класу». Її організували Люблінський воеводський комітет ПОРП разом з Волинським обкомом КП України та Брестським обкомом КП Білорусії.

Конференцію відкрив вступним словом перший секретар воеводського комітету ПОРП В. Коздра.

Велику увагу присутніх привернув виступ надзвичайного і повноважного посла СРСР в ПНР А. Б. Арістова. З доповіддю «В. І. Ленін — геніальний теоретик комунізму» виступила секретар Волинського обласного комітету партії Н. Л. Алексеева. Керівник лекторської групи Брестського обкому КП Білорусії, кандидат філософських наук Ю. М. Сафронюк висвітлював розвиток В. І. Леніним марксистського вчення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату і його політичної партії.

«В. І. Ленін про непримиренність комуністичної і буржуазної ідеології та загост-

рення ідеологічної боротьби в сучасних умовах» — такій темі присвятив свою доповідь проректор Люблінського університету доктор філософських наук В. Скшидло.

Значення ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму, проблеми єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху та співробітництва соціалістичних країн розкрив секретар Люблінського воеводського комітету ПОРП Е. Махощкий.

Найважливіші проблеми сучасного комуністичного і робітничого руху, основні положення ленінської національної політики були розглянуті в доповідях ректора Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки доцента Д. М. Цимбалюка, секретаря Брестського обкому КП Білорусії С. М. Шабашова та завідуючого відділом пропаганди й агі-

тації обкому А. М. Залеського, проректора Люблінського університету доктора історичних наук С. Кшикали, доктора філософських наук цього ж університету А. Копруковняка, доцента Луцького педінституту О. Г. Михайлюка.

Про успіхи трудящих Волинської, Брестської областей та досягнення польських сусідів з Люблінщини в соціалістичному будівництві, про торжество ідей ленізму повідомили перші секретарі Волинського обкому КП України С. Я. Заїченко, Брестського обкому КП Білорусії В. А. Мікулич, Люблінського воеводського комітету ПОРП В. Коздра.

Учасники конференції поклали живі квіти до підніжжя пам'ятника польським і радянським воїнам.

В. П. Колесник

ВІДКРИТТЯ МУЗЕЮ В. П. ЗАТОНСЬКОГО

У старовинному будинку, де тепер розмістився історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту імені В. П. Затонського, в дореволюційний час була чоловіча гімназія. Сюди сімдесят років тому волосний писар з с. Лисець Ушицького повіту Подільської губернії П. М. Затонський привів свого старшого сина Володимира. Син тут навчався, мужнів, звідси починався його шлях в науку і революцію.

17 січня 1970 р. в цьому будинку відбулось урочисте відкриття кімнати-музею соратника великого Леніна, видатного партійного і державного діяча, першого наркома освіти України В. П. Затонського.

У створенні музею активну участь взяли викладачі й студенти педінституту, які зіб-
рали в архівах понад 200 рідкісних доку-

ментів. Відвідувачі мають змогу побачити на експозиційних стендах численні фотокартки, журнали перших двох радянських десятиріч, де надруковані цікаві статті й спогади вірного лєнінця. Увагу відвідувачів привертає фотокопія підписаного В. І. Леніним посвідчення про те, що Володимир Петрович був членом Раднаркому РРФСР від України.

На відкриття кімнати-музею прибуло багато гостей з Тернопільщини та Буковини. Народний скульптор з Чернівців О. Є. Шевчукевич підніс у дарунок погруддя В. П. Затонського, виготовлене ним для художньої виставки на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Перед гостями виступила з промовою дочка Затонського — Ніна Володимирівна.

М. О. Слободян

РЕЗЮМЕ

Г. И. Салманов.— **Великому подвигу — четверть столетия.** Прошло 25 лет с тех пор как отгремели последние залпы Великой Отечественной войны, знаменовавшие победу над лютейшим врагом человечества — гитлеризмом. О великом подвиге советского народа, который выстоял в тяжелой битве, защитил Родину и угнетенные фашизмом народы Европы, о героизме и мужестве советских воинов-освободителей рассказывается в статье.

О. В. Моисеев.— **Триумф могущества Советского социалистического государства.** Автор раскрывает всепобеждающую силу идей ленинизма, неопределимый вклад В. И. Ленина в создание и укрепление Вооруженных Сил СССР, обосновывает мысль о том, что победа советского народа над немецким фашизмом в Великой Отечественной войне явилась убедительным свидетельством жизнеспособности социалистического строя, торжеством политики ленинской партии.

П. И. Денисенко.— **Вклад украинского народа в победу над фашистской Германией.** Годы Великой Отечественной войны явились периодом труднейших испытаний для советского народа, который на фронте и в тылу боролся против немецкого фашизма. Достойный вклад в победу над гитлеризмом внес и украинский народ, сражавшийся плечом к плечу со всеми народами Советского Союза. Содержание статьи посвящено этим героическим страницам истории.

В. С. Коваль.— **Вопрос о западной границе Украины на конференциях глав правительств СССР, США и Англии в годы Великой Отечественной войны.** Используя советские и иностранные документальные материалы о работе конференций глав правительств СССР, США и Англии в Тегеране и Ялте, автор показывает ход обсуждения вопроса, о советско-польской границе, приведший к юридическому признанию капиталистическими странами западной границы УССР, то есть воссоединения западноукраинских земель с Советской Украиной.

Гансйохен Фогль.— **Творческое применение марксизма-ленинизма — основа успехов ГДР.** Статья посвящена вопросам теории и практики социалистического строительства в Германской Демократической Республике. Особое внимание уделено развитию немецко-украинских связей на современной этапе.

П. С. Гончарук.— **Вопросы истории в программных документах Кирилло-Мефодиевского товарищества.** Анализируя документальные источники, автор показывает борьбу кирилло-мефодиевцев за объединение славянских народов в борьбе против самодержавия и его опоры — крепостного права. В статье подчеркивается, что, несмотря на отдельные ошибочные взгляды, члены товарищества положили начало революционно-демократическому направлению в украинском национально-освободительном движении и его историографии.

SUMMARIES

G. I. Sal'manov.—A Quarter of a Century to the Great Exploit. 25 Years passed since the last volleys of the Great Patriotic War died down, signifying the victory over the rabidest enemy of the mankind—Hitlerism. The article elucidates the great exploit of the Soviet people, which withstood in the terrible battle, defended the Motherland and the peoples of Europe oppressed by the fascism, it shows the heroism and courage of the soviet warriors-liberators.

O. V. Moiseev.—Triumph of the Might of the Soviet Socialist State. The author reveals the all-conquering force of the Leninism ideas, V. I. Lenin's invaluable contribution to the creation and strengthening of the Military Forces of the USSR, grounds the thought that the Soviet people's victory over the German fascism during the Great Patriotic War was the convincing evidence of the viability of socialist system, the triumph of the Lenin Party's policy.

P. I. Denisenko.—The Contribution of the Ukrainian People into the Victory over the Fascist Germany. Years of the Great Patriotic War were the period of the most difficult trials for the Soviet people, which in the front and in the home front fought against the German fascism. The Ukrainian people, which fought shoulder to shoulder with all the peoples of the Soviet Union made a great contribution to the victory over Hitlerism. The article is devoted to these heroic pages of the history.

V. S. Koval.—Problem on the Western Frontier of the Conferences of Heads of the USSR, USA and Great Britain during the Great Patriotic War. Using the soviet and foreign documents on the work of the conferences of heads of the governments of the USSR, USA and England in Teheran and Yalta, the author shows the course of discussing the problem on the Soviet-Polish boundary, which had lead to the juridical recognition of the western boundary of the Ukrainian SSR, i. e. to the reunification of the western Ukrainian lands with the Soviet Ukraine.

Hans Johan Fogl.—Creative Application of Marxism-Leninism—the Ground of GDR Successes. The article deals with the problems of theory and practice of socialist construction in German Democratic Republic. The peculiar attention is paid to the development of the German-Ukrainian relations at a modern stage.

P. S. Goncharuk.—Problems of History in the Program Documents of Kirill-Mefodiy Association. Analysing the documentary sources, the author shows the struggle of the Kirill-Mefodiy association members for the reunification of Slav peoples in their fight against the autocracy and its support-serfdom. It is emphasized in the article that in spite of separate erroneous views, the members of the association started the veroluntary-democratic direction in the Ukrainian national liberation movement and its historiography.

НОВІ КНИГИ

ГАРЧЕВ П. І.— Червона гвардія України у Жовтневій революції, вид-во Харківського ун-ту, Харків, 1969, 268 с.

ГУБЕРСЬКИЙ М. М.— Завжди живий, завжди з нами. З досвіду ідеологічної роботи партійних організацій Полтавщини, вид-во «Прапор», Харків, 1969, 103 с.

ВАСИН Т. М.— Комбриг Патоличев, изд-во «Каменяр», Львов, 1969, 132 с.

ВИДРИГАН З.— Шлях солдата, Одеса, 1969, 142 с.

ДАНИЛЕНКО В. Н.— Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы, изд-во «Наукова думка», К., 1969, 259 с. с илл.

Дорогой тысячелетий. Очерки о древнем Крыме, изд-во «Крим», Симферополь, 1969, 151 с. с илл.

Жовтень на Запоріжжі. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення і утвердження Радянської влади на Запоріжжі, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1969, 142 с.

Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2, вид-во «Наукова думка», К., 1969, 231 с.

КОЛЬЦОВ С. В.— Микола Миколайович Криворучко, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1969, 126 с. з іл.

Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії, вид-во «Наукова думка», К., 1969, 335 с.

Народне господарство Радянського Закарпаття. Статистичний збірник, вид-во «Карпати», Ужгород, 1969, 192 с.

На чолі молоді, вид-во «Молодь», К., 1969, 374 с. з іл.

РАДЗИЄВСЬКИЙ В.— Збруч — ріка єднання. Путівник, вид-во «Каменяр», Львів, 1969, 174 с. з іл.

Радянська енциклопедія історії України. В 4-х томах, вид-во Головної редакції Української Радянської Енциклопедії, К., 1969, 552 с. з іл.

РИБАЛКА І. К.— В. І. Ленін і Україна, вид-во Харківського ун-ту, Харків, 1969, 123 с.

САБУРОВ Олександр. — За лінією фронту. Книга друга. Мемуари, вид-во «Радянський письменник», К., 1969, 271 с.

Симферополь. Путеводитель-справочник, изд-во «Крим», Симферополь, 1969, 189 с.

ХАЙНАС В. В.— Боротьба партії Угорщини за єдиний робітничий і народний фронт проти фашизму і війни. 1933—1939, вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1969, 210 с.

ШАНТЫРЬ С.— Мисхор. Кореиз. Гаспра. Путеводитель. Страницы истории. Пребывание замечательных людей. Изд. 4-е, переработанное, изд-во «Крим», Симферополь, 1969, 112 с. с илл.

ШАТРОВ Михаил.— Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. Изд. 2-е, испр. и дополн., изд-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1969, 414 с.